

A REDE DE IGREXARIOS E A IDENTIDADE DO TERRITORIO.

Os conxuntos vinculados ao patrimonio arquitectónico parroquial no medio rural do noroeste galego.

Fernando Mingote Rodríguez

Volume 1. Introducción, Conclusións, Anexo 1, Bibliografía

Unha Tese de Doutoramento no Departamento de Representación e Teoría Arquitectónicas. Escola Técnica Superior de Arquitectura. Universidade da Coruña.

Presentada para a obtención do grao de Doutor en Arquitectura pola Universidade da Coruña.

Director: Plácido Lizancos Mora.

A Coruña, 10 de setembro de 2015

A REDE DE IGREXARIOS E A IDENTIDADE DO TERRITORIO.

Os conxuntos vinculados ao patrimonio arquitectónico parroquial no medio rural do noroeste galego.

Objectivos: Propostas para a posta en valor dos elementos da rede de igrexarios, ermidas e campos de romaría e os espazos públicos vinculados cos mesmos no noroeste de Galicia como soporte dun poboamento sustentable do medio.

Metodoloxía: Análise sistemática dos elementos patrimoniais e os seus espazos vencellados.

Conclusións: Diagnose da situación actual dos igrexarios: usos actuais e relación co medio dos elementos do igrexarios e os seus espazos vinculados.

Resultados: Detección de oportunidades que ofrezan os elementos dos igrexarios ó territorio sobre o que se asentan, propostas e criterios para a intervención sobre os elementos.

ÍNDICE XERAL

0. Introducción. (p11)

0.1. Antecedentes. (p13)

0.2. Obxectivos. (p15)

0.3. Metodoloxía. (p17)

0.4. O ámbito do estudo. (p21)

A: Marco físico e cultural e estudo tipolóxico dos igrexarios.

1. Marco físico e cultural. (p27)

1.0 A estrutura do medio en Galicia. (p28)

1.1 A Parroquia; aspectos históricos e culturais (p31)

1.2. A Parroquia; xeografía física. (p37)

1.2.1. Morfoloxía das parroquias. (p38)

1.2.2. Os límites da parroquia. (p42)

1.2.3. Extensión das parroquias. (p44)

1.3. A Parroquia; xeografía humana. (p48)

1.3.1. Grao de urbanización das parroquias. (p50)

1.3.2. A estrutura de asentamentos. (p52)

1.3.2.1 As clasificacións tipolóxicas dos asentamentos segundo os estudos de Niemeier e Bouhier. (p53)

1.3.2.2 As clasificacións tipolóxicas dos asentamentos segundo o IGE. (p54)

1.3.2.3 Clasificacións tipolóxicas segundo as Directrices de Ordenación do Territorio. (p55)

2.0. A estrutura interna da parroquia. (p57)

2.0.1. Organización dos usos do solo. (p58)

2.0.1.0 Xeneralidades. (p58)

2.0.1.1 As agras. (p61)

2.0.1.1.1 As agras na conformación da paisaxe. (p63)

2.0.1.1.2 A crise da estrutura das agras

2.0.1.2 Os pastos. (p70)

2.0.1.3. Os montes. (p71)

2.0.1.3.1 Os montes na estrutura agraria tradicional

2.0.1.3.2 Os montes en man común.

2.0.2. Esquema organizativo dos asentamentos da mesma parroquia. Clasificación tipolóxica dos núcleos e caracterización do núcleo que contén o igrexario. (p73)

2.0.2.1 Clasificación tipolóxica das parroquias atendendo ó seu esquema nuclear. (p73)

2.0.2.2 Caracterización do núcleo que contén o igrexario. (p73)

2.0.2.3 Esquema estrutural dos asentamentos da mesma parroquia. (p74)

2.0.3. A estrutura viaria. (p77)

2.1. Implantación da igrexa. (p79)

2.1.0. A localización do igrexario dentro da parroquia. (p79)

2.1.1. Emprazamento e contexto histórico. (p82)

2.1.1.1.1. O castro e a parroquia. (p82)

2.1.1.1.2. A evolución do castro á *villa* e á actual parroquia. (p87)

2.1.1.1.3. O Castro e a Igrexa. Relación espacial. (p90)

2.1.2. Orientación da igrexa. (p93)

2.1.2.1. A orientación e a súa antigüidade. (p93)

2.1.2.2. A orientación e a súa inclusión ou non en núcleo rural. (p93)

2.1.3. A posición relativa da igrexa cos diferentes tipos de solo. (p95)

2.2. O Igrexario. A súa relación co medio construído. (p97)

2.2.1. Relación cos núcleos de poboación. (p97)

2.2.1.1. Parroquiais dentro do núcleo rural. (p98)

2.2.1.2. Parroquiais á beira do núcleo rural. (p102)

- 2.2.1.3. Parroquiais illadas. (p106)
- 2.2.2. Relación coas vías de comunicación. (p107)
 - 2.2.2.1 Parroquiais en camiños tradicionais. (p107)
 - 2.2.2.2 Parroquiais en pasos estratéxicos. (p107)
 - 2.2.2.3. Igrexas en segunda liña. (p108)
 - 2.2.2.4. Igrexas en primeira liña. (p108)

3. O igrexario: os seus elementos. (p109)

3.0. Os diferentes elementos que conforman un igrexario tradicional e a súa relación. (p109)

3.1. A igrexa. (p112)

- 3.1.1. A igrexa parroquial: xeneralidades. (p112)
 - 3.1.1.1. Tamaño da Igrexa parroquial. (p115)
 - 3.1.1.2. A planta da igrexa. (p116)
 - 3.1.1.2.1. Número de naves. (p116)
 - 3.1.1.2.2. Cabeceira. (p118)
 - 3.1.1.2.3. Capelas laterais. (p120)
 - 3.1.1.2.3.1 Capelas nobiliarias
 - 3.1.1.3. Campanario. (p122)
 - 3.1.1.3.1. A espadana. (p122)
 - 3.1.1.3.2. A torre - campanario. (p124)
 - 3.1.1.3.3. O campanario exento. (p127)
 - 3.1.1.3.4. A torre – campanario semiexento. A tipoloxía pontesa. (p128)

3.1.2. Evolución histórica das igrexas parroquiais.

- 3.1.2.1. Igrexas románicas. (p132)
- 3.1.2.2. Igrexas góticas. (p137)
- 3.1.2.3. Igrexas barrocas. (p138)
- 3.1.2.4. Igrexas neoclásicas. (p138)
- 3.1.2.5. Igrexas de Tipoloxía Rural Tradicional. (p138)

3.2. O adro. (p141)

- 3.2.1. O adro: xeneralidades. (p142)
 - 3.2.1.1. Delimitación do adro. (p145)
 - 3.2.1.1.1. O peche do adro: a súa planta.
 - 3.2.1.1.2. A súa estrutura construtiva.
 - 3.2.1.2. Accesos ó adro. (p148)
- 3.2.2. O adro: os seus elementos contidos: (p145)
 - 3.2.2.2. As árbores simbólicas. (p145)
 - 3.2.2.2.1. Oliveiras.
 - 3.2.2.2.2. Teixos.
 - 3.2.2.2.3. Outras árbores.
 - O carballo da campá de Vila de Abade en Tordoia.*
 - O castiñeiro de Ru en Vilasantar.*
 - 3.2.2.3. A casa da fábrica. (p154)
 - 3.2.2.3.1. A casa da fábrica: a súa tipoloxía.
 - 3.2.2.3.2. A casa da fábrica: as súas funcións.

3.3. O camposanto. (p156)

- 3.3.1. O camposanto como orixe do emprazamento da igrexa parroquial. (p156)
- 3.3.2. Tipos de cemiterios. (p159)
 - 3.3.2.1. Enterramentos no adro. (p159)
 - 3.3.2.2. Ampliacións do cemiterio. (p160)
 - 3.3.2.3. Os nichos: a súa orixe e proliferación. (p161)
 - 3.3.2.4. Os enterramentos fora do adro. (p162)
 - 3.3.2.5. Cemiterios independizados dentro do recinto da igrexa. (p162)
 - 3.3.2.6. Cemiterios illados. (p162)
 - Cemiterio da Habana (O Pino)*
 - Cemiterio de Ortigueira*
 - Cemiterio de Laraxe (Cabanas)*
 - Cemiterio de Santo André de Teixido (Cedeira)*

3.3.3.7 Novas tipoloxías. Exemplo: a nave industrial como cemiterio. (p163)

*O Cemiterio de Vizoño. Abegondo
(Tipoloxía nave industrial)*

3.4. Os Cruceiros. (p164)

3.4.0. Orixes dos cruceiros. (p164)

3.4.1. O cruceiro e o lugar. (p171)

3.4.2. O cruceiro e a encrucillada. (p172)

3.4.3. O cruceiro do igrexario. (p173)

3.4.4. Estudo tipolóxico dos cruceiros. (p176)

3.5. A Carballeira ou campo da festa. (p179)

3.5.1 A carballeira diante da igrexa. (p179)

3.5.2 O campo da festa. (p186)

*Campo da Festa do Igrexario de San Román. Val do Dubra
San Martiño de Laraño. Santiago de Compostela*

3.6. A casa reitoral. (p188)

3.6.1. Tipoloxía das casas reitorais. (p190)

3.6.1.1. Casas reitorais conformando igrexario.

(p193) Casa Reitoral de Piñeiro en Ames

3.6.1.2. Casas reitorais illadas. (p194)

4. Os satélites da igrexa: (p195)

4.1. Capelas. (p195)

4.1.1. Capelas illadas. (p196)

4.1.2. Capelas dentro de núcleos de poboación.

*Capela de Santo André en Queixeiro. Monfero.
Capela de San Pedro de Ferrol en Rus. Carballo.
Capela de Esperela en Vigo. Paderne.
Capela de San Miguel de Sangoñedo no Freixo.
As Pontes
Capela do Socorro en Codesoso do Monte,
Grixalva. Sobrado*

4.1.3. Capelas privadas. (p197)

*Capela de Donín en Adragonte. Esperela.
Capela de Codeseda en Leira. Ordes.*

Capela de San Xosé de Branzá. Arzúa

Capela do Pazo de Mende en Barbeito. Vilasantar

4.1.4. Capela vinculada á reitoral. (p198)

Capela de San Ramón de Goián en Torres. Vilarmajor

Capela de San Xosé da Bouciña. Buscás. Ordes

Capela na Reitoral de Perbes, Miño

Capela da Reitoral de Serres, Muros

4.2. Ermidas e campos da romaría. (p199)

4.2.0. As romarías e os santuarios. (p200)

4.2.1. Os campos de romaría. (p202)

4.2.2. As ermidas: tipoloxías. (p203)

4.2.3. As ermidas: a súa implantación. (p205)

4.2.3.1. Ermidas de carballeira. (p206)

Ermida de San Fins de Castro en Cabana.

Ermida das Virtudes en Borneiro. Cabana.

Ermida das Pías en Codesoso. Sobrado.

Ermida de Santa Isabel en Beseño. Touro

Ermida de Santo Antón de Centiña en Coristanco.

4.2.3.2. Ermidas de fonte e braña. (p208)

Ermida de Augas Santas en Frades.

Ermida de Garabanxa en Oroso.

Ermida do Socorro en Cesteña. Vilamajor. Ordes.

4.2.3.3. Ermidas do monte. (p209)

Ermida de San Vitorio de Cambás. Aranga.

Ermida dos Remedios en Alto Xestoso. Monfero.

Ermida de Nosa Señora do Faro en Ponteceso.

Ermida da Virxe do Monte en Coiro (Mazaricos)

4.2.3.4. Ermidas a carón do mar. (p210)

4.2.3.4.1. Ermidas na costa. (p210)

Ermida da Virxe do Porto en Valdoviño.

Ermida de Santo Adrián de Castro en Malpica.

Ermida de San Antón de Corveiro en Cedeira.

4.2.3.4.2. Ermidas en illas. (p211)

Ermida da Illa da Estrela. Corme-Aldea. Ponteceso.

Ermida de Santa Mariña de Sisargas.

Ermida de Santa Comba de Covas. Ferrol (sobre antigo castro)

4.2.3. As ermidas de romaría: os seus elementos: os pórticos e altares exteriores. (p212)

4.2.3.1. Os pórticos dianteiros. (p212)

*Ermida da Virxe do Monte en Coiro. Mazaricos.
Ermida de San Vitorio dos Caínzos en Cambás. Aranga.
Ermida do Socorro en Cesteña. Vilamaior. Ordes.
(ermida e muíño ó mesmo tempo)*

Ermida de San Ramón do Paraño. As Pontes

Ermida de San Xosé de Xavestre. Trazo

Ermida de San Roque de Montemaior en Laracha

Ermida de Santo Antón de Centiña en Coristanco.

4.2.3.2. Os pórticos ou oratorios laterais. (p214)

Ermida das Virtudes de Borneiro. Muxía.

Ermida en Olveiroa. Mazaricos.

Ermida de Monte Torán de Bamiro. Vimianzo

Ermida do Carme de Vilar en Castenda. Tordoia

4.2.3.3. Os pórticos interpostos: a tipoloxía pontesa. (p215)

Capela de Santo Antón da Ermida. Bermui

4.2.4. Elementos no Campo de Romaría: As fontes, palcos, oratorios. (p216)

*Campo da Festa de San Antón de Castro en
Cesullas (Cabana de Bergantiños)*

5. A rede de igrexarios e a identidade do territorio. Os igrexarios como marcas históricas na paisaxe cultural. (p218)

B: Análise da situación actual dos igrexarios: usos e relación co medio e a sociedade dos seus elementos. (p223)

6. A situación actual dos igrexarios. (p223)

6.0 Os cambios no sistema de poboamento. (p223)

6.0.1 O abandono das zonas rurais cara as zonas urbanas. (p223)

6.0.2 A colonización do medio rural polos fenómenos urbanos. (p226)

6.0.2.1 A Cidade difusa sobre o medio rural. (p226)

6.0.2.1.1 As novas urbanizacións (suburbios)

6.0.2.1.2 A colonización de núcleos rurais tradicionais. (p226)

6.0.3 O tratamento dos núcleos rurais na normativa urbanística. (p229)

6.0.3.1 A situación de partida. LS 1956-1976

6.0.3.2 Reforma da lexislación estatal 1976

6.0.3.3 A Lei de Adaptación da do Solo a Galicia.

6.0.3.4 Interpretación. Normas tipo Xunta.

6.0.3.5 Lei do Solo de Galicia 1997

6.0.3.6 Lei 9/2002 e modificación 2004

6.0.3.7 As Directrices de Ordenación do Territorio. Estratexias para o fortalecemento do espazo rural.

6.1. A protección patrimonial dos elementos do igrexario. (p233)

6.1.1 Igrexas, cruceiros e reitorais e a súa protección patrimonial.

6.1.2 A protección do entorno dos igrexarios.

6.2. Os cambios nos elementos do igrexario. (p235)

6.2.1. Os cambios nas igrexas parroquiais. (p235)

6.2.2. Os cambios nos adros. Causas e efectos. (p235)

6.2.3. Os cambios nos cemiterios parroquiais. (p238)

6.2.3.1. A actividade inmobiliaria no camposanto.

6.2.3.2. Os novos cemiterios: a súa problemática. (p239)

O cemiterio de San Nicolao de Cís. Oza-Cesuras

O cemiterio de Santa María de Cuíña. Oza-Cesuras

O cemiterio de San Martiño de Dorneda. Oleiros

6.2.4. Os cambios nas casas reitorais. O seu estado de abandono. (p240)

6.2.5. Os cambios nas carballeiras e os campos da festa. (p242)

6.3. Novos usos e funcións detectados nos elementos do igrexario. (p244)

6.3.1. As igrexas. Novos usos e funcións. (p245)

6.3.2. Carballeira diante da igrexa. Novos usos. (p245)

6.3.3. As reitorais. Novos usos e funcións. (p245)

6.3.4. As carballeiras en campos de romaría. Novos usos. (p246)

C: Síntese e conclusións.

7. Elaboración de conclusións a partires dos materiais obtidos. (p248)

7.1. Elaboración da matriz de características internas e externas. (p248)

7.1.1. Elaboración da matriz de características internas e externas dos igrexarios segundo zonas. (p249)

7.1.2. Síntese e Valoración dos resultados obtidos. (p253)

7.1.3. Conclusións e resume de resultados. (p253)

7.2 Establecemento do método a empregar nas intervencións. (p254)

AGRADECIMENTOS. (p295)

BIBLIOGRAFÍA. (p297)

ANEXOS:

ANEXO 1: Estudo morfolóxico, análise DAFO e propostas de actuación de parroquias e os seus igrexarios. (18 casos coas súas fichas)

Comarca	Concello	Parroquia
01 Agrads do interior	Oroso	Trasmonte
	Frades	Celtigos
02 Arzúa	Touro	Novefontes
	Melide	Santa María de Melide
03 Bergantiños	Cabana	Borneiro
	Malpica	Cerqueda
04 Fisterra	Muxía	Vilastose
	Cee	Ameixenda
05 Golfo Ártabro	Cambre	Bribes
	Pontedeume	Nogueirosa
06 Muros	Carnota	San Mamede de Carnota
07 Ortegal	As Pontes	Freixo
	Mañón	Bares
08 Santiago	Ames	Ames
	Santiago	Villestro
09 Serras Centrais	Irixoa	Coruxou
	Sobrado	Cumbras
10 Zona de Transición	Laracha	Montemaior

ANEXO 2: Catálogo de igrexarios estudados (750 igrexarios).
Fichas de estudo individualizadas.

ANEXO 3: Listados resumo da base de datos de igrexarios.

ANEXO 4: Mapas sinópticos parroquiais.

RESUMO

En amplas zonas de poboamento espallado no noroeste da Península Ibérica, as parroquias non son tanto unha división eclesiástica como unha entidade social e xeográfica.

Dentro dos seus límites, os igrexarios (isto é; o conxunto formado pola igrexa, cemiterio, carballeira, cruceiros e casa reitoral; polo común na veciñanza dunha pequena aldea) constitúen o seu cerne.

Nesta zona, os igrexarios forman unha malla sobre a paisaxe cultural e representan os fitos de súa identidade. A maior parte aséntanse nos seus lugares desde a Idade Media e evidencian conexións cun pasado máis remoto. Con frecuencia inclúen importantes mostras de arquitectura histórica así como de espazos de gran calidade ambiental.

Nesta investigación analizamos 750 parroquias rurais e os seus igrexarios que constitúen unha área de máis de 6200 quilómetros cadrados, do noroeste galego, diagnosticando o seu estado mediante o sistema DAFO, e propoñendo estratexias para a súa conservación e a renovación das súas funcións.

Facemos un estudio tipolóxico do conxunto e cada unha das súas partes, que inclúe un catálogo cunha ficha individualizada dos 750 igrexarios estudados.

Seleccionamos tamén 18 parroquias especialmente representativas para o desenvolvemento dun conxunto de fichas máis detallado, que inclúen esquemas dos igrexarios e os seus emprazamentos así como as relacións con outros elementos xeográficos dentro dos seus límites.

PALABRAS CHAVE: Paisaxe Cultural, Patrimonio Arquitectónico, Parroquia, Desenvolvemento Rural, Análise Territorial.

ABSTRACT

In vast areas of scattered population in the North West of the Iberian Peninsula, parishes are less an ecclesiastic division, than a social and geographical unity.

Within their limits, “*igrexarios*”, (that’s to say; the set of church, graveyard, public grove, stone crosses used as landmarks, and priest house; in the common case close to a hamlet) constitute the core of them.

In this area, *igrexarios* form a network on the cultural landscape and they represent the landmarks of its identity. Most of them were settled during the Middle Age and show traces of even earlier precedents. They often include important pieces of historical architecture, and environmental quality spaces.

In this research we analyse 750 rural parishes and their *igrexarios*, which constitute a more than 6200 square kilometres area in the North West of Galicia, detecting their condition by using the SWOT system, and proposing strategies for their conservation and the renewal of their functions.

We make a typological study of the set and each one of its parts, including a catalogue with a file for each one of the 750 studied *igrexarios*.

We select also 18 especially representative parishes for a more detailed set of files, including schemes of the *igrexarios* and their locations and relationships with other geographical elements within their limits.

KEY WORDS: Cultural Landscape, Architectural Heritage, Parish, Rural Development, Territorial Analysis.

RESUMEN

En amplias zonas de poblamiento disperso en el noroeste de la Península Ibérica, las parroquias no son tanto una división eclesiástica como una entidad social y geográfica.

Dentro de sus límites, los iglesarios (esto es; el conjunto formado por la iglesia, cementerio, arboleda, cruceros y casa rectoral; por lo común en las proximidades de una pequeña aldea) constituyen su núcleo referencial.

En esta zona, los iglesarios forman una malla sobre el paisaje cultural y representan los hitos de su identidad. La mayor parte se asientan en sus lugares desde la Edad Media y evidencian conexiones con un pasado más remoto. Con frecuencia incluyen importantes muestras de arquitectura histórica así como de espacios de gran calidad ambiental.

En esta investigación analizamos 750 parroquias rurales y sus iglesarios, que constituyen un área de más de 6200 kilómetros cuadrados del noroeste gallego, diagnosticando su estado mediante el sistema DAFO, y proponiendo estrategias para su conservación y la renovación de sus funciones.

Hacemos un estudio tipológico del conjunto y cada una de sus partes, que incluye un catálogo con una ficha individualizada de los 750 iglesarios estudiados.

Seleccionamos también 18 parroquias especialmente representativas para el desarrollo de un conjunto de fichas más detallado, que incluyen esquemas de los iglesarios y sus emplazamientos así como las relaciones con otros elementos geográficos dentro de sus límites.

PALABRAS CLAVE: Paisaje Cultural, Patrimonio Arquitectónico, Parroquia, Desarrollo Rural, Análisis Territorial.

0 Introducción

A presente tese pretende analizar unha parte moi significativa do patrimonio arquitectónico no medio diseminado do noroeste galego, especialmente a vencellada ós igrexarios, campos de festa e romaría e os espazos públicos que teñen relación cos mesmos.

Como veremos, este patrimonio atópase sobre unha malla continua de unidades de ocupación do territorio que articula o conxunto da paisaxe galega: a estrutura parroquial.

Analizaremos e clasificaremos este patrimonio como elemento nuclear da paisaxe cultural na que se asenta. Exploraremos o estado actual do mesmo, os usos para os que foi concibido, os usos que se lles está a dar ós mesmos, as posibilidades de futuro e os novos usos posibles para un conxunto de bens que forman parte dunha herdanza común que polo seu propio valor cultural e por obriga normativa nos plantexan o gran reto da súa conservación e posta en valor.

Igrexarios, campos da festa, campos de romaría, foron orixinados á medida dunha sociedade rural espallada de xeito bastante uniforme polo territorio galego; unha sociedade que xa non existe, ou polo menos non existe como era. Pero aínda que en boa medida non poidan cumprir coas funcións para os que foron deseñados, estes bens han de seren conservados e tense que buscar o xeito de que esta conservación sexa o máis rendible posible para a sociedade á que o final pertencen.

0. 1 Antecedentes

Na miña vida profesional como arquitecto, tiven a oportunidade de especializarme no apaixonante campo da restauración de monumentos. Primeiro entrando en contacto coa Oficina de Rehabilitación do Consorcio de Santiago, aló polos últimos anos noventa e despois con algúns encargos dos proxectos de restauración dalgunhas igrexas rurais. Alí tiven as primeiras reflexións sobre o feito de como estes elementos arquitectónicos eran dificilmente entendibles senón coma parte dun conxunto que ía máis aló da propia igrexa, do seu adro, por suposto, e mesmo do núcleo rural onde se asentaba.

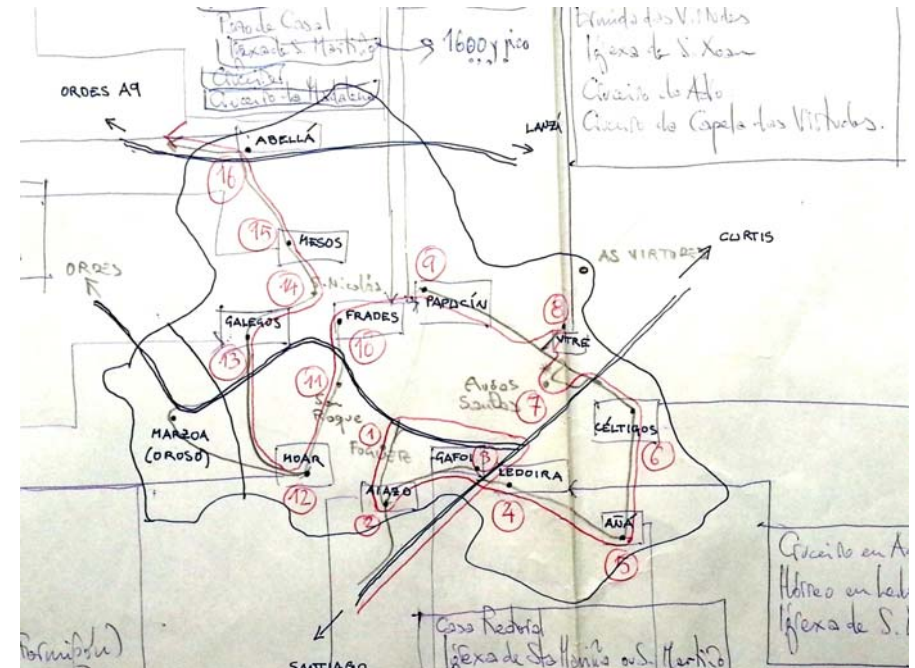
Tiven tamén a oportunidade de prestar apoio á Dirección Xeral do Patrimonio Cultural na posta en orde e actualización da súa base de elementos inmobles inventariados ou susceptibles de selo. Isto conlevou a visita física a un conxunto de miles de inmobles espallados pola xeografía da meirande parte da provincia da Coruña.

A procura física destes elementos leva implícita unha lectura do territorio, nun primeiro momento intuitiva e que gradualmente vai levando a unha maior comprensión das súas estruturas subxacentes. Así un vai entendendo onde vai atopar a igrexa, onde vai estar o cruceiro, onde estivo o castro ou onde atopar os muíños. O paso seguinte leva a preguntarse pola lóxica que leva a esta estruturación.

Cando se intenta facer unha achega ós elementos ben inventariados, ben existentes nos arquivos da Dirección Xeral do Patrimonio Cultural ou en calquera outro listado de bens de interese patrimonial o normal e que estes aparezan listados por concellos. Así aparecen no listado do catálogo anexo ás normas subsidiarias provinciais, nos catálogos anexos ó planeamento dos diversos concellos e mesmo nos arquivos da Dirección Xeral do Patrimonio Cultural de bens susceptibles de seren inventariados (se cadra coa excepción do inventario de Casas Reitorais).

Desde un primeiro momento nas procuras destes elementos e por simples cuestións de organización do traballo tentei facer un esquema da súa

localización física sobre o territorio do concello. As conclusións sempre son parecidas: a súa distribución non é xerárquica con respecto ó conxunto do concello, senón que so é entendible a partires dunhas células de distribución territorial que son as parroquias.

Plano preparatorio do traballo de campo do concello de Frades.

Isto as veces non é moi ben entendido nunha primeira achega para quen se criou maioritariamente nun medio urbano. Un entende a parroquia como algo ligado a unhas costumes relixiosas que van caendo en desuso. Porén, a parroquia hai que entendela na súa orixe como unha unidade de ocupación do territorio buscando un aproveitamento conxunto por parte dunha pequena comunidade duns recursos naturais asentados sobre unha xeografía moi fragmentada que fai posible o asentamento sobre ela destes microcosmos tradicionais.

Antecedentes documentais:

Non atopei antecedentes sobre o tema concreto dos igrexarios no seu estudo tipolóxico, nin como elementos constitutivos da estruturación do territorio. Existen algúns traballos parciais sobre igrexas rurais de distintas adscricións (románicas, góticas..), sobre cruceiros así como un inventario de Casas Reitorais elaborado mediante un convenio de colaboración entre o Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia e a Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia.

Sobre o sistema de poboamento e a súa articulación:

No canto ós estudos sobre o sistema de poboamento e a súa articulación, temos o gran estudo sistemático dos modelos de ocupación do medio tradicional no ensaio de Abel Bouhier *“Galicia: Ensaio xeográfico de análise e interpretación dun vello complexo agrario”*

A análise sobre o poboamento rural de José Fariña Tojo *“Los asentamientos rurales en Galicia”*.

A Xeografía Histórica de Galicia, de Patrick O’Flanagan.

A obra de Juan Luis Dalda, *“Cidade Difusa en Galicia”* sobre a realidade actual do poboamento en Galicia.

Sobre o xeito de cómo se foron creando estas estruturas ó longo do tempo, os traballos de arqueoloxía da paisaxe, especialmente de Felipe Criado e de Paula Ballesteros.

Os traballos de Xosé Carlos Sánchez Pardo sobre a formación das parroquias rurais na Idade Media.

Sobre a parroquia en particular e as súas estruturas internas:

Existen estudos que se centran nalgúnhas parroquias en particular, como o estudo de Xosé María Lema Suárez sobre a parroquia de Bamiro, en Vimianzo (1977); o estudo de Juan Luis Dalda sobre a parroquia de Carnoedo en Sada (1992) ou a de Florentino López Cuevillas (1936) sobre a parroquia de Velle, no concello de Ourense.

Sobre os elementos do igrexario:

Sobre elementos en particular do igrexario atopei antecedentes en:

A Tese de Antonia Pérez Naya sobre os cemiterios da Costa da Morte¹.

A Tese de Amparo Casares Gallego sobre as carballeiras en Galicia².

O libro dos *“Cruceiros na Provincia da Coruña”* de Luís Martín Ruíz.³

Os libros de José Ramón Soraluze Blond; *“O románico en Galicia, O gótico en Galicia”*⁴.

¹ Antonia Pérez Naya: *Arquitectura del silencio y la memoria. Análisis de los cementerios de la Costa da Morte gallega*. Tese Doutoral UDC 2007.

² Amparo Casares Gallego: *Las Carballeiras en Galicia; un Patrimonio a Conservar*. Tese Doutoral UDC 2003.

³ Luis Martín Ruíz. *Cruceiros na provincia da Coruña*. Deputación da Coruña 1999.

⁴ José Ramón Soraluze Blond: *Arquitectura Románica de La Coruña: Faro-Mariñas-Eume* (Director) COAG, 1983, *Arquitectura Gótica en Galicia* (Director) USC e COAG, 1986.

0.2 Obxectivos.

Son obxectivo desta tese de doutoramento a obtención dos datos que permitan a modelización científica do sistema tradicional de igrexarios cos seus elementos sobre o territorio dunha importante área do noroeste galego que permitan establecer criterios, pautas e prioridades en relación cos mesmos. Eses datos son referidos a:

1 Identificación, avaliación e descrición tipolóxica dos fenómenos derivados da estruturación física e social do territorio ó longo da historia e como estes se relacionan coa creación das paisaxes culturais.

2 Identificación, avaliación e descrición tipolóxica do conxunto dos elementos de cada un dos igrexarios tradicionais, avaliando cada un deles como un organismo conxunto.

4 Identificación, avaliación e descrición tipolóxica polo miúdo de cada un dos elementos dos igrexarios tradicionais (Igrexa, adro, camposanto, reitorais, cruceiros, carballeiras, campos da festa, ermidas, campos de romaría..)

5 Detección do estado de uso dos igrexarios no seu conxunto e dos seus elementos polo miúdo, identificando abandono, ausencia de uso, deficiencias ou inadecuacións no seu uso, etc.

6. Localización de zonas homoxéneas, en función de parámetros tales como potencial de transformación, operatividade técnica e outros, nas que desenvolver accións de segundo orde.

7 Elaboración de conclusións a partir dos materiais obtidos, que sinteticen unha diagnose e enuncien recomendacións para o seu tratamento desde un punto de vista urbanístico, patrimonial e localicen oportunidades para o territorio no que se asentan e a súa poboación.

0.3. Metodoloxía.

0.3.1. Análise de inmobles.

Analizamos as características tipolóxicas, o grao de conservación e a relación coa estrutura territorial dos bens inmobles que forman parte do patrimonio cultural e os seus espazos públicos vinculados, relacionados cos igrexarios e os seus satélites de 750 parroquias do noroeste galego, na provincia da Coruña.

Fíxose unha recolleita de datos de inmobles inventariados nas normativas estatal, autonómica e municipal, e noutras fontes documentais, bibliografía, así como a existente nos arquivos da Dirección Xeral do Patrimonio Cultural, que recollen unha gran variedade de material procedente de traballos de campo de diferentes fontes; convenios coa Universidade, Colexio de Arquitectos, e outros colectivos (varios miles de elementos). Despois dunha primeira selección e clasificación, todos os inmobles foron visitados fisicamente, avaliados e fotografados, entre os anos 2003 e 2011. Aparte dos que figuraban nas bases de datos, moitos outros foron atopados e incorporados. Todos eles foron xeolocalizados e clasificados tipoloxicamente. Por último analizáronse as configuracións dos seus elementos e a súa contorna mediante visualización das súas fotografías aéreas.

Fixéronse ó mesmo tempo clasificacións e estudos tipolóxicos dos igrexarios e da súa contorna sobre o conxunto dos 750 igrexarios estudados:

0.3.2. Análise dos igrexarios.

Unha vez identificados os bens e agrupados como pertencentes ós mesmos igrexarios, analizaremos:

- se o igrexario se atopa illado, na contorna dun núcleo rural ou no seu interior,

- se se atopa na contorna dun castro e a que distancia do mesmo;

- se existen todos os elementos dun igrexario completo ou non;

- se existen satélites do igrexario a xeito de capelas, ermidas ou campos de romaría ou non.

0.3.3. Análise dos elementos do igrexario.

Se a igrexa se atopa nun adro pechado ou non e a tipoloxía deste adro. Como é a tipoloxía da planta; se está orientada coa cabeceira ó leste ou non, se se atopa en uso ou abandonada, etc. Se existe cruceiro ou non e se este está no igrexario ou dentro do adro da igrexa. Como é a reitoral e se está en uso, abandonada ou en ruína.

0.3.4. Localización de zonas homoxéneas.

Distinguíronse dez zonas homoxéneas, en función de parámetros que inclúen tanto as características tipolóxicas dos igrexarios, a súa morfoloxía, como as estruturas físicas e sociais das parroquias nas que se asentan así como o seu potencial de transformación, operatividade técnica e outros.

Para facer esta zonificación tiveronse tamén en conta o mapa de Abel Bouhier de configuración tradicional do solo agrario en Galicia, o mapa de grandes áreas paisaxísticas do Centro de Estudos do Territorio e o Mapa das Comarcas de Galicia, da Sociedade Anónima para o Desenvolvemento Comarcal de Galicia.

0.3.5. Estudo individualizado dos igrexarios.

Fixemos un estudo polo miúdo de todos e cada un dos setecentos cincuenta igrexarios, que se reflicten nun conxunto de fichas individualizadas que inclúen os seguintes patróns:

Nome da Parroquia

Área xeográfica na que se asenta a parroquia

Índice de poboamento

Extensión da parroquia

Estilo arquitectónico da igrexa parroquial

Estado do uso da igrexa

Orientación da súa cabeceira

Tipoloxía da planta da igrexa

Planta do Adro

Relación do igrexario co núcleo máis próximo

Orientación do igrexario respecto ó núcleo

Cruceiro: presenza ou non é situación no igrexario

Reitoral existencia ou non e o seu estado

Carballeira da igrexa ou espazos públicos directamente relacionados co igrexario.

Existencia ou non de castro e distancia do mesmo á igrexa

Presenza ou non de outras ermidas na parroquia

Todos estes datos introducíronse nunha bases de datos co fin de establecer as diferentes relacións e conclusións a partires das mesmas que nos seguintes apartados se tratan.

0.3.6. Fichas pormenorizadas representativas.

Nunha última fase escolleuse unha mostra de igrexarios suficientemente representativa de cada unha das zonas homoxéneas.

Sobre cada un destes igrexarios realizouse un estudo máis pormenorizado que inclúe unha representación gráfica interpretativa do conxunto dos elementos que conforman o igrexario dentro da parroquia, entendido este como un organismo, das tensións que lles deron orixe e as que están a producirse na actualidade.

No canto á representación gráfica dos elementos, aparte das fotografías realizadas in situ, inclúense planos, debuxos esquemáticos realizados en moitos casos en tableta dixital, utilizando en ocasións a foto aérea dixitalizada como soporte do debuxo que se realiza trazando cos dedos ou punteiro dixital sobre a pantalla.

0.3.7. Análise DAFO de características internas e externas dos igrexarios.

Sobre cada unha das zonas definidas se analizan as súas características internas e externas, tratando de plantexar unha estratexia de futuro aproveitando as diferentes oportunidades detectadas.

Realízase para elo unha matriz DAFO que permite analizar as Debilidades, Ameazas, Fortalezas e Oportunidades do conxunto e de cada unha das zonas diferenciadas.

A análise DAFO é un método de estudo da situación dunha realidade, analizando as súas características internas (Debilidades e Fortalezas) e a súa situación externa (Ameazas e Oportunidades) nunha matriz cadrada.

É una ferramenta que permite coñecer a situación xeral dunha realidade e plantexar una estratexia de futuro.

NEGATIVAS	INTERNAS		POSITIVAS
	D ebilidades	F ortalezas	
	A meazas	O portunidades	
	EXTERNAS		

Durante a etapa de planeamento estratéxico e a partires da análise DAFO, débense dar resposta as seguintes cuestións:

Como se pode destacar cada fortaleza?

Como se pode desfrutar de cada oportunidade?

Como se pode defender cada debilidade ou carencia?

Como se pode deter cada ameaza?

O obxectivo da análise DAFO é determinar as vantaxes competitivas da empresa baixo análise e a estratexia xenérica a empregar pola mesma

que máis lle conveña en función das súas características propias e das do mercado no que se move.

A análise consta de catro pasos:

Análise Externa

Análise Interna

Confección da matriz DAFO

0.3.8. Determinación do método a empregar nas intervencións sobre os igrexarios.

Como última aportación determinarase o MÉTODO a empregar nas intervencións sobre os igrexarios, centrándose en catro estratexias fundamentais:

1. APROVEITAR as potencialidades do conxunto do igrexario.
2. CONSOLIDAR as fortalezas dos seus diferentes elementos.
3. CORRIXIR as debilidades dos diferentes elementos do igrexario e do seu conxunto.
4. RECUPERAR os elementos que se perderan ou están a piques de facelo.

0.4 O ámbito do estudo

O ámbito do estudo son un conxunto de bens inmobles que forman parte do patrimonio cultural dunha vasta zona do noroeste galego, e moi especialmente o espazo público vinculado ós mesmos.

O estudo abrangue un ámbito continuo que comprende as comarcas que van pola costa desde Ortegal a Muros, (Ferrol, A Coruña, Bergantiños, Soneira, Fisterra e Xallas) comprendendo polo interior Eume, Betanzos, Terra de Melide, Arzúa, Ordes e Santiago. Este conxunto inclúe o 90% das parroquias da provincia da Coruña.

Os ámbitos que se estudan pretender representar dentro do posible a maior variedade dentro das diferentes formas de ocupación do territorio.

A estrutura espacial sobre a que estes bens culturais se asentán está constituída por parroquias, entidades sociais elementais na sociedade galega tradicional e indispensables á hora de abordar un estudo sistemático como o que estamos a realizar.

Preténdese facer o estudo sobre os elementos que se atopan dentro do ámbito rural, aínda sabendo as dificultades que definir ese termo ten.

0.4.1 Selección das parroquias rurais dentro do ámbito estudado.

O problema que se presenta de inmediato e o de como facer a distinción entre zonas rurais e urbanas. Como é ben sabido os fenómenos rurais e urbanos en Galicia están fortemente mesturados e non é doado saber onde comeza un e remata o outro. Juan Luis Dalda reflexiona especialmente sobre este punto na súa obra Cidade Difusa en Galicia.¹

¹ Juan Luis Dalda Escudero e outros. Cidade difusa en Galicia, Universidade da Coruña, Departamento de Proxectos Arquitectónicos e Urbanismo, D.L. 2006

Na procura de bases obxectivas sobre as que fundamentar o estudo, nos parece razoable tomar como referencia o índice de poboamento do territorio.

O Instituto Galego de Estatística clasifica as parroquias galegas segundo o seu grao de urbanización e a densidade de poboación en: **Zonas densamente poboadas (ZDP), Zonas intermedias (ZIP), Zonas pouco poboadas (ZPP).**

O Instituto cualifica como Zonas Densamente Poboadas o conxunto contiguo de áreas locais de densidade superior a 500 hab./Km² e unha poboación total para a zona de polo menos 50.000 habitantes.

Zonas intermedias serán o conxunto de áreas locais que non pertencen a unha zona densamente poboadas onde cada unha delas conta cunha densidade superior a 100 hab./ Km² e, ou ben a poboación total da zona é superior a 50.000 habitantes, ou ben é adxacente a una zona poboadas densamente.

Dentro das ZIP distínguense intermedias de alta densidade e de baixa densidade.

Por último, consideráranse Zonas pouco poboadas os grupos de áreas locais que non pertencen a zonas densamente poboadas ou a zonas intermedias.

Nunha primeira toma de datos foron analizadas un conxunto de 820 parroquias do noroeste da provincia da Coruña de diferentes graos de urbanización e a densidade de poboación, que se corresponden aproximadamente cun 90% do total das mesmas. Despois fíxose unha criba baseada nestes criterios poboacionais centrando o estudo nas que os fenómenos urbanos tiveran orixinado un menor impacto nas súas estruturas territoriais, buscando atopar as parroquias nas que a súa estrutura física tradicional e vinculada coa paisaxe cultural sexa máis recoñecible.

Non é que o resto das parroquias non posúan nas súas orixes parellas estruturas, nin que non se poda dalgún xeito recoñecela baixo as súas estruturas urbanas actuais, pero nas escollidas é moito mais doado o seu recoñecemento e polo tanto o estudo obxecto desta tese.

Nos estudamos o conxunto de parroquias da área escollida pouco poboadas e de baixa densidade dentro das intermedias, que suman un total de 750.

0.4.2 División do ámbito en zonas homoxéneas para o seu estudo pormenorizado.

Despois dunha primeira análise dos igrexarios fixemos unha distinción das áreas xeográficas sobre os que as mesmos se asentan en zonas homoxéneas para o seu estudo pormenorizado.

Faise esta distinción tendo en conta a existencia do maior número de características comúns dos igrexarios, tanto internas como externas.

Dada a intrínseca relación dos igrexarios co territorio no que se asentan; coas características físicas e sociais das súas parroquias, as áreas xeográficas resultantes tamén serán consecuencia destas características.

Aparte da natural observación física dos elementos e a comparación das súas características, teremos en conta o Índice de Poboamento e a extensión física das parroquias.

Teremos tamén en conta que a configuración dos igrexarios é consecuencia directa da paisaxe cultural na que se asentan e esta a súa vez das estrutura tradicionais agrarias que conteñen. Teremos así en consideración para chegar á división en áreas xeográficas homoxéneas:

O mapa das formas do solo agrícola (de Abel Bouhier); resumo da monumental obra do xeógrafo francés que é a gran referencia na cartografía das configuracións tradicionais do solo agrario en Galicia, fundamentadas nas agras e socalcos e as súas variedades.

O “Mapa dos Usos Potenciais da Terra en Galicia, unha perspectiva arqueolóxica” de Brais Currás Refojos.

Este investigador elaborou un mapa de usos potenciais da terra desde o enfoque da arqueoloxía da paisaxe. Terá en conta para o mesmo diferentes aspectos como as calidades estruturais da terra (pendente, afloramentos, profundidade, risco de erosión), o réxime hídrico ou a dispoñibilidade de nutrientes.

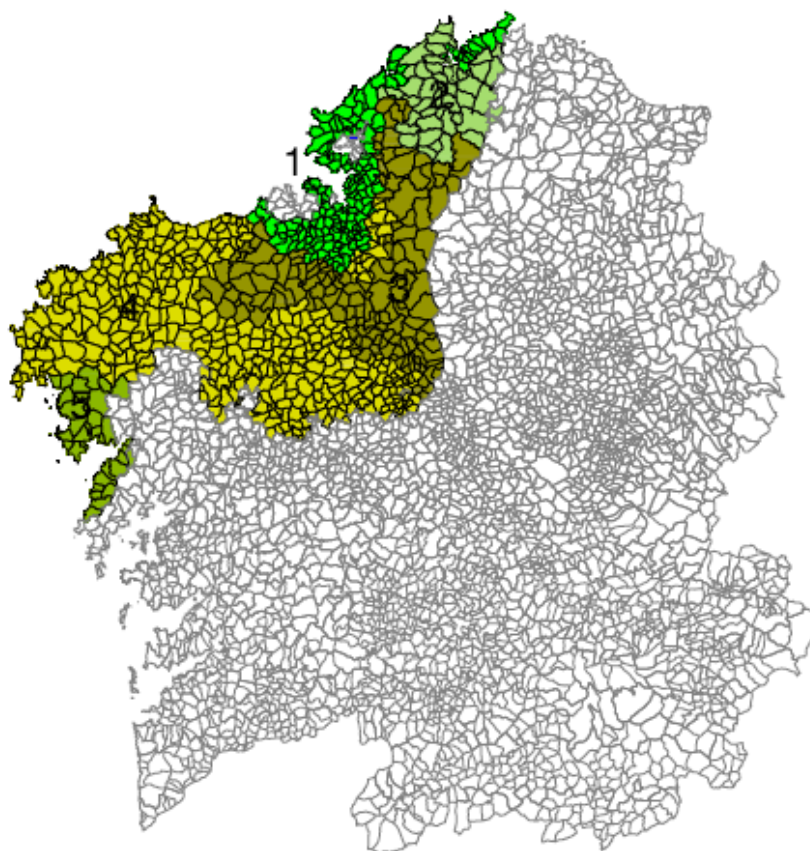
O mapa de Grandes Áreas Paisaxísticas de Galicia elaborado polo Instituto de Estudos do Territorio.

O mapa das Comarcas de Galicia elaborado pola Sociedade Anónima de Desenvolvemento Comarcal de Galicia, dentro do ambicioso proxecto de articulación territorial de Galicia levado a cabo durante quince anos entre 1990 e 2005, e que finalmente non chegou a termo.

O mapa parroquial discriminando no mesmo grupos homoxéneos pola extensión física das parroquias (menores de 5 km², entre 5 e 10 km², entre 10 e 20 km² e maiores de 20 km²)

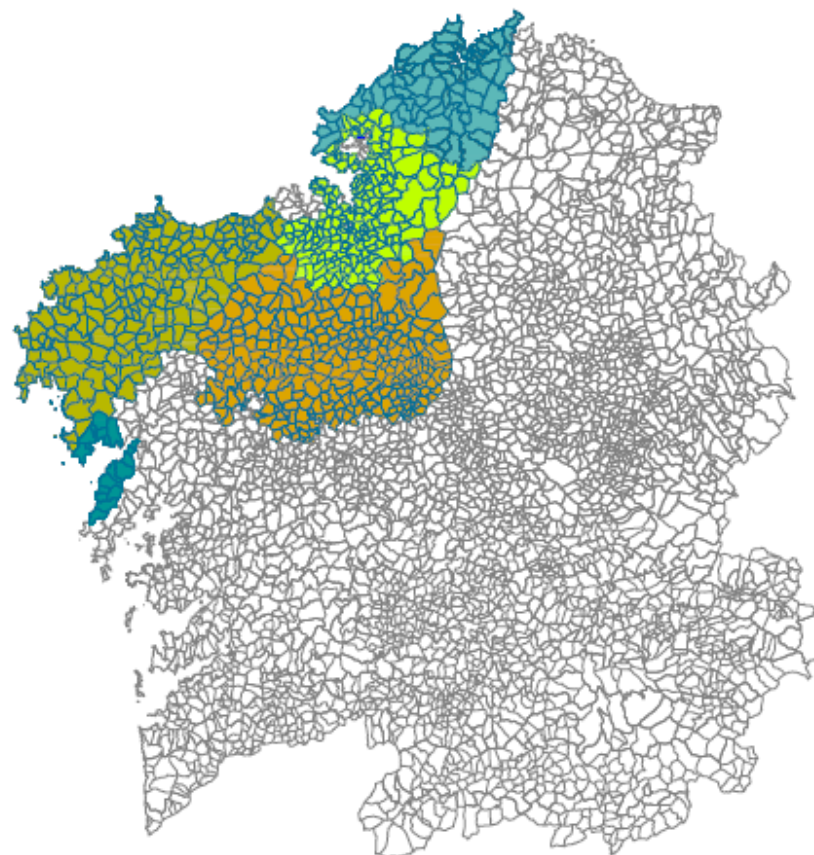
Teranse tamén en conta para a clasificación as ameazas e oportunidades das diferentes áreas (contacto coas áreas urbanas no Golfo Ártabro e Terras de Santiago, procesos de despoboamento nas Serras Centrais e Ortegal; paso do Camiño Francés polas Terras de Melide e Arzúa, do Camiño de Fisterra pola área homónima, etc.)

A partires de todos estes datos chegamos á división da área obxecto do estudo en dez zonas especialmente caracterizadas desde o punto de vista da configuración dos seus igrexarios.

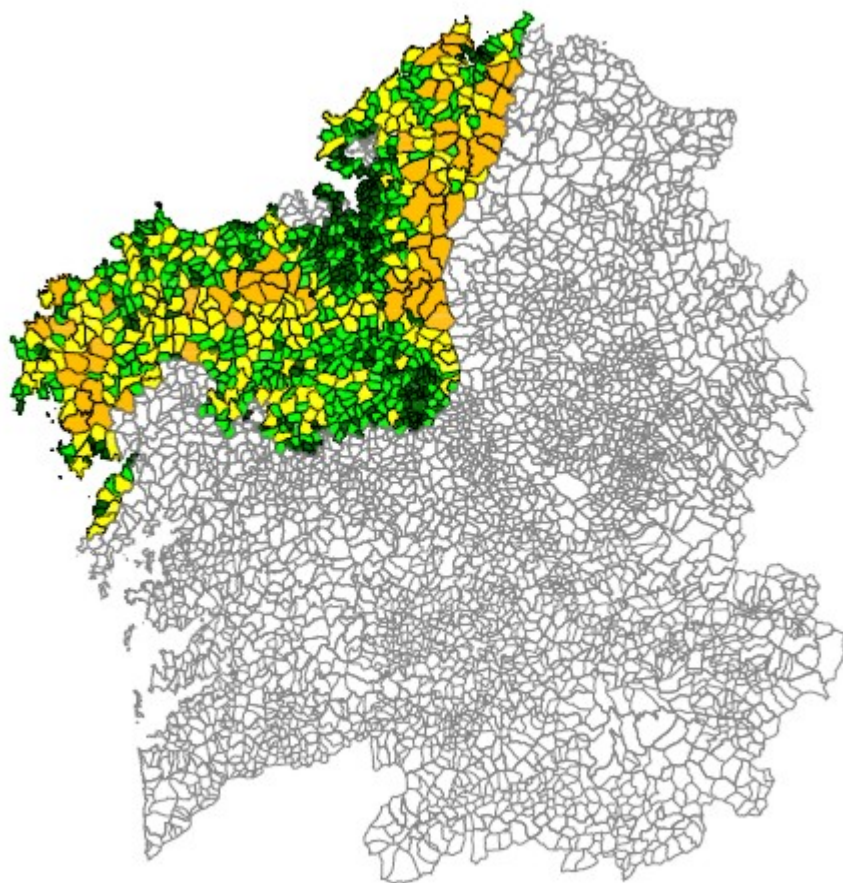
Mapa das configuracións tradicionais do solo agrario feito sobre o de Abel Bouhier, superposto ó mapa de parroquias.

1.-Socalcos. 2.-Socalcos pechados. 3.-Agras e socalcos pechados. 4.-Agras. 5.-Agras e socalcos.

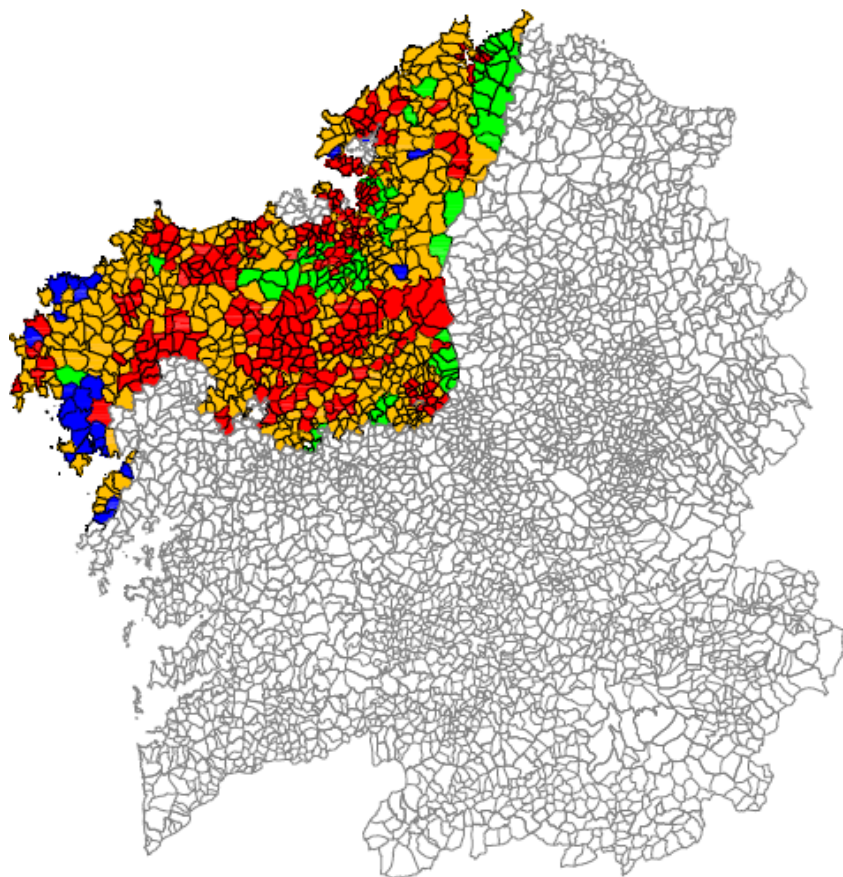

Mapa das Grandes Áreas Paisaxísticas do Instituto de Estudos do Territorio sobre o conxunto de parroquias estudadas. De norte a sur e de este a oeste:

Galicia Setentrional, Golfo Ártabro, Galicia Central, Chairas e Fosas Occidentais, Rías Baixas.

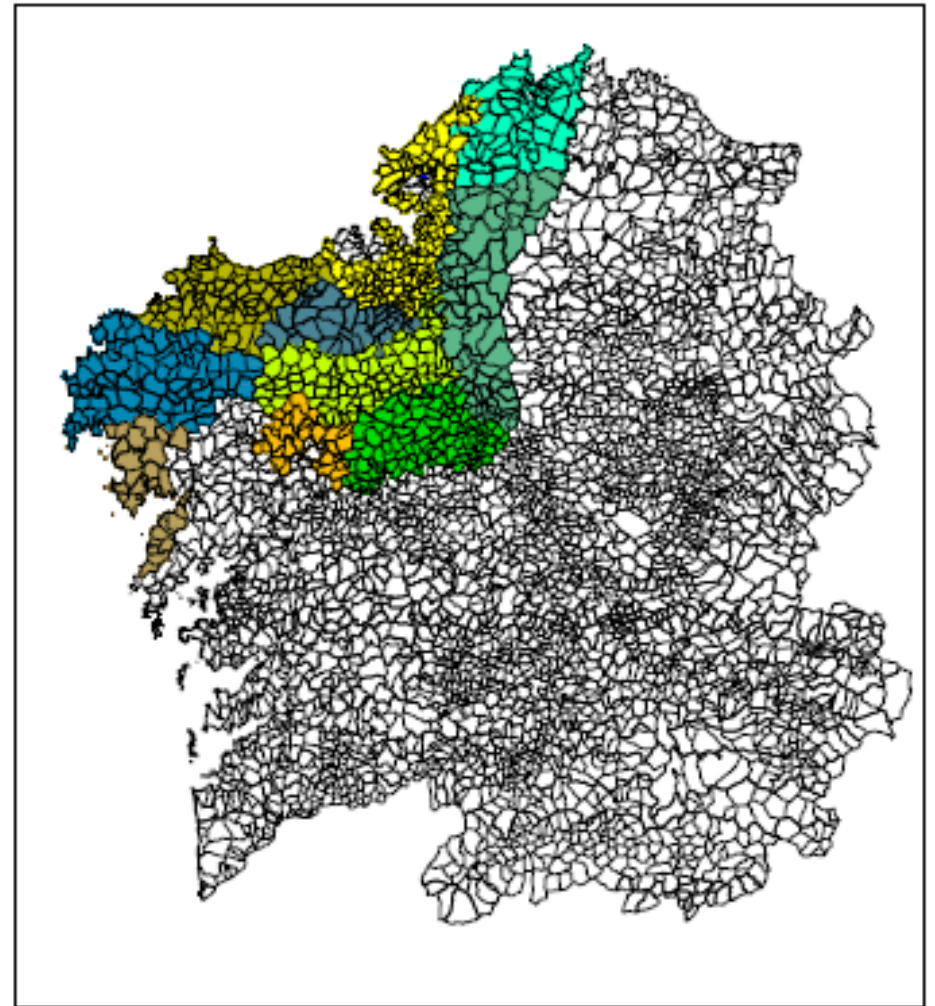
Mapa indicativo da extensión das parroquias: menores de cinco quilómetros cadrados (verde escuro), entre cinco e dez quilómetros cadrados (verde claro), entre dez e vinte quilómetros cadrados (amarelo) e máis de vinte quilómetros cadrados (laranxa)

Mapa dos Usos Potenciais da Terra. Elaboración propia interpretando o plano de Brais Currás; Mapa dos Usos Potenciais da Terra en Galicia, unha perspectiva arqueolóxica, sobre o conxunto de parroquias estudadas. Vermello; intensivo. Verde; extensivo, Laranxa; mixto. Azul; non aproveitable.

Entre estas e outras consideracións, que inclúen a repetición de patróns tipolóxicos nos igrexarios, obtemos 10 áreas xeográficas resultantes, que como veremos máis adiante serán bastante homoxéneas na configuración dos seus igrexarios, nas súas ameazas e nas súas oportunidades. Estas áreas serán de norte a sur e de oeste a este:

1. Ortegál.
2. Golfo Ártabro.
3. Serras Centrais.
4. Agrads occidentais bergantiñáns.
5. Zona de Transición.
6. Fistera-Soneira.
7. Agrads do Interior.
8. Xallas-Ría de Muros.
9. Terras de Santiago.
10. Terras de Arzúa e Melide.

0.4.3. Estudo individualizado da totalidade dos elementos.

Faremos un estudo polo miúdo de todos e cada un dos setecentos cincuenta igrexarios, que inclúa os seguintes patróns:

Nome da Parroquia
Área xeográfica na que se asenta a parroquia
Índice de poboamento
Extensión da parroquia
Estilo arquitectónico da igrexa parroquial
Estado do uso da igrexa
Orientación da súa cabeceira
Tipoloxía da planta da igrexa
Planta do Adro
Relación do igrexario co núcleo máis próximo
Orientación do igrexario respecto ó núcleo
Cruceiro: presenza ou non é situación no igrexario
Reitoral existencia ou non e o seu estado
Carballeira da igrexa
Existencia ou non de castro e distancia do mesmo á igrexa
Presenza ou non de outras ermidas na parroquia

Este estudo se presenta mediante o catálogo que acompaña e que inclúe as correspondentes fichas pormenorizadas de cada un dos igrexarios, engadindo fotografía dos mesmos.

0.4.4. Estudo polo miúdo de elementos representativos.

Nunha última fase facemos unha selección que pretende ser unha mostra representativa das diferentes áreas xeográficas e das diferentes formas de ocupación do territorio dentro do medio rural, de dezaoito parroquias dos que se fai un estudio especialmente pormenorizado que se resume nas fichas que acompañan.

Os criterios que se utilizan para a elección destes casos están baseados na propia configuración do igrexario, da presenza ou non dos seus

elementos, da relación do igrexario co conxunto da parroquia e da propia estruturación desta e a súa relación co igrexario.

A mostra inclúe un total de dezaoito parroquias e os seus igrexarios:

Comarca	Concello	Parroquia
01 Agras do interior	Oroso	Trasmonte
	Frades	Celtigos
02 Arzúa	Touro	Novefontes
	Melide	Santa María de Melide
03 Bergantiños	Cabana	Borneiro
	Malpica	Cerqueda
04 Fisterra	Muxía	Vilastose
	Cee	Ameixenda
05 Golfo Ártabro	Cambre	Bribes
	Pontedeume	Nogueirosa
06 Muros	Carnota	San Mamede de Carnota
07 Ortegal	As Pontes	Freixo
	Mañón	Bares
08 Santiago	Ames	Ames
	Santiago	Villestro
09 Serras Centrais	Irixoa	Coruxou
	Sobrado	Cumbras
10 Zona de Transición	Laracha	Montemaior

1. Marco físico e cultural.

1.0 A estrutura do medio en Galicia.

1.1 A Parroquia; aspectos históricos e culturais.

1.2. A Parroquia; xeografía física.

1.2.1. Morfoloxía das parroquias.

1.2.2. Os límites da parroquia.

1.2.3. Extensión das parroquias.

1.3. A Parroquia; xeografía humana.

1.3.1. Grao de urbanización das parroquias.

1.3.2. A estrutura de asentamentos.

1.3.2.1 As clasificacións tipolóxicas dos asentamentos segundo os estudos de Niemeier e Bouhier.

1.3.2.2 As clasificacións tipolóxicas dos asentamentos segundo o IGE.

1.3.2.3 As clasificacións tipolóxicas segundo as Directrices de Ordenación do Territorio.

1.0 A estrutura do medio en Galicia

Sous les pavés, la plage!

O primeiro que chama a nosa atención nunha primeira achega ó medio galego é o tremendamente humanizado que este se atopa. Aldeas, casais, vilares, espállanse sobre a nosa xeografía sen unha orde aparente. Estes asentamentos esténdense sobre o territorio dende data indeterminada, e a parella distribución dos castros fainos pensar que todo o territorio estivo ocupado polo home desde a orixe dos tempos.

De feito isto é así desde datas moi remotas polo menos nas zonas agrícolaemente máis produtivas; nas costas, nas concas fluviais, nos vales, nas súas cabeceiras.

O medio en xeral se caracteriza por un poboamento disperso que implica a utilización polo home da práctica totalidade do territorio. A diversidade resultante foise construindo gradualmente no tempo sen grandes alteracións baseándose nunha economía agraria de subsistencia que se aplicaba sobre unhas unidades de ocupación elemental adaptadas a unha xeografía cóncava moi fragmentada.

Este modelo de ocupación global do territorio fixo que Castelao considerara a Galicia como “...unha soia cibdade, a cibdade-xardin mais fermosa do mundo, a cibdade ideal para os homes que queiran vivir a carón da natureza ...”¹

A paisaxe galega foise construindo así paseniñamente, froito da actuación do home sobre a mesma ó longo da Historia. Masas forestais e zonas cultivadas sucédense nun tupido mosaico. As agras (conxunto de parcelas de labradío pertencentes a varios propietarios e rodeadas dun valado común) e socalcos, son analizados por Abel Bouhier no seu ensaio “*La Galice, essai géographique d’analyse et d’interprétation d’un vieux complexe agraire*” (1979) e constitúen a base sobre as que se construíron

as unidades elementais de ocupación, moitas veces sobre aterrizados ou socalcos construídos na época altomedieval ou incluso anterior.

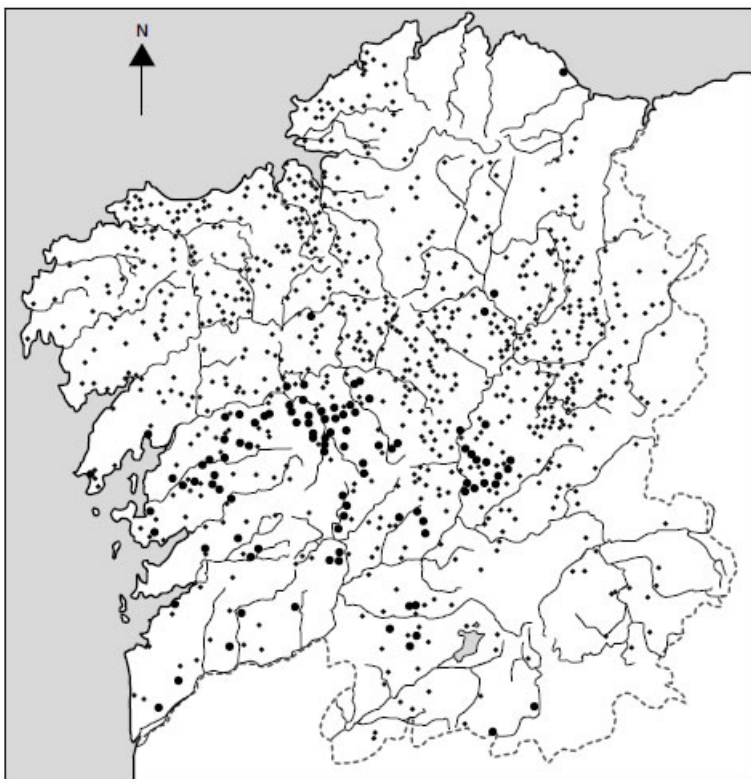
Os castros, emprazados en xeral en pequenos outeiros sobre as concas onde as agras se asentán, vixían as actuais zonas de cultivo (paulatinamente abandonadas en tempos recentes). As igrexas parroquiais cos seus cemiterios nos seus adros pechados con muros curvos, datan tamén polo común de época medieval (algunhas sobre necrópolis tardo-romanas, como Santa Baia de Tines en Vimianzo ou suevas como o caso de San Maritño de Churío en Irixoa).

(Igrexario de Ames baixo o castro do mesmo nome)

Vemos que a paisaxe de Galicia é o froito da súa historia e así o estudo da xeografía galega en xeral terá que ser abordado desde o punto de vista dun concepto específico que é o da Paisaxe Cultural.

¹ Alfonso Daniel R. Castelao. Sempre en Galiza” (pax. 124)

Mapa de distribución dos castros de Galicia segundo Abel Bouhier.

De acordo coas Directrices Prácticas para a aplicación da Convención do Patrimonio Mundial da UNESCO², paisaxes culturais son bens culturais que representan “as obras combinadas da natureza e o home, que ilustran a evolución do ambiente natural ante forzas sociais e culturais”.

² Directrices Prácticas para a aplicación da Convención do Patrimonio Mundial da UNESCO. WHC 08/01. Xaneiro 2008.

Patrick O’Flanagan no seu libro *Xeografía Histórica de Galicia*³ utiliza este concepto para describir a xeografía galega. Flanagan quere expresar así que a modificación da paisaxe é froito, símbolo e testemuño das loitas ou dos impulsos sociais. O concepto abrangue tanto a organización socio-territorial activa como as circunstancias ou estruturas que propician e permiten a realización das actividades diarias, e baixo este mesmo punto de vista describe a estrutura do territorio¹.

A lei da paisaxe de Galicia⁴ incide sobre este feito na súa exposición de motivos:

A especial morfoloxía fixo que as persoas galegas tivesen que vivir estreitamente relacionadas á terra dun xeito íntimo e sen parangón na xeografía peninsular. Asentados en milleiros de lugares que constitúen practicamente a metade dos existentes no Estado español, esta actividade secular incidíu de xeito diferenciado sobre o territorio, construindo paisaxes singulares con diferente grao de desenvolvemento, xerando de vez paisaxes culturais de extraordinario valor e que son o reflexo fiel do noso ser e entender Galicia, da nosa identidade.

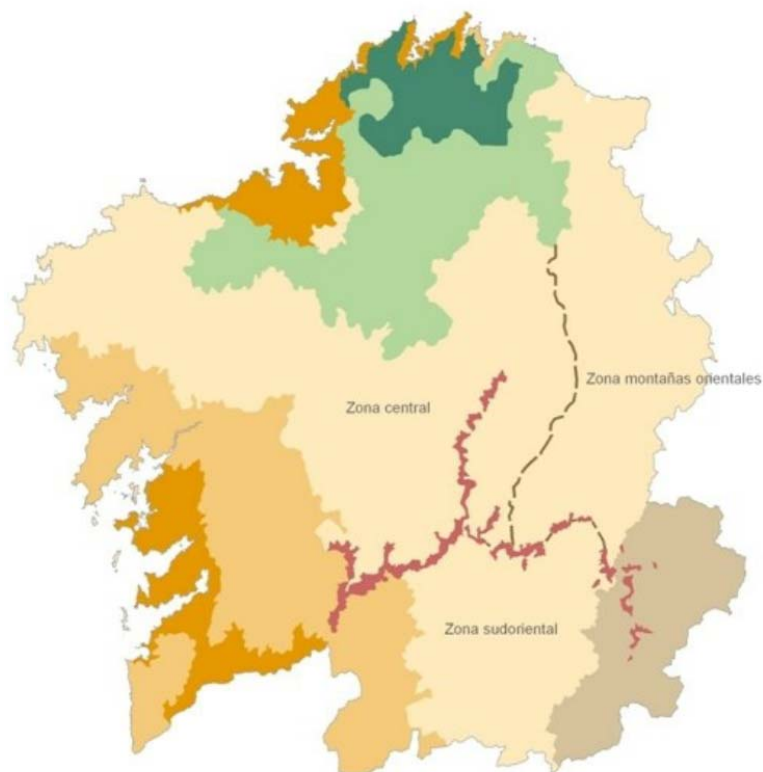
Pero Galicia, durante séculos país fundamentalmente rural, non é allea ós fenómenos urbanos. As cidades estenden a súa influencia sobre grandes zonas que conforman áreas metropolitanas que van producindo cambios no sistema poboacional desprazando habitantes cara unhas zonas e abandonando progresivamente outras.

A estrutura do medio hoxendía poderíamola resumir como unha cidade difusa⁵ que se superpón sobre unha malla que forma un baixo contínuo desde a orixe dos tempos sobre a paisaxe. Esta malla sustentaría primeiro a civilización castrexa e deixa aínda hoxe a súa pegada na estrutura parroquial.

³ Patrick O’Flanagan. *Xeografía Histórica de Galicia* (1996) p. 21

⁴ Lei 7/2008, do 7 de xullo, de Protección da Paisaxe de Galicia. DOG 18/07/2008

⁵ Juan Luis Dalda Escudero e outros: *Cidade Difusa en Galicia*.

Mapa de Abel Bouhier sobre a configuración dos espazos agrarios tradicionais que conformaron as paisaxes culturais de Galicia. (Simplificación do mesmo por Silvia Calvo)^{vi6}

As Directrices de Ordenación do Territorio⁷ recollen este concepto e explican que a poboación galega se distribúe en pequenas células que

⁶ CALVO IGLESIAS, Silvia y otros: Los paisajes culturales de agras en Galicia y su dinámica evolutiva

⁷ Directrices de Ordenación do Territorio. Decreto 19/2011 Xunta de Galicia. DOG 22/02/2011

serían as aldeas, nas que os seus habitantes teñen un vínculo social individualizado dentro da parroquia, que é a que aglutina e organiza o espazo destas entidades. Desta maneira, a parroquia, “constitúe a unidade mínima de agregación dos asentamentos de poboación, e principal referencia na súa organización espacial e social”.

Como dicimos, a estrutura parroquial orixinouse á medida dunha sociedade rural que xa non existe como tal e que soporta hoxendía fenómenos moi diversos. Pero dalgún xeito desde un punto de vista social esta estrutura aínda é quen de aportar ó individuo un gran sentido de pertenza, mesmo cando xa non habite ou non traballe na mesma. Como di O’Flanagan, mesmo cando os seus habitantes traballen ou habiten lugares diferentes ás súas parroquias de orixe, estas terán para eles un vínculo de pertenza e simbolizan o seu eido.

ⁱ “A estrutura do territorio representa a marca da organización social e económica de todas as sociedades e constitúe un dos elementos básicos da paisaxe cultural. Neste sentido, Galicia non resulta unha excepción. As prácticas e usos herdados promoveron aquí a aparición dunha densa superficie poboada de pequenas unidades territoriais: as aldeas ou lugares que definen, nun sentido amplo, o espazo onde se desenvolven as actividades da maior parte dos individuos ou familias que viven no campo. Nesta antiga superficie inflúen hoxe novos procesos de cambio, e moita xente adoita traballar en áreas alleas á súa área de residencia. Non obstante, para gran parte dos galegos que viven no mundo rural, esas zonas aínda representan o ethos de lar ou territorio comunal, e simbolizan o seu lugar propio, o seu eido.”

(Patrick O’Flanagan. Xeografía Histórica de Galicia p.146)

ⁱⁱ A poboación galega distribúese en pequenas células que constitúen as aldeas, que actúan como unidade espacial na que, sexa en vivendas en núcleo ou en diseminado, os seus habitantes teñen un vínculo de comunidade e de relación social, co que se senten identificados e individualizados dentro da parroquia, que actúa como aglutinador e organizador no espazo destas entidades, intercomunicadas por unha densa rede viaria de camiños rurais e pistas e ramificacións das vías primarias.

A parroquia, constitúe a unidade mínima de agregación dos asentamentos de poboación, e principal referencia na súa organización espacial e social.

Directrices de ordenación do Territorio. O medio rural P.190 A 1.0

1.1.0 A Parroquia galega. Antecedentes

A parroquia é a célula elemental desde un punto de vista físico e social para explicar a xeografía histórica e actual de Galicia. Na actualidade, a esta célula elemental superpóñense moitas estruturas de orde superior que compoñen unha cidade difusa estendida sobre a meirande parte do territorio.

O seu número é de case 3.800, o que representa unha media de doce por concello.

Aínda que desde un punto de vista antropológico, social e cultural a parroquia é a unidade máis racional de estudo do territorio, calquera achega desde a oficialidade administrativa faise polo xeral sobre a unidade do concello.

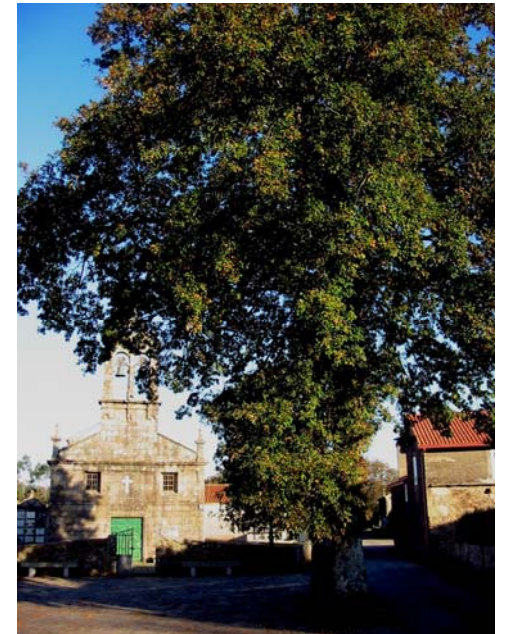
O concello como unidade de actuación administrativa sobre o territorio representa unha limitación cando se tenta actuar sobre os fenómenos metropolitanos de orde superior. Esta limitación tratouse de corrixir mediante diferentes procesos, como foron o da comarcalización de Galicia ou a creación das Áreas Metropolitanas, procesos estes que malia as boas intencións iniciais polo de agora non deron os froitos agardados.

Pola súa parte inferior, no canto ás unidades elementais de ocupación do territorio, o concello tampouco resulta unha unidade realmente representativa. A parroquia sería en calquera caso unha unidade de estudo moito máis axeitada.

A división administrativa de Galicia en concellos foi en fin unha decisión política e un tanto artificial do século XIX produto dunha agregación de diferentes parroquias baixo unha mesma capitalidade municipal.

A parroquia considérase deste xeito unha unidade xeográfica e social, aínda que os seus límites non estiveran administrativamente delimitados.

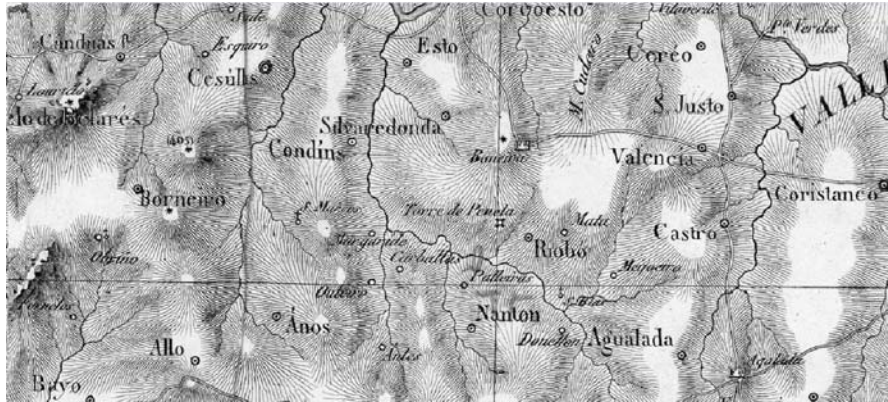
O igrexario converteuse de facto na sé desta unidade. No adro, no cemiterio e no campo da festa se atopaban os veciños e se puñan de acordo para levar a cabo as actividades comúns; a xestión dos montes en man común, as “axudas” para as novas casas dos veciños, as festas...

Igrexario de Cabaleiros (Tordoia)

Os bens e os espazos obxecto deste estudo están especialmente vinculados á estrutura parroquial e polo tanto o estudo da mesma se considera fundamental para a súa análise.

1.1.1 A estrutura parroquial en Galicia

Vista de parte da comarca de Bergantiños no mapa de Domingo Fontán (1834).

Unha explicación simplista da subdivisión do territorio en Galicia podería dicir que as provincias están subdivididas en concellos e estes (aínda que sen personalidade xurídica) están divididos en parroquias. O Estatuto de Galicia de 1981 recolle esta particularidade e prevé a posibilidade da dotación de personalidade xurídica ás mesmas.

A realidade desde o punto de vista da vertebración social tradicional do territorio é máis ben ó contrario: as parroquias foron agrupadas a partires de 1833 en concellos e estes en provincias. Se ben os límites da comunidade autónoma e as parroquias se entenden como “naturais” os dos concellos e as provincias serían desde este punto de vista “artificiais”.

Carmelo Lisón na súa *Antropología Cultural de Galicia*ⁱ, explica como as parroquias están delimitadas xeográfica, cultural e socialmente dun xeito natural. Esta delimitación está socialmente moi arraigada e baseada en normas e costumes tradicionais, a pesares da falta de delimitación administrativa. Di que este feito non lle resta dinamismo, senon que polo contrario son mostra da súa vitalidade (o material para o estudo foi recollido nos anos sesenta do século pasado).

Igrexario de San Xoán de Fecha (Santiago de Compostela)

Explica tamén que aínda que non é o habitual, unha parroquia pode pertencer a varios concellos, e pon o exemplo da parroquia de Taboada, que se estende sobre os concellos de Monfero, Pontedeume y Vilarmajor

A mesmo autor pon como exemplo dos lazos sociais de veciñanza entre os seus habitantes antigos costumes como a chamada carreto, na que son os veciños os que colaboran para a construción das vivendas particulares da parroquia.ⁱⁱ

Juan Luis Dalda¹ considera o conxunto de Galicia como unha cidade difusa espallada sobre o territorioⁱⁱⁱ e recoñece na estrutura parroquial a correspondencia co grao último de colonización e explotación do territorio. Ese grao de ocupación do territorio é o que Pierre George define para o ámbito da Europa atlántica baixo o concepto francés de *finage*, que inclúe o hábitat, as terras cultivables (*terroir*) e os pastos e os bosques.^{iv}

¹ Juan Luis Dalda. *Cidade Difusa en Galicia* 2006.

A parroquia comprende un territorio no que hai polo xeral varias aldeas, de tres ou catro ata quince ou mais, cunha media de sete.

Esquema da parroquia de Novefontes (Touro)

En resumo, aínda que nunha primeira ollada puidera parecer o contrario, a parroquia non é unha mera circunscrición eclesiástica, senón unha unidade social de convivencia con raíces na antigüidade que representa a escala última de ocupación do territorio. A parroquia é deste xeito ó

mesmo tempo unha comunidade e un territorio, como ben explican Pilar Torres Luna e Rubén Lois González en “A Parroquia e a Xeografía de Galicia.”^v

ⁱ *La parroquia forma una unidad geográfica, social y cultural bien delimitada. Ríos, arroyos, corredoiras, caminos reales, cumbres de montañas y líneas entre mojones, etc, según los casos marcan los límites propios de cada feligresía. Estas circunscripciones territoriales, conocidas y defendidas con brío por los parroquianos, no suponen oficialmente una delimitación administrativa, con personalidad jurídica. (...)*

La parroquia gallega está basada en sólo normas, costumbres y circunscripciones tradicionales, que no le restan, ni mucho menos vigor y dinamismo; al contrario, su permanencia, a pesar de carecer de título legal, es función de la vitalidad de las mismas.

Carmelo Lisón. Antropología Cultural de Galicia. p. 70

ⁱⁱ *“Llaman carreto a la ayuda gratuita prestada por los vecinos a uno que está edificando una casa; concretamente se refieren a la prestación del trabajo personal, del carro y de los animales que lo arrastran, para carretar la pizarra, piedra u otros materiales de construcción. A la noche, el beneficiado agasaja a cuantos vecinos han contribuido al transporte con una espléndida cena.”*

Carmelo Lisón; Perfiles simbólico – morales de la cultura gallega

ⁱⁱⁱ *“Por debaixo do municipio subsiste en Galicia, como tamén en Portugal, a institución da parroquia ou freguesía, que, máis alá do seu enraizamento sociolóxico, constitúe unha circunscrición que conserva plena vixencia como entidade territorial. Os Censos de Poboación consolidárona como Entidade Colectiva. A súa delimitación espacial como ámbito de explotación dun territorio delimitado polo asentamento das células de poboamento de base, con usos do solo, sempre os mesmos, vinculados ao sistema de produción agrogandeira xeneralizado en Galicia, é plenamente coherente coa compartimentación topográfica do espazo.*

Nos amplos territorios de monte que envolven os núcleos de poboación, os seus praos e labradíos inmediatos, contéñense en xeral os límites dos territorios parroquiais.

Unha característica estrutural das parroquias é a súa plena correspondencia co grao último de colonización e explotación do territorio, baseada nunha extensa

rede capilar de cursos de auga. Sobre o final desa capilaridade delimítanse os ámbitos dos territorios parroquiais.”
Juan Luis Dalda. Cidade Difusa en Galicia 2006.

^{iv} El vocabulario tradicional en el campo francés expresa la conciencia milenaria de este problema. Cada colectividad rural queda definida dentro de un marco que recibe el nombre de “finage”, y dentro de éste, el espacio agrícola constituye el “terroir”. (...)

En el oeste de Europa, el “finage” comprende, junto a las tierras de labor y los prados permanentes que constituyen el “terroir”, las landas y los bosques. El equilibrio espacial entre “terroir” y tierras yermas o bosques corresponde a una fase de evolución técnica que suele perpetuarse por la organización de la estructura de la propiedad de la tierra y comporta, no una oposición entre lo productivo y lo improductivo, sino una combinación entre una economía principal y una economía complementaria (zona de pastos, de recolección y de desbaste de madera)

Pierre George. Geografía Rural p.18

^v A parroquia definiuse e defínese como unidade de delimitación eclesiástica, que ao longo da Idade Media e até os nosos días se consolidou como célula básica de relación social no agro, espazo delimitado ao que lle correspondían bens comunais, microcosmos da existencia labrega (cun ritmo anual de festas e eventos perfectamente pautado), ámbito da cooperación veciñal e lugar preferente de pertenza das persoas, por enriba da aldea (ou o barrio, ou a vila, etc.) e da bisbarra de orixe. Para os xeógrafos, as freguesías interprétanse sobe todo como territorios, que se representan con límites precisos nos mapas de Galicia. As parroquias engloban un número moi variable de entidades singulares de poboación, segundo as comarcas do país ás que nos refiramos, pero os seus lindes sempre separan o propio, o cotián, o verdadeiramente sentido e coñecido, do outro, das persoas que xa non son consideradas directamente veciñas, que non exercen o seu control sobre o mesmo espazo de monte e que non celebran as mesmas festas patronais.

(...)

Das distintas referencias que sobre a parroquia manexamos, dedúcese claramente que a mesma exerce como unha comunidade e como un territorio ao mesmo tempo. Como unha comunidade, en tanto que os seus habitantes considéranse pertencentes a un mesmo lugar, veciños, con coñecemento directo dos doutras

casas e cunha noción precisa dos accidentes xeográficos que o seu espazo vital básico posúe. En segunda instancia, comunidade que se vincula á existencia de bens e propiedades colectivas e, noutra orde de cousas, conxunto de fregueses articulados por unha igrexa. A comunidade, como se dixo, pode transcender o propio espazo da freguesía, xa que a condición de veciño mantense mesmo se un emigrou hai moito tempo. En terceiro lugar, a comunidade festexa xunta, desenvolve sistemas de axuda mutua no traballo do campo e únese fronte a un acontecemento negativo. Son as campás da parroquia as que anuncian un falecemento e os veciños os que protagonizan os actos de velorio do defunto. A comunidade tamén se identifica por un nome perfectamente recoñecible, que a maioría dos habitantes dirán ou escribirán cando se lles pregunta de onde son. No que concirne á territorialidade, deriva da existencia de límites precisos que separan unha parroquia doutra. Uns límites que coñecen exactamente os seus veciños, pero que moitas veces son difíciles de sinalar (de cartografiar) por funcionarios ou por organismos públicos encargados da xestión territorial. A parroquia posúe unha lóxica espacial propia, cos seus lugares, áreas de cultivo inmediatas aos mesmos, monte nos rebordos e novas implantacións en función das clases de solo e das estradas principais definidas. En definitiva, o territorio engloba unha comunidade de persoas que son do mesmo sitio, que por esta razón posúen un conxunto de relacións moito máis intensas que coas doutros lugares, por moi próximos que estes estean.

Pilar Torres Luna, Rubén Lois González. A Parroquia e a Xeografía de Galica. A Parroquia en Galicia, pasado, presente e futuro. Xunta de Galicia – SITGA ISBN 978-84-453-4777-5

1.1.2 Historia da Parroquia en Galicia

*Time drops in decay
like a candle burnt out.
And the mountains and woods
have their day, have their day.
But, kindly old rout of the fire-born moods,
You pass not away.¹*

W.B. Yeats. "The Celtic twilight"

Son moitos os que ven a orixe das parroquias galegas nos antigos castros. De feito a distribución destes sobre a paisaxe galega vai parella á distribución das parroquias.

O castro foi a célula organizativa da estrutura social galega na idade antiga, como apunta Felipe Arias na súa obra *A romanización en Galicia*, cada individuo pertencería a un *populus* que funcionarían a xeito de estado (con todas as salvedades propias do caso) e dentro deste a un *castellum* ou castro, con territorio propio.ⁱ

Os castros se situaban polo xeral sobre pequenos outeiros con situación estratéxica a pouca distancia de concas capaces de acoller unha agricultura de subsistencia e preto tamén das zonas boscosas.

Entre o baixo imperio e a alta idade media os castros son abandonados e a poboación dos mesmos pasa a ocupar o espazo circundante dun xeito máis disperso. Nesta época aparecen as chamadas *villae* medievais e con elas as primeiras estruturas parroquiais propiamente ditas.

José Carlos Sánchez Pardo no seu artigo *Una propuesta de análisis geohistórico de las aldeas tradicionales gallegas*² explica ben este proceso.

¹ *El tiempo se hunde en decadencia / como una vela consumida, / y a las montañas y bosques / les llega el día, les llega el día; / pero tú, amable turbamulta antigua / de los estados de ánimo nacidos del fuego, / tú no desapareces* (traducción de Javier Marías)

Vista do igrexario de Vilouchada (Trazo) ós pés do castro.

María del Carmen Pallares por outra banda (El poblamiento rural gallego en la Edad Media) ilustra no seu estudo o caso concreto da *villae* medieval "villa Bidualdo" no actual concello de Santiso.

As primeiras fontes documentais da estrutura parroquial galega proceden do parroquial suevo ou división de Teodomiro (en latín *Parrochiale suevo*, *Parochiale suevorum* o *Divisio Theodomiri*) Trátase dun documento do século VI que describe a organización administrativa eclesiástica do reino suevo.

No texto reproducése unha carta dirixida polo rei Teodomiro ós bispos reunidos no concilio de Lugo do ano 569. Na mesma ínstase á reorganización da igrexa sueva, enumerando as diócesis existentes e propoñendo a creación doutras novas.

² José Carlos Sánchez Pardo UNA PROPUESTA DE ANÁLISIS GEOHISTÓRICO DE LAS ALDEAS TRADICIONALES GALLEGAS p. 133

Relaciónanse deste xeito as 13 diócesis existentes na época en Gallaecia (Viseu, Dumio, Egitania, Lugo, Ourense, Astorga, Iria, Tui e Britonia) e as parroquias e *pagi* pentecentes ás mesmas, ata un total de 120 núcleos de poboación.

Parece claro que as bases da estrutura territorial das parroquias, tal e como as coñecemos hoxendía xa estaban completamente conformadas no século XII. James D'Emilio suxire que a maior parte das parroquiais xa eran vellas nestas datas³

Esta estrutura vai asentándose desde esta época ata a actualidade, sen grandes cambios. Trátase dun xeito de organización bastante espontáneo.

A mediados do século XIX, o Estado asume maiores competencias no sustento da rede parroquial. A cambio esixe unha reestruturación da súa rede. En 1867 o arcebispado de Santiago fixo unha reordenación parroquial, suprimindo algunhas e creando outras. O sistema baseábase no francés de organización territorial e dábanse certos criterios para esta nova distribución.⁴

Na Real Cédula do 5 de xaneiro de 1854 ofrecíanse aos bispos 26 normas básicas. Distinguía a Real Cédula (Base VII) entre poboación “aglomerada” e “diseminada”. Na primeira fixébase un baremo poboacional: ata 4000 habitantes, unha parroquia; de 4001 a 10.000, dúas; e logo unha parroquia por cada 5000 habitantes. Para o caso das parroquias diseminadas:

³ *Los documentos medievales como fuentes para el estudio de las parroquias e iglesias gallegas: El distrito de Monte de Meda (Lugo)*
JAMES D'EMILIO “CUADERNOS DE ESTUDIOS GALLEGOS”, Tomo XLIII, Fascículo 108, Santiago 1996.

⁴ (A reforma parroquial de 1867: a diocese de Santiago de Compostela Xosé Ramón Barreiro Fernández.. A parroquia en Galicia, pasado, presente e futuro.)

“... se formarán comarcas, siempre que el número de almas sea prudencialmente bastante para componer feligresía y se establecerá parroquia en el punto de cada una que se estime más conveniente ...”

Marcando como único criterio que as aldeas máis distantes estean a “una hora regular de camino”.

En realidade, a pesares do grande esforzo de sistematización, a operación supuxo ben poucos cambios na estrutura parroquial, seguramente porque a estrutura existente xa se correspondía cun modelo bastante racional. Por exemplo, na diocese de Santiago, só foron suprimidas 22 parroquias, mentres que foron creadas outras 15.

Sorprendentemente no *Nomenclátor* e no *Mapa de Parroquias* 15 destas parroquias suprimidas seguen figurando como tales.

En 1883 as parroquias foron agrupadas en concellos e foi escollida unha capital municipal. Pero esta agrupación foi en xeral bastante artificial e os vínculos de pertenza da veciñanza aínda quedarían ligados á parroquia.

ⁱ *Cada comunidade, cada populus, funciona a xeito dun “Estado” (con todas as salvedades e matizacións propias do caso), pero está integrada por unha serie de subcomunidades (os castella) que tiñan certa autonomía, cun territorio e uns dirixentes propios, e capacidade para facer dedicacións aos deuses (indíxenas primeiro e logo romanos), e singularmente para facer pactos de hospitalidade, ben entre eles ben con persoeiros representantes do Imperio. Nun primeiro momento, se un individuo está dentro da súa propia comunidade, para indicar a súa orixe só ten que facer referencia ao Castellum ou castro á que pertence, pero se está fóra dela entón debe expresar a dobre procedencia, aludindo á subcomunidade (castellum ou castro) pero tamén á comunidade global (populus ou pobo), sistema que resulta exclusivo de Gallaecia, quizáis e en boa medida porque ten un substrato poboacional e cultural diferenciado, (aínda que con rasgos comúns e semellantes en outras áreas), desde épocas moi antigas. (...)* A mención dos castella, (como figura organizativa, pois a realidade física que esconde, -o castro-, aínda pervivirá moito tempo), desaparece en xeral, a fins do s. I e comezos do II d.C.

Felipe Arias Vilas: A romanización de Galicia. Edicións A Nosa Terra ISBN-84-604-3279-3 (p. 35-36)

1.2. A Parroquia; xeografía física.

*Esmelle, selva longa i antiga,
na memoria lévoa eu de azul pintada,
como si un enorme e morno luar apousara,
nun repente, na terra.¹*

Un dos condicionantes que posibilitaron a fragmentación da estrutura xeográfica no entramado parroquial actual deriva directamente da propia topografía do medio. A ausencia de grandes conchas fluviais e a existencia pola contra de infinidade de pequenas conchas está na orixe da fragmentada paisaxe no que a estrutura parroquial se asenta.

A paisaxe estaría composta na maior parte do territorio por unha serie de pequenas concavidades que posibilitan a aparición dunha rede celular doutros tantos aproveitamentos agrarios complexos.

O modelo teórico de aproveitamento do solo dunha pequena comunidade autosuficiente pódese representar sobre un esquema cóncavo. O concepto de paisaxe cóncava implica a ocupación efectiva dos vales en contraposición á paisaxe convexa prehistórica que sobre a mesma xeografía ocupaba os seus montes e penichairas. Felipe Criado explica este modelo dentro do campo da arqueoloxía da paisaxe.²

Deste xeito, unha unidade parroquial se asentaría sobre unha estrutura cóncava tridimensional que acolle un gradiente de usos sobre a súa superficie ligados a unha economía tradicional de subsistencia. Este modelo cóncavo tridimensional sería unha extensión do modelo bidimensional de Patrick Geddes³ da “sección do val”.ⁱ

¹ Álvaro Cunqueiro. Merlín e familia.

² CRIADO BOADO, Felipe. Arqueología del paisaje: las formas del espacio en la Galicia Antigua. CSIC <http://hdl.handle.net/10261/66142>

³ PATRICK GEDDES. Cities in evolution.

A enorme fragmentación da paisaxe galega é quen posibilita que se poida dar o esquema completo dentro dunha unidade de reducidas dimensións como é a parroquia.

ⁱ O esquema de Geddes ía situando sobre unha sección dun val tipo as diferentes actividades do home: o mineiro, o leñador, o cazador, o pastor, o campesiño pobre, o granxeiro, o pescador...

“The valley section is the basis of survey. In such ways we may work out very many specific and definite civilization values. We can discover that the kind of place and the kind of work done in it deeply determine the ways and the institutions of its people.”

(A sección do val é a base do estudo. Deste xeito podemos entender moitos valores culturais específicos e precisos. Podemos descubrir que o tipo de lugar e o tipo de labor realizada determinan profundamente as costumes e institucións da súa poboación)

PATRICK GEDDES. THE VALLEY SECTION FROM HILLS TO SEA (1923)

1.2.1. Morfoloxía das parroquias.

*San Salvador de Cecebre es una parroquia de Galicia, rugosa, frondosa y amena. Para representar gráficamente su suelo bastaría entrecruzar los dedos de ambas manos, que así se entrecruzan sus montes, todos verdes y de pendientes suaves. Ni llanuras ni tierras ociosas.*¹

A extensión das parroquias ven condicionada por unha banda pola distancia que pode ser percorrida a pé sen problemas entre os diferentes asentamentos que a compoñen (un raio de 1,6 km nunha parroquia media ideal circular da superficie sinalada co seu igrexario no centro) e pola outra é consecuencia directa da estrutura agraria que conteñen. Nas zonas onde son maioría as terras de cultivo con relación ós montes as parroquias son máis pequenas. Pola contra nas zonas nas que abundan as masas forestais e as zonas de monte as parroquias son máis extensas.

Deste xeito poderíamos considerar a extensión efectiva da parroquia como o “claro no bosque” orixinal, composto polos asentamentos e os seus campos de cultivo, agras, pastos, etc. Baixo este punto de vista as dimensións das parroquias non son tan diferentes, tan só unhas xeografías poden ofrecer unha continuidade maior entre estas células elementais de ocupación e outras pola súa orografía, pola ineptitude das súas terras para os usos requiridos, etc. ofrecen maiores discontinuidades.

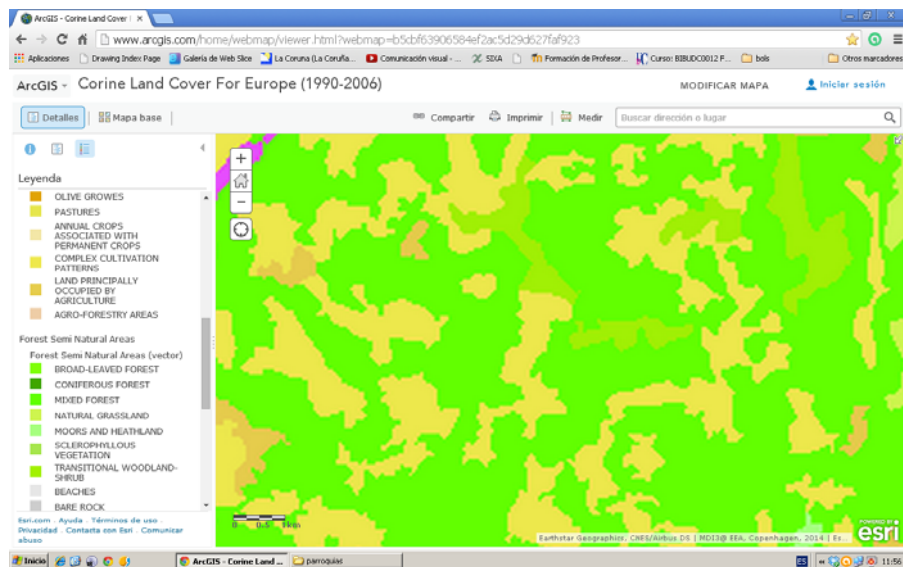
Tamén inflúe no tamaño das parroquias a produtividade das propias zonas de cultivo, tanto é así que a medida tradicional de superficie (o ferrado) é consecuencia directa de esta produtividade e polo tanto é moito mais pequeno nas parroquias de alta produtividade e maior nas parroquias nas que esta é baixa. Como exemplo temos a enorme disparidade entre o

ferrado de Zas de 424 m², un dos máis pequenos da área estudada e os 639 m² do ferrado de Cerceda, un dos maiores.

Vista de parte do concello de Oza-Cesuras. Nos claros do centro e da dereita da imaxe as parroquias de Reboredo e Bandoxa.

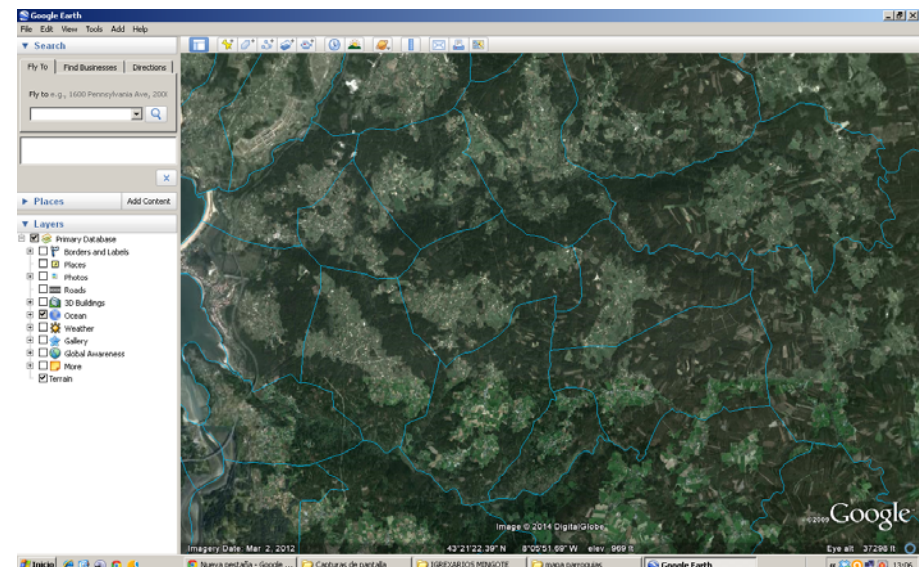
¹ Wenceslao Fernández Flórez. El Bosque Animado

Vista parcial do concello de Vilarmaior no visor Corine Land Cover de usos do solo.

Na ilustración temos unha vista parcial do concello de Vilarmaior no mapa de usos do solo CORINE¹ da Axencia Europea do Medio Ambiente. Vemos como as zonas cultivadas forman manchas amarelas (*complex cultivation patterns*) sobre un fondo verde que representa a superficie forestal (*mixed forest*). Serán estas manchas as que representen as unidades elementais de ocupación do solo que son a base das parroquias.

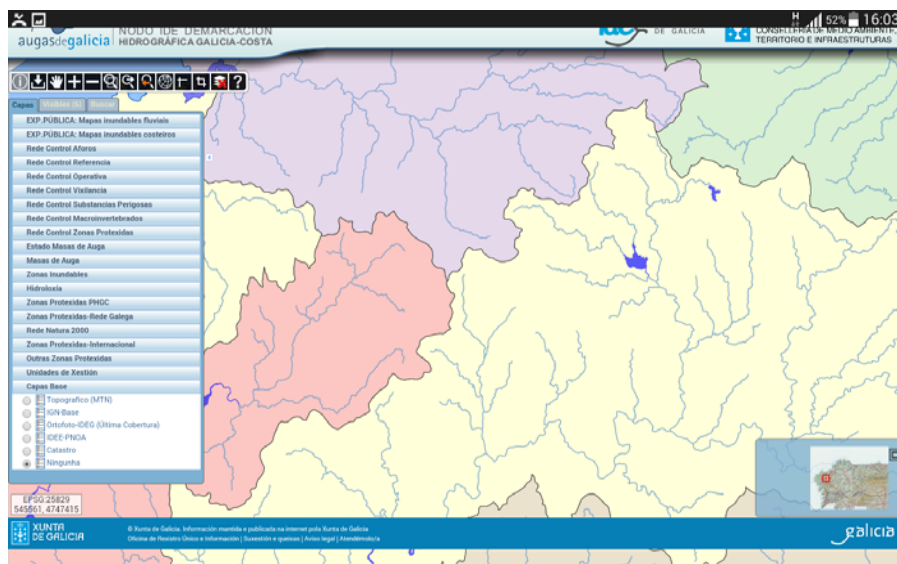
Na imaxe seguinte podemos observar a división parroquial da mesma zona sobre a fotografía aérea obtida do portal Google Earth.

Vista da división parroquial actual da mesma zona do concello de Vilarmaior sobre fotografía aérea do Google Earth.

As parroquias máis próximas ó litoral así como aquelas que se atopan nas cuncas fluviais son moito máis pequenas que aquelas que se atopan nas zonas montañosas. Facendo unha correspondencia co mapa de castros catalogados atopamos tamén que nas zonas onde as parroquias son máis pequenas atopamos unha densidade moito maior de castros, mentres que nas zonas de montaña estes son moito máis escasos. Segundo Abel Bouhier o fenómeno sucede como se “o fenómeno da formación dos castros partira do litoral, das rías e dos esteiros, gañase o interior remontado os vales, os vales principais ó principio, despois os vales secundarios e por último os vales das cabeceiras”²

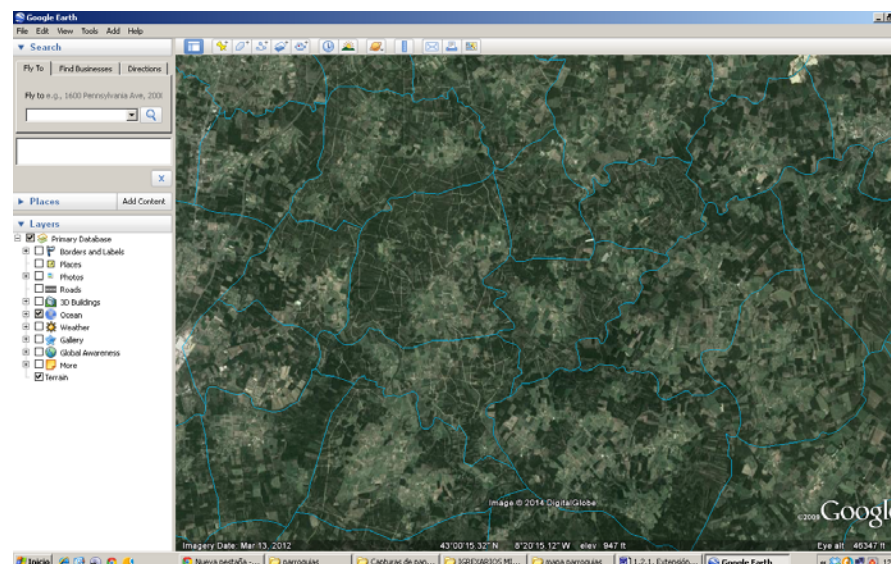
² Abel Bouhier. “La Galice. Essai géographique d’analyse et d’interprétation d’un vieux complexe agraire” 1979, p.1.279”

Cabeceiras dos principais ríos da área estudada :Tambre, Xallas, Anllóns, Grande... no visor de Augas de Galicia.

Manuel Rivas explica este proceso no seu ensaio “*Galicia, el bonsai atlántico*” dicindo que a sociedade galega tense espallado historicamente polo terreo de xeito capilar, en torno a unidades de poboación dispersas e moi pouco poboadas: as parroquias.

Tamén Miguel Anxo Murado no seu ensaio divulgativo “*Outra idea de Galicia*” fai referencia a esta complexa estrutura do hábitat rural definíndoa como “*unha maraña de pequenos núcleos de poboación repartidos arredor doutra maraña previa de ríos e regatos*” e atribúe á mesma a orixe da identidade galega ⁱⁱ

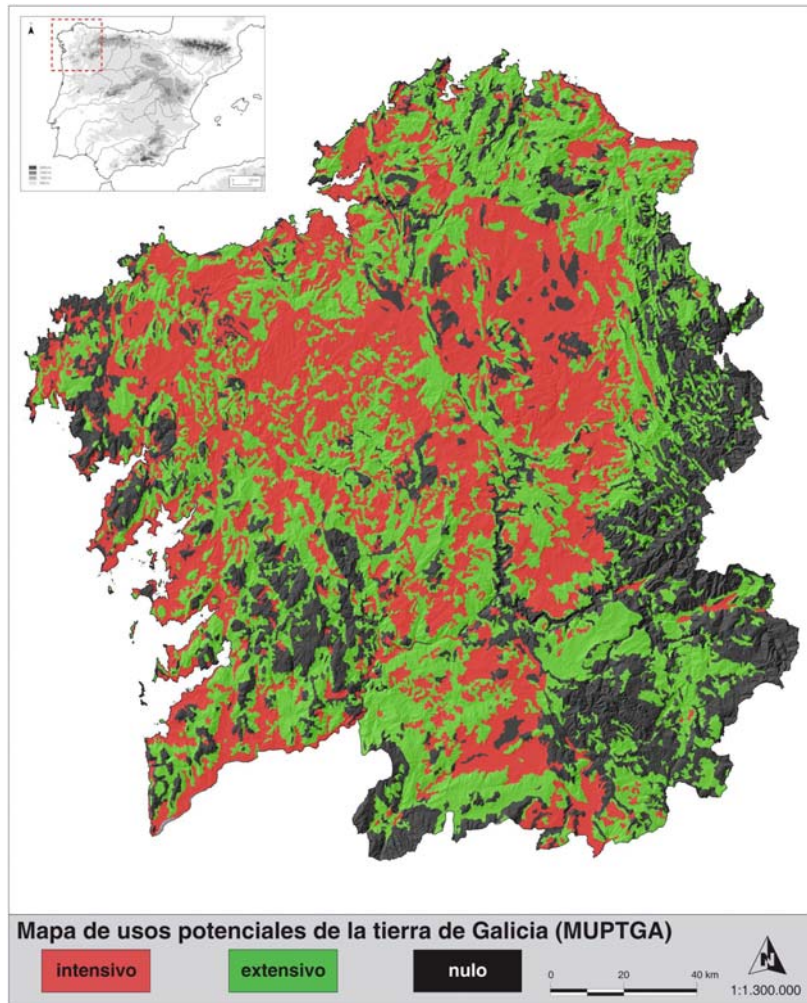
Vista da zona oriental do concello de Oroso entre os ríos Tambre e Samo.

Por outra banda, a arqueoloxía da paisaxe explica o proceso de como as paisaxes culturais se foron formando ó longo do tempo. Felipe Criado chega a definir a construción da paisaxe cultural galega como “*a paisaxe arquitecturada*”ⁱⁱⁱ explicando a intervención activa sobre a paisaxe para crear espazos construídos, que orixinan unha paisaxe arquitectónica, ocupada por bancais, socalcos, camiños, canais de rego e drenaxe, muiños, muros...

Baixo este punto de vista, Brais Currás³ explica o proceso da ocupación do territorio desde a orixe do tempo mediante un mapa cos potenciais usos do solo en toda a xeografía galega e dependendo de diferentes factores, como pendente, a profundidade do solo, a cantidade de afloramentos rochosos e o risco de erosión. Nel determina se son ou foron

³ Brais X. Currás Refojos “Mapa de usos potenciais de la tierra de Galicia. Una perspectiva arqueológica”

aptos para unha economía agraria intensiva, extensiva ou pola contra non foron aptos.

Mapa de Usos Potenciais da Terra en Galicia (Braís Currás)

ⁱ O proxecto CORINE Land Cover (Coordination of Information on the Environment), tamén coñecido polo acrónimo CLC, desenvolve a creación dunha base de datos sobre a cobertura e uso do territorio na Unión Europea CORINE e está dirixido pola Axencia Europea de Medio Ambiente (AEMA), en Copenhague onde se analizan os datos recollidos polos sensores remotos. Está dirixido a reunir información relativa ó medio ambiente centrada en determinados temas prioritarios para a Unión Europea, tales como o uso do solo, a erosión costeira, os biótotos, etc. Unha das súas bases de datos é un inventario de usos de coberturas do solo clasificadas en 44 categorías, e dispoñibles como produto cartográfico a escala 1:100.000.

http://discomap.eea.europa.eu/pages/Server_land_Folder_Land.html

http://www.arcgis.com/home/webmap/viewer.html?url=http%3A%2F%2Fland.discomap.eea.europa.eu%2Farcgis%2Frest%2Fservices%2FLand%2FCLC2006_Dyna_LAEA%2FMapServer&source=sd

ⁱⁱ Galicia sempre foi así, unha maraña de pequenos núcleos de poboación repartidos arredor doutra maraña previa de ríos e regatos, e esta forma de poboamento, como imos ver, é esencial para entender a súa historia. A dispersión, da que o primeiro nacionalista galego, Antolín Faraldo, laiábase en 1842 como «a causa de todos os males de Galicia e o freo invencible de todo progreso que se intente», é en realidade a súa característica máis singular e a orixe de boa parte do que poderíamos chamar a identidade galega.

Miguel Anxo Murado. Outra idea de Galicia.

ⁱⁱⁱ Después de los castros y Roma, toma forma el fenómeno que faltaba para, desde un punto de vista formal (que no social ni cultural), dar lugar al paisaje tradicional. El paisaje se artificializa de forma efectiva y sistemática. Emerge un paisaje arquitecturado. No se trata de que el entorno se haya domesticado tanto que sea esencialmente arteificio, ni se trata de servirse de expresiones metafóricas. Se trata de transformaciones efectivas, se trata de que a partir de un cierto momento se interviene de forma activa sobre el paisaje para crear espacios construidos, para producir un paisaje arquitectónico, ocupado por bancales, terrazas, caminos, canales de riego y drenaje, molinos, muros. Es la expresión máxima de un paisaje dividido y domesticado: es un paisaje construido artificialmente.

Felipe Criado Boado. Arqueología del paisaje: las formas del espacio en la Galicia Antigua.

1.2.2. Os límites da parroquia

*I could not help feeling that they were evil things,
mountains of madness whose farther slopes looked out
over some accursed ultimate abyss.¹*

H.P. Lovecraft. "At the Mountains of Madness"

Os límites da parroquia normalmente coinciden con discontinuidades entre zonas de cultivo; cambios de divisoria, cursos fluviais e moi especialmente masas forestais (que están precisamente sobre zonas non aptas para o cultivo) Non é habitual que se teñan que atravesar masas forestais ou cruzar divisorias dentro da mesma parroquia.

Deste xeito, os límites da parroquia atópanse sobre as zonas menos humanizadas e serán polo tanto onde se atopan polo xeral as paraxes naturais. Estas actúan como as paredes dun sistema celular, que poden ser máis tenues ou máis grosas dependendo das diferentes xeografías.

Será tamén, por esta mesma circunstancia nestas zonas onde se sitúen as ermidas e os campos de romaría, por canto as romarías implicarán polo común unha incursión na natureza e no descoñecido.

A parroquia elemental aséntase como levamos dito, sobre unha paisaxe cóncava humanizada que no seu gradiente de alturas ía aloxando os diferentes usos precisos para unha economía autosuficiente. Os diferentes núcleos da parroquia vanse asentando xunto ás zonas aptas para o cultivo nunha relación de continuidade espacial.

Esta continuidade espacial cóncava as veces vese interrompida cando as condicións dunha cunca veciña non a fan apta para a aparición dunha nova parroquia, e así esta cunca convértese en satélite da principal.

Como exemplos podemos poñer o núcleo da Devesa na parroquia de Santo Adrián de Castro en Zas, ou o núcleo de Escaselas preto da praia do Rostro, na parroquia de Sardiñeiro (Fistera). Neste caso o pequeno

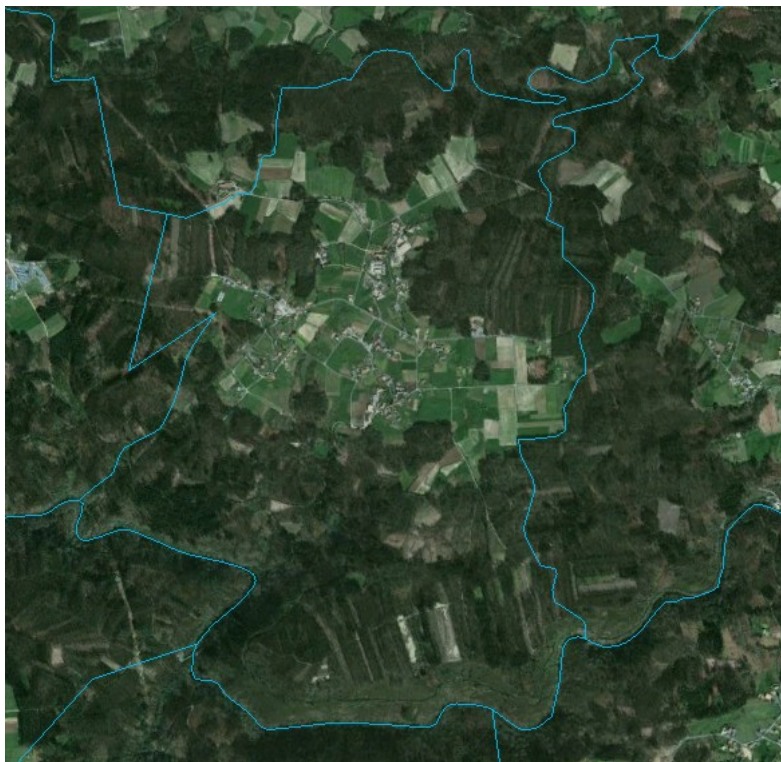
tamaño da veiga e a imposibilidade xeográfica de agregación a outra parroquia veciña impediu a formación dunha nova.

Outro exemplo o podemos ter no núcleo da Esperela, na parroquia de Vigo do concello de Paderne. Neste caso danse case que todas as condicións para a formación dunha nova parroquia, incluso conta cunha capela románica que ben puidera ter as características dunha parroquial, pero outra vez o pequeno tamaño impide que esta se constituía como tal.

Pola contra, cando a continuidade entre zonas cultivables e maior, sucédense as parroquias nunha mesma paisaxe cóncava, como acontece no val do río Grande no concello de Vimianzo coas parroquias de Bamiro, Salto, Tines, Treos. Estes límites serán en todo caso algo máis artificiais. Outras veces é a propia rede fluvial a que divide as parroquias pertencente á mesma cunca.

A parroquia de Coruxou, en Irixoa reproduce un esquema típico de unha parroquia de pequeno formato (3,61 km²). As súas terras cultivables forman un espazo continuo rodeado de masas forestais e vizosas ribeiras que fan os seus límites naturais; ó sur o canón do río Mandeo e ó norte o Monte de Coruxou e o río Zarzo. No leste e ó oeste masas forestais sepáranas das parroquias veciñas.

¹ H.P. Lovecraft. "At the Mountains of Madness"

Vista aérea da parroquia de Coruxou (Irixoa). No seu límite sur o río Mandeo.

Un esquema tamén moi claro e cuns límites precisos podémolo ver na parroquia de Anllóns en Ponteceso.

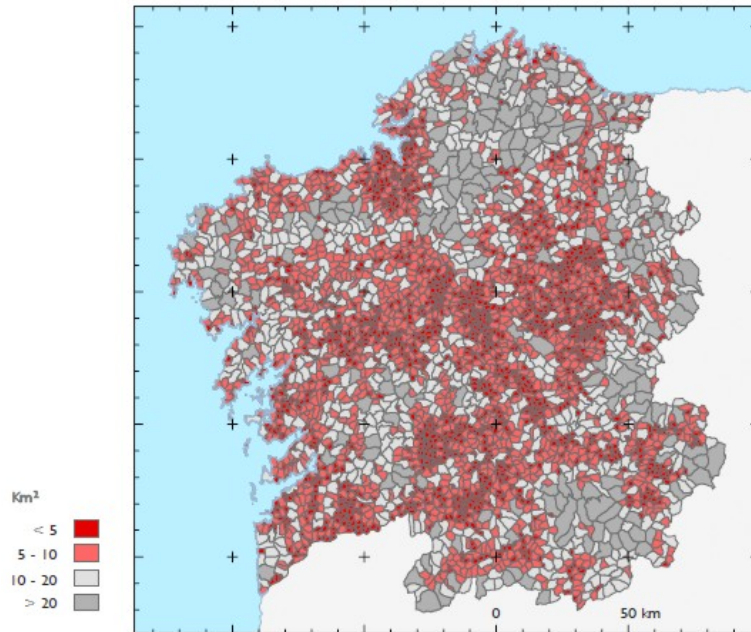
Neste caso, a cubela do río Anllóns delimita a parroquia por tres dos seus lados; este, sur e oeste. Polo norte é o monte o que limita a parroquia. Na curva do río, na parte noroeste, nun pequeno outeiro atópase o castro que daría orixe ó poboamento da zona; no centro as agras e á beira do monte o núcleo principal de Anllóns Grande co seu igrexario na contorna oeste, preto das agras e ó pé das masas forestais.

Vista aérea da parroquia de Anllóns (Ponteceso)

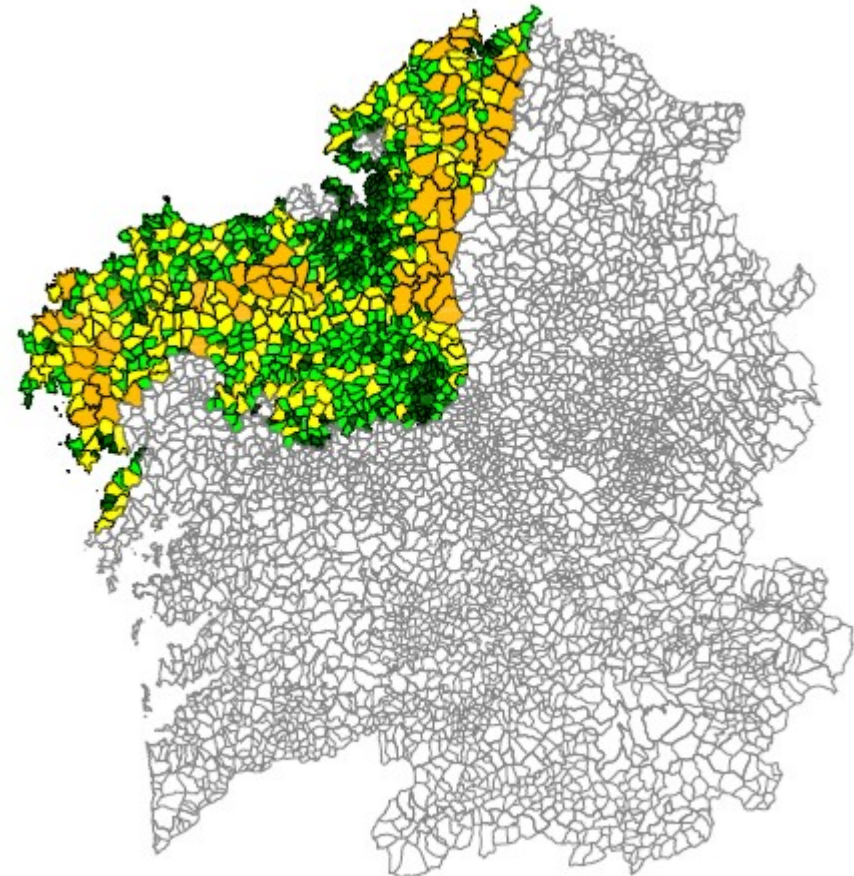
1.2.3. Extensión das parroquias.

A extensión media das parroquias galegas está entre 7 e 8 km². Hai un número pequeno (un 5% das mesmas) maiores de 20 km². A metade do territorio galego está ocupado por parroquias de formato pequeno (inferior a 5 km²)¹

¹Juan Luis Dalda. *Cidade Difusa en Galicia* p 44

1.2.3.1. Extensión das parroquias no ámbito estudado.

No caso que nos ocupa, podemos apreciar no mapa indicativo a extensión das parroquias estudadas que discrimina as parroquias segundo a súa extensión en catro grupos representados en diferentes cores: menores de cinco quilómetros cadrados (verde escuro), entre cinco e dez quilómetros

castrados (verde claro), entre dez e vinte quilómetros castrados (amarelo) e máis de vinte quilómetros castrados (laranja)

Vemos que o maior número de parroquias se atopan na banda que vai dos cinco ós dez quilómetros castrados (verde claro)

En concreto, do total das 750 parroquias estudadas, 282 se atopan incluídas na banda das que teñen unha superficie entre cinco e dez quilómetros castrados (un 37,6 por cento do total). Dous terzos das parroquias teñen unha extensión inferior ós 10 quilómetros castrados.

%			
TIPO A	< 5km2	238	31,73
TIPO B	5 - 10 km2	282	37,60
TIPO C	10-20 km2	177	23,60
TIPO D	> 20 km2	53	7,07
TOTAL		750	

O cadro que acompaña distingue as porcentaxes por zonas:

	xeral	orteg	artab	serra	trans	berg	fister	inter	arzua	murs	santg
< 5km2	31,73	12,07	60,00	22,08	24,32	26,51	14,77	19,78	48,25	28,57	15,15
5 - 10 km2	37,60	34,48	30,71	28,57	29,73	45,78	36,36	51,65	41,23	10,71	54,55
10-20 km2	23,60	31,03	9,29	28,57	21,62	26,51	38,64	27,47	10,53	46,43	30,30
> 20 km2	7,07	22,41	0,00	20,78	24,32	1,20	10,23	1,10	0,00	14,29	0,00

Nel podemos observar como o maior número de parroquias menores de cinco quilómetros castrados atopámo-lo no Golfo Ártabro, mentres que o menor número delas se atopa en Ortegal.

Máis da metade das parroquias na zona das Agrads do Interior teñen unha extensión entre cinco e dez quilómetros castrados. Pola contra en Xallas-Ría de Muros tan só o 10 por cento das parroquias se atopan neste caso.

Nesta zona de Xallas-Ría de Muros dáse a maior porcentaxe de parroquias entre dez e vinte quilómetros castrados. Pola contra o Golfo Ártabro é a zona onde menor porcentaxe de parroquias están neste caso.

Por último, a maior porcentaxe de parroquias maiores de vinte quilómetros castrados danse na Zona de Transición entre Bergantiños e as Agrads do Interior, seguida de Ortegal e as Serras Centrais, en consonancia coa súa maior proporción de terras de monte.

No Golfo Ártabro, Arzúa-Melide e nas Terras de Santiago non hai ningunha parroquia destas características.

1.2.3.2. Un estudo de detalle sobre unha zona particular de Bergantiños.

Podemos facer un pequeno estudo máis particularizado sobre un ámbito dun conxunto de parroquias dos concellos de Arteixo, Laracha e Carballo, que inclúa tamén o índice de poboamento das mesmas, no que se dan parroquias de tódolos tipos. O conxunto ocupa uns 370 quilómetros castrados entre a costa e a meseta intermedia.

Neles podemos analizar a diferenza entre as parroquias costeiras máis pequenas de Chamín, Barrañán e Sorrizo e as parroquias do interior moito máis extensas.

Como dicimos, o tamaño das parroquias ten que ver coa súa aptitude para conter terras de cultivo.

As parroquias máis pequenas do concello de Arteixo son Chamín e Barrañán, mentres que as máis extensas son Loureda e Morás. En Carballo a máis extensa é Rus, tamén no interior. Normalmente as masas forestais menores determinan os límites das parroquias e as maiores os límites dos concellos. Deste xeito polo común as parroquias máis extensas atópanse na periferia dos concellos (e posúen as maiores masas forestais) mentres que as máis pequenas se atopan ben na parte interior dos concellos ou nas zonas costeiras, onde a proporción das masas forestais ou de monte é menor.

Parroquia	Índice poboamento	Concello	sup (km2)
ARMENTÓN (SAN PEDRO)	ZPP superbaixa	Arteixo	5,47
BARRAÑÁN (SAN XIÁN)	ZPP superbaixa	Arteixo	3,20
CHAMÍN (SANTAIA)	ZPP superbaixa	Arteixo	2,87
LAÑAS (SANTA MARIÑA)	ZIP baixa	Arteixo	4,01
LARÍN (SANTO ESTEVO)	ZIP baixa	Arteixo	6,98
LOUREDA (SANTA MARÍA)	ZPP superbaixa	Arteixo	14,70
MONTEAGUDO (SAN TOMÉ)	ZPP superbaixa	Arteixo	8,31
MORÁS (SANTO ESTEVO)	ZPP superbaixa	Arteixo	14,40
SORRIZO (SAN PEDRO)	ZPP superbaixa	Arteixo	3,95
ALDEMUNDE (SANTA MARÍA MADANELA)	ZPP superbaixa	Carballo	3,39
ARDAÑA (SANTA MARÍA)	ZPP superbaixa	Carballo	8,93
ARTES (SAN XURXO)	ZPP superbaixa	Carballo	6,96
BERDILLO (SAN LOURENZO)	ZIP baixa	Carballo	8,98
BÉRTOA (SANTA MARÍA)	ZIP baixa	Carballo	13,39
CANCES (SAN MARTIÑO)	ZPP superbaixa	Carballo	10,03
ENTRECRUCES (SAN XENS)	ZPP superbaixa	Carballo	11,49
GOIÁNS (SANTO ESTEVO)	ZPP superbaixa	Carballo	7,22
LEMA (SAN CRISTOVO)	ZPP superbaixa	Carballo	12,57
NOICELA (SANTA MARÍA)	ZPP superbaixa	Carballo	6,33
OZA (SAN BREIXO)	ZPP superbaixa	Carballo	13,13
RAZO (SAN MARTIÑO)	ZPP baixa	Carballo	9,29
REBORDELOS (SAN SALVADOR)	ZPP superbaixa	Carballo	5,35
RUS (SANTA MARÍA)	ZPP superbaixa	Carballo	27,91
SÍSAMO (SANTIAGO)	ZIP baixa	Carballo	6,11
SOFÁN (SAN SALVADOR)	ZPP superbaixa	Carballo	22,18
VILELA (SAN MIGUEL)	ZPP superbaixa	Carballo	6,11
CABOVILAÑO (SAN ROMÁN)	ZIP baixa	Laracha	7,47

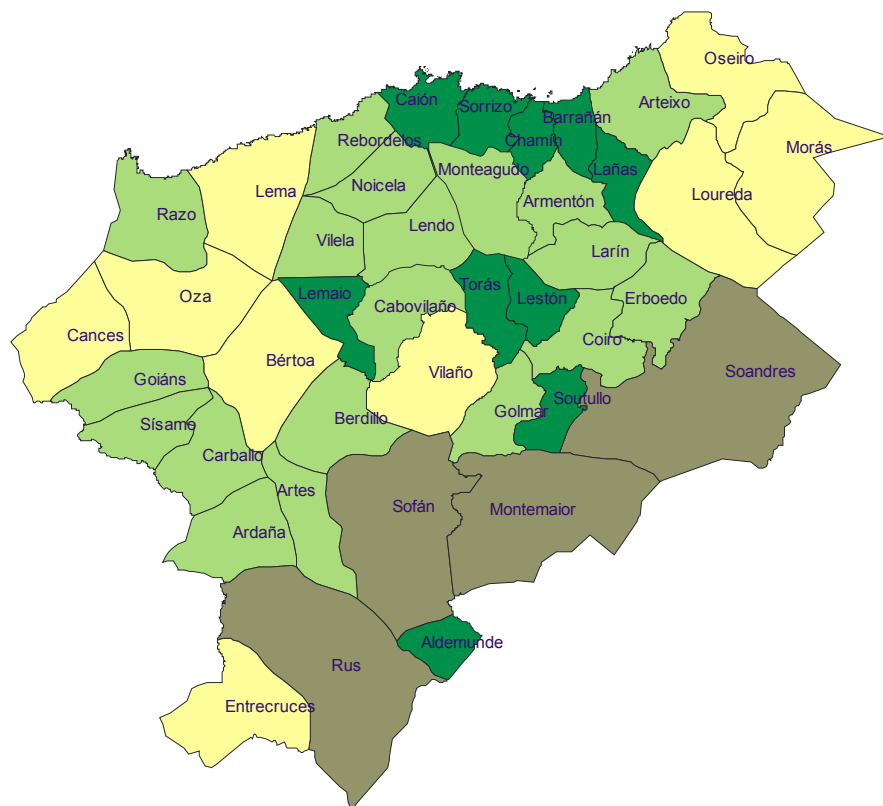
CAIÓN (SANTA MARÍA DO SOCORRO)	ZPP superbaixa	Laracha	4,86
COIRO (SAN XIÁN)	ZPP superbaixa	Laracha	7,25
ERBOEDO (SANTA MARÍA)	ZPP superbaixa	Laracha	7,77
GOLMAR (SAN BIEITO)	ZPP superbaixa	Laracha	5,99
LEMAIO (SANTA MARIÑA)	ZPP superbaixa	Laracha	4,92
LENDO (SAN XIÁN)	ZPP superbaixa	Laracha	7,62
LESTÓN (SAN MARTIÑO)	ZIP baixa	Laracha	3,91
MONTEMAIOR (SANTA MARÍA MADANELA)	ZPP superbaixa	Laracha	22,23
SOANDRES (SAN PEDRO)	ZPP superbaixa	Laracha	33,11
SOUTULLO (SANTA MARÍA)	ZPP superbaixa	Laracha	3,96
TORÁS (SANTA MARÍA)	ZIP baixa	Laracha	5,17
VILAÑO (SANTIAGO)	ZPP superbaixa	Laracha	11,59

TOTAL 369,11

A parroquia máis pequena do conxunto é a de Chamín que ten unha superficie de 3,20 km2, mentres que a maior é a de Soandres que ten 33,11 km2; isto é case dez veces máis.

A superficie media do conxunto de parroquias é de 9,46 km2. Máis da metade das parroquias do conxunto posúen unha superficie inferior a 7,25 km2.

30 das 40 parroquias ocupan a metade da superficie total (184 km2)

As parroquias se ordenan por tamaños seguindo un gradiente das máis pequenas ás maiores dun xeito inversamente proporcional á capacidade produtiva das súas terras.

As parroquias maiores son aquelas que teñen maior superficie non apta para os cultivos intensivos que orixinaron a paisaxe das agras (terreo de montes nas parroquias máis interiores Morás, Loureda, Soandres, Montemaior, Rus, Entrecruces. Por outra banda, moi preto da costa arredor da Lagoa de Baldaio (Lema, Oza) as terras areosas tampouco son aptas este tipo de cultivos.

1.3. A Parroquia; xeografía humana.

A etimoloxía da palabra parroquia ven de xunta de veciños, deixando claro a súa orixe de unidade social.

(Del lat. *parochia*, y este del gr. παροικία)

Pódese contapoñer esta denominación “laica” á relixiosa da fregresía, que ven de “filii ecclesiae” ou fillos da igrexa.

En Portugal fíxose oficial esta distinción primeiro na reforma administrativa de 1835 no que xurde a estrutura civil da *Junta da Paróquia* e logo en 1916 cando as parroquias civís pasan a denominarse paradóxicamente *freguesias* fronte as *paróquias* relixiosas.

Homes agardando a saída das mulleres no igrexario de Redonda (Corcubión)

A parroquia en Galicia é deste xeito un ámbito de relación social, no que os veciños traballaban dun xeito relativamente conxunto, teñen as súas festas e repousan logo de mortos.

Xaquín Rodríguez Campos¹ reflexiona sobre o sentido de pertenza que aínda posúen un gran número de individuos á parroquia e como isto se reflicte na asistencia ás festas e na pervivencia e as novas ampliacións dos cemiterios parroquiais.

Non é que a parroquia sexa hoxe en día a única nin a principal esfera de relación social. As esferas de pertenza do individuo serán múltiples como ilustra o modelo de Sloterdijk¹. Un individuo da Brenlla aparte das súas esferas persoais e familiares terá unha esfera de relación no propio casal, outra superior na parroquia de Cuns e outra no Concello de Coristanco; pertencerá a outra esfera con centro de gravidade na vila de Carballo, na área metropolitana da Coruña e así sucesivamente.

Casal da Brenlla en Couso (Coristanco)

¹ Sloterdijk, Peter. Esferas I (Burbujas). Microesferología. 2003

Todo isto sen entrar en contradición co modelo da cidade difusa proposto por Dalda que se estende a xeito de xeometría fractal sobre o territorio.

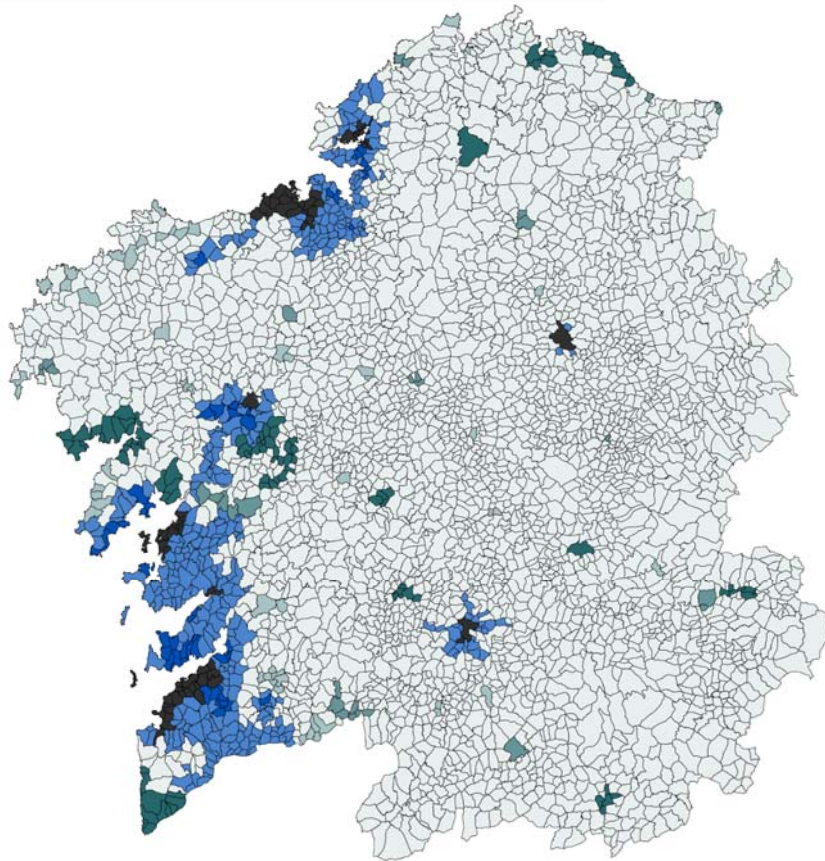
Pero a parroquia si foi a esfera principal de relación social durante un longuísimoo período de tempo, aquel que foi quen de orixinar a paisaxe cultural actual.

ⁱ *A identidade social dunha persoa na vida rural segue hoxe estando marcada en calquera municipio pola súa dobre identificación social, como membro dunha casa, que ten un nome propio, e como membro da parroquia, como comunidade que proporciona aos seus habitantes unha identidade colectiva. A identidade social é o que define a unha persoa quen é nas relacións cos demais, que vai asociada co nome da casa. Son os vínculos cos demais os que tamén marcan a identidade social de cada veciño, e no municipio cada veciño ten unha identidade colectiva que se corresponde coa pertenza a unha aldea e sobre todo a unha parroquia. Pero a identidade colectiva non é importante só por unha cuestión de definición, senón polas formas de pola en práctica. Se ninguén que viva na parroquia ou en cidades próximas debe faltar ás festas e enterros, pero sobre todo ás festas, non é por unha mera cuestión relixiosa, senón por un problema de identidade, porque é o xeito máis efectivo de contribuír a unhas relacións veciñais, e para deixar clara a pertenza a unha colectividade. Se observamos actualmente o extraordinario incremento dos cemiterios nas parroquias rurais, a pesar do forte declive da poboación rural, este fenómeno non reflicte ningunha obrigación, senón o firme desexo de seguir pertencendo a unha comunidade.*

Xaquín S. Rodríguez Campos. Os espazos da identidade: reflexións desde a antropoloxía social sobre a actualidade da parroquia rural en Galicia. A parroquia en Galicia; pasado, presente e futuro.

1.3.1. Grao de urbanización actual das parroquias

O Instituto Galego de Estatística clasifica as parroquias galegas segundo o seu grao de urbanización e a densidade de poboación en: **Zonas densamente poboadas (ZDP)**, **Zonas intermedias (ZIP)**, **Zonas pouco poboadas (ZPP)**

Mapa parroquial de Galicia. En cor máis escura as parroquias máis poboadas.

Vemos que as zonas máis densamente poboadas son aquelas incluídas no chamado corredor atlántico. Na zona obxecto do noso estudo isto se refire fundamentalmente ó Golfo Ártabro e á zona central de Bergantiños. A seguinte zona en densidade será a da ría de Muros e a continuación e distanciadas o resto de Bergantiños e Fisterra. O resto das zonas son en xeral de moi baixo poboamento.

O Instituto Galego de Estatística define cada unha destas zonas do seguinte xeito:

Clasificación das parroquias segundo o grao e subgrao de urbanización. A Coruña.¹

Zona densamente poboadas (ZDP)	Conxunto contiguo de áreas locais de densidade superior a 500 hab./Km ² e unha poboación total para a zona de alomenos 50.000 habitantes
Zonas intermedias (ZIP)	Son o conxunto de áreas locais que non pertencen a unha zona densamente poboadas onde cada unha delas conta cunha densidade superior a 100 hab./Km ² e, ou ben a poboación total da zona é superior a 50.000 habitantes, ou ben é adxacente a una zona poboadas densamente
Zonas pouco poboadas (ZPP)	Son os grupos de áreas locais que non pertencen a zonas densamente poboadas ou a zonas intermedias

A presente tese realiza un estudio sobre a meirande parte das parroquias da provincia da Coruña (aproximadamente un 90%) e o sistematiza sobre o conxunto da parroquias pouco poboadas e aquelas intermedias de baixa densidade.

¹[http://www.ige.eu/igebdt/esq.jsp?ruta=verPpalesResultados.jsp?OP=1&B=1&M=&COD=4532&R=2\[all\]&C=1\[all\]&F=&S=](http://www.ige.eu/igebdt/esq.jsp?ruta=verPpalesResultados.jsp?OP=1&B=1&M=&COD=4532&R=2[all]&C=1[all]&F=&S=)

Nunha primeira fase fíxose un estudo sobre 820 parroquias do noroeste galego, que representan case un 90 % das que forman a provincia da Coruña.

Tendo en conta o seu índice de poboamento escolléronse 750 que forman un ámbito continuo e constitúen a mostra sobre a que se realiza o presente traballo.

Fonte: IGE 2011

	total	analizadas	%
Parroquias A Coruña	938	820	87,42
Parroquias densamente poboadas	31	31	100,00
Parroquias intermedias	161	125	77,64
Parroquias pouco poboadas	746	664	89,01

Nos estudamos o conxunto de parroquias da área escollida pouco poboadas e de baixa densidade dentro das intermedias, que suman un total de 750.

1.3.2. A estrutura de asentamentos

*O meu sono labrego! Unha casiña
preto do río, ó abrigo dos pinales,
con piorno e alboyos nos currales
e palleiros na eira e na cortiña.*

Ramón Cabanillas. “Vento Mareiro”

Como xa víramos, a paisaxe galega atópase fortemente humanizada, cunha enorme cantidade de asentamentos singularizados, que chegan case ós 33.000, e constitúen practicamente a metade dos existentes no conxunto de España.

A unidade territorial elemental que consideramos é a parroquia, pero esta unidade non é manifesta a simple vista nunha primeira achega, por canto non existe unha clara xerarquía entre as entidades de poboación, especialmente no seu tamaño que así o poñen de manifesto.

Podemos atopar ata unha ducia de entidades de poboación nunha mesma parroquia en diferentes formas como aldeas, vilares, casais, rueiros...

O número medio de asentamentos por quilómetro cadrado en Galicia é de 1,5, e o normal é que estean formados por un conxunto entre media ducia a unha ducia de casas. O número medio de asentamentos por parroquia é duns sete.

Son varias as clasificacións tipolóxicas dos asentamentos galegos, sendo as máis importantes as feitas por Niemeier e Otero Pedraio no primeiro terzo do século XX e especialmente as de Abel Bouhier.

Estas primeiras clasificacións baseábanse na morfoloxía dos mesmos e diferenciaba os tipos de: aldea pechada con caserío denso, aldea pechada con caserío claro, aldea adosada á estrada e grupo de aldeas en enxame de vivendas con aldea núcleo.

Sen dúbida quen sentou as bases da clasificación tipolóxica dos núcleos foi Abel Bouhier na súa obra *Galicia: Ensaio xeográfico de análise e interpretación dun vello complexo agrario*.

Hórreos en Louro (Muros)

Estes asentamentos sitúanse polo xeral nas proximidades das terras de cultivo, constituídas polas agras e cortiñas, preferentemente na súas beiras, preto das zonas forestais, e distribúense sobre o territorio buscando unha ocupación estratéxica das áreas que posibilitan este aproveitamento.

Alberto Pazo Labrador¹ realiza un estudo dos asentamentos rurais do concello de Muros (do que di que pode servir de base para unha maior comprensión dos asentamentos rurais en Galicia), nos que identifica os núcleos con diferentes símbolos dependendo do relevo sobre o que se atopan (aba, fondo de val, chaira, etc.), da súa posición relativa con

¹ Pazo Labrador: Análisis y representación cartográfica de los asentamientos rurales. ADAXE 8 1992 (153-168)

respecto á agra, e da súa relación co sistema fluvial e as vías de comunicación.

Chega a conclusión de que os emprazamentos dominantes serán aqueles de aba ou vertente baixa en pendente suave e relativamente afastados da liña de costa. No canto a súa posición con respecto ás agras, a maior parte dos núcleos se atopan á súa beira. Nas zonas con desenvolvemento máis recente estas estruturas fanse máis complexas.

1.3.2.1 As clasificacións tipolóxicas dos asentamentos

As primeiras clasificacións dos asentamentos en Galicia foron as feitas por unha banda por Georg Niemeier e por Otero Pedraio, nos que se fai unha clasificación dos distintos tipos de núcleo según o seu número de vivendas, o xeito no que estas se relacionan e a relación coas súas terras de cultivo.

Fariña Tojo e Abel Bouhier afondarían nestas clasificacións chegando á conclusión de que o hábitat rural, fundamentalmente diseminado ten como elementos máis pequenos as aldeas ou lugares, resumindo tipoloxicamente as súas características nunha serie de grupos atendendo ó seu grao de dispersión, o seu carácter lineal ou nuclear; mononuclear ou polinuclear, etc.

As clasificacións en liñas xerais distinguirán entre:

Aldeas pechadas ou nucleares.

Casais

Rueiros de estrada.

Grupos de aldeas en enxame, agregacións de enxames.

As Directrices de Ordenación do Territorio fan pola súa banda referencia a esta mesma diversidade tipolóxica nos asentamentos.ⁱ

Casal de Penín en Oleiros (Toques)

ⁱ “Son diversos os autores (Otero Pedraio, Niemeier, Bouhier, Fariña Tojo, Torres Luna et al., Pazo Labrador...), que chegaron a propoñer unha tipoloxía sobre os asentamentos de poboación galegos nun intento de explicar a súa particular singularidade e complexidade. Da análise destes estudos despréndese que poden ser diferenciados dous grandes tipos de estruturas dos asentamentos rurais tradicionais: a estrutura mononuclear, cando a entidade de poboación reúne as súas edificacións en único grupo; e a estrutura polinuclear, cando a entidade de poboación está formada por dous ou máis núcleos correspondentes a agrupacións máis ou menos ben definidas de edificacións, independentemente de que a disposición das células elementais pode ser diversa incluso dentro dos núcleos que forman unha mesma entidade.”

Directrices de ordenación do Territorio. O medio rural P.191

1.3.2.2 As clasificacións tipolóxicas dos asentamentos segundo o Instituto Galego de Estatística.

As clasificacións oficiais dos asentamentos seguen o esquema do Instituto Nacional de Estatística para o conxunto de España e é por iso que non se adaptan ben á realidade galega.

O IGE considera o conxunto de asentamentos formado por núcleos de poboación e diseminados. O concepto de diseminado establécese por exclusión (aqueles asentamentos que non poden ser clasificados como núcleos). Dá un número total de núcleos de poboación en Galicia de 10.267 no ano 2011 e 20.550 diseminados. Deste xeito, o número total de entidades de poboación sería de 30.139, o que dá unha media de 7,8 por parroquia.

En concreto define os diferentes asentamentos do seguinte xeito:

Núcleo de poboación

Conxunto de polo menos dez edificacións, que están formando rúas, prazas e outras vías urbanas. O número de edificacións poderá ser inferior a 10, sempre que a poboación que habita as mesmas supere os 50 habitantes. Inclúense no núcleo aquelas edificacións que, estando illadas, distan menos de 200 metros dos límites exteriores do citado conxunto, se ben na determinación de esta distancia excluíranse os terreos ocupados por instalacións industriais ou comerciais, parques, xardíns, zonas deportivas, cemiterios, aparcamentos e outros, así como as canles ou ríos que poidan ser cruzados por pontes.

Entidade singular de poboación

Calquera área habitable do termo municipal, habitada ou excepcionalmente deshabitada, claramente diferenciada dentro do mesmo, e que se coñece por unha denominación específica que a identifica sen posibilidade de confusión. Unha área considérase habitable cando existen na mesma vivendas habitadas ou en condicións de selo e

considérase claramente diferenciada cando as edificacións e vivendas pertencentes á mesma poden identificarse perfectamente sobre o terreo e o conxunto das mesmas coñécese por unha denominación.

Diseminado (entidade de poboación)

Está constituído polas edificacións ou vivendas dunha entidade singular que non poden incluírse no concepto de núcleo.

Aldea de Rilleira en Cambás (Aranga)

1.3.2.3 As clasificacións tipolóxicas segundo as Directrices de Ordenación do Territorio

Segundo en gran medida todos os estudos anteriores, as Directrices de Ordenación do Territorio clasifican os núcleos rurais en oito tipos:

1. Mononuclear moi compacto: asentamento ben definido, de gran proximidade nos elementos constituintes, de límites nítidos e forma circular ou tendente ao circular. Ten especial relevancia esta tipoloxía no SL de Ourense.
2. Mononuclear pouco compacta: asentamento no que existe unha certa separación entre as distintas casas por pequenos anacos de terreos libres, pequenas hortas. Forma tendente ao circular e límites nítidos. Esta tipoloxía, xunto coa anterior, constituiría a forma fundamental e o tipo máis antigo de asentamento en Galicia.
3. Mononuclear laxa: asentamento no que os seus elementos presentan unha maior separación entre as vivendas (30 a 70 m), con formas indeterminadas, tamaño pequeno e límites pouco nítidos. Este tipo é frecuente nos núcleos atravesados por unha estrada de certa importancia en zonas como as Rías Baixas, o que indica que son núcleos de configuración máis recente.
4. Mononuclear disperso: entidades cos edificios moi separados, formas indeterminadas e límites difíciles de establecer. Moitas veces trátase de casais bastante separados que aproveitan un val, o río, así como as estradas de certa relevancia. Esta tipoloxía aparece asociada a núcleos tradicionais que creceron recentemente ao longo de estradas de certa importancia.
5. Enxame: tipo polinuclear con grupos de casas separadas entre si con edificacións intercaladas. Límites pouco claros; ocupa amplas extensións sobre unha topografía pouco accidentada, e son agrupacións cun mínimo de 15 vivendas e un máximo que supera as 100. Posúe un grao avanzado de dispersión do núcleo mesturando grupos de casas máis ou menos

compactas con casas independentes entre elas. Pode ter varios topónimos que identifican distintos sectores. Este tipo de entidade está relativamente ben definida no espazo e recoñecida polos seus habitantes. Unha parroquia pode constar de varias entidades con esta estrutura de enxame e segundo os casos máis ou menos individualizadas. Domina esta tipoloxía en todo o sector do litoral desde a costa lucense ata as Rías Baixas.

Aldea de Lens. Ames

6. Polinuclear bastante compacta: entidade formada por dous ou máis núcleos separados xeralmente por un accidente topográfico de pouca relevancia. Estrutura articulada coa existencia de varios núcleos pero de menor tamaño e superficie que a de enxame. As formas poden ser diversas e a

súa morfoloxía queda pouco definida. Na actualidade existen certas entidades mononucleares que se transformaron nunha destas tipoloxías por incidencia da proximidade de vías de comunicación ao producirse o seu desdobramento ou multiplicación polo seu crecemento, que no pasado obedecería ao aumento da poboación ou as novas cavas do espazo de cultivo.

7. Polinuclear laxa: a estrutura particular de cada un dos núcleos que configura o conxunto é de tipo laxo. É a aldea con varios núcleos e o casarío claro.

8. Núcleo compacto e con vivendas diseminadas: asentamento no que dunha das súas partes, normalmente a central, que constitúe o enclave orixinal, de estrutura compacta, se segrega casas como consecuencia da súa dinámica evolutiva ao longo dunha vía de comunicación ou de xeito aleatorio.

Forma circular ou indeterminada, límites pouco definidos e fácil de confundir cos asentamentos veciños.

2. O igrexario. Contexto físico

O igrexario forma un conxunto que aglutina os equipamentos tradicionais da parroquia. Os seus elementos serven a todo o conxunto da mesma e existe unha dobre influencia; o seu emprazamento ven condicionado pola estrutura agraria na que se asenta e do mesmo xeito o seu emprazamento inflúe na configuración da parroquia.

O modelo que pode explicar a maior parte das parroquias na área estudada é o de unha paisaxe cóncava sobre a que se superpoñen varias mallas que representan os diferentes tipos de aproveitamento do solo, o esquema dos asentamentos humanos e unha estrutura viaria que os relaciona. Veremos que importancia terá a localización do igrexario neste conxunto.

2.0. A estrutura interna da parroquia.

2.0.1. Organización dos usos do solo.

2.0.1.0 Xeneralidades.

2.0.1.1 As agras.

2.0.1.1.1 As agras na conformación da paisaxe.

2.0.1.1.2 A crise da estrutura das agras

2.0.1.2 Os pastos.

2.0.1.3. Os montes.

2.0.1.3.1 Os montes na estrutura agraria tradicional

2.0.1.3.1 Os montes en man común.

2.0.2. Esquema organizativo dos asentamentos da mesma parroquia. Clasificación tipolóxica dos núcleos e caracterización do núcleo que contén o igrexario.

2.0.2.1 Clasificación tipolóxica das parroquias atendendo ó seu esquema nuclear.

2.0.2.2 Caracterización do núcleo que contén o igrexario.

2.0.2.3 Esquema estrutural dos asentamentos da mesma parroquia.

2.0.3. A estrutura viaria.

2.1. Implantación da igrexa.

2.1.0. A localización do igrexario dentro da parroquia.

2.1.1. Emprazamento e contexto histórico.

2.1.1.1.1. O castro e a parroquia.

2.1.1.1.2. A evolución do castro á *villa* e á actual parroquia.

2.1.1.1.3. O Castro e a Igrexa. Relación espacial.

2.1.2. Orientación da igrexa.

2.1.2.1. A orientación e a súa antigüidade.

2.1.2.2. A orientación e a súa inclusión ou non en núcleo rural.

2.1.3. A posición relativa da igrexa cos diferentes tipos de solo.

2.2. O Igrexario. A súa relación co medio construído.

2.2.1. Relación cos núcleos de poboación.

2.2.1.1. Parroquiais dentro do núcleo rural.

2.2.1.2. Parroquiais á beira do núcleo rural.

2.2.1.3. Parroquiais illadas.

2.2.2. Relación coas vías de comunicación.

2.2.2.1 Parroquiais en camiños tradicionais.

2.2.2.2 Parroquiais en pasos estratéxicos.

2.2.2.3. Igrexas en segunda liña.

2.2.2.4. Igrexas en primeira liña.

2.0.1.0 Usos do Solo. Xeneralidades.

A organización dos usos do solo dentro da parroquia busca o maior aproveitamento de cada un dos seus sectores para o desenvolvemento da economía agraria de autoconsumo que orixinou a súa morfoloxía.

Unha explicación superficial da estrutura do solo en Galicia pode referirnos ó problema do minifundismo e como este pode levar a unha estrutura anárquica ou caprichosa do solo e os seus usos, con cada propietario coa súa leira, a súa horta, os seus prados, etc.

Pero esta é unha explicación moi simplista da estrutura do agro galego. En realidade, cada aldea funciona como una entidade colectiva de propiedade, onde en moitas ocasións se comparten uns montes (os montes veciñais), uns medios industriais rudimentarios (o muíño), e un campo de cultivo (a agra). A agra posúe na maior parte dos casos un valado único, uns accesos únicos e se posúe colectivamente con cotas de participación que son as leiras, estas si pertencentes a cada individuo e delimitadas por uns simples marcos.

Esta distribución ten a súa orixe na fundación das vilas medievais e perpetuárase ata o século XIX, nun réxime de propiedade onde os campesiños eran maiormente arrendatarios das terras.

Patrick O'Flanagan na súa obra *Xeografía Histórica de Galicia* suxire que a aldea representa unha serie de propiedades manexadas en conxunto,¹ pero que constitúen posesións independentes. Fainos tamén un diagrama explicativo dos usos do solo na parroquia de Salto, en Vimianzo. Nel pódense ver os asentamentos situados a medio camiño entre o monte (por riba) e as terras de cultivo (por baixo) e un pouco máis aló os pastos. As terras de cultivo están agrupadas en agras.

Parroquia de Salto. Interpretación do esquema de Jesús García Fernández¹ que inclúe O'Flanagan na súa *Xeografía Histórica de Galicia*.

Laranxa: aldeas e barrios cos elementos menores de terreo.

Verde claro: labradío

Verde escuro: terreo de monte

Verde-amarelo: prados.

Ocre: monte bravo.

¹ Jesús García Fernández. *Organización del espacio y economía rural en la España Atlántica*. Siglo XXI editores. 1975

Vista aérea da zona representada.

A media ladeira aséntanse as edificacións. A cotas máis baixas, pero preto delas esténdense as terras de labor, polo xeral terreos drenados e soleados, as máis das veces en contornas delimitadas formando as agras. En cota máis baixa, onde as terras se anegan con frecuencia se atopan os pastos para o gando, a carón das ribeiras dos ríos e regatos. No curso o muíño, moitas veces comunal da parroquia aporta a elemental tecnoloxía.

Por riba das vivendas se atopan as zonas de bosque (monte alto) que se utilizan para subministro da madeira, castañas, etc. Máis arriba aínda atópase o monte baixo, que tamén se utiliza como pasto extensivo.

Isto pódenos facer recordar o concepto da “sección do val” de Patrick Geddes² (1854-1932)

Paula Ballesteros vai mais aló do diagrama bidimensional de Patrick Geddes e define esta paisaxe cultural como “a paisaxe cóncava”³.

Segundo este modelo, cada unha das “unidades xeomorfolóxicas mínimas significativas” que acollen unha unidade social produtiva do sistema agrario tradicional pódense sintetizar coa figura gráfica dunha paisaxe cóncava, na que se asentan os diferentes usos precisos.ⁱⁱ

Así aparecen as células elementais que son quen de sustentar a precaria economía dunha ducia de casas e que están na orixe das actuais parroquias.

ⁱ “Como sucede noutras partes da Europa Atlántica, os lugares e aldeas representaban en Galicia un modo primitivo de separación e delimitación que respondía a certos acordos sociais básicos. Nesta rexión, as compoñentes clave foron as agras, xunto cunha combinación de montes, bosques e soutos. Presentado doutro modo; ¿sería, pois, correcto afirmar que o lugar/aldea representaba, de modo efectivo, unha serie de propiedades manexadas en conxunto, pero que constituían posesións independentes?”

Patrick O’Flanagan
Xeografía histórica de Galicia. p.40

ⁱⁱ Se partimos do feito de que as aldeas se asentan fundamentalmente a media ladeira, un modelo teórico de aproveitamento do solo dentro do sistema agrario galego, sería o seguinte:

² PATRICK GEDDES. THE VALLEY SECTION FROM HILLS TO SEA (1923)

³ Paula Ballesteros Arias, “A paisaxe agraria de Elviña: os elementos e as formas”. Cadernos de Arqueoloxía e Patrimonio (CAPA 15)

Na zona inmediata ás casas dispóñense uns hortos (cortiñas), de reducido tamaño, no que se plantan legumes, hortalizas e froiteiros varios. Estes hortos beneficiáronse e beneficianse dun traballo moi intenso e dun estercado continuo. Nas inmediacións das casas, a un nivel máis baixo que elas, atópanse as terras de labradío (agras), que se traballaban co arado, xeralmente deixándoas a barbeito un ano de cada dous; estas terras tamén se estercaban. Estaban organizadas dunha forma específica, formando conxuntos de parcelas de diferentes propietarios sen divisións entre elas e pechadas, en cambio, por un mesmo e único límite común, sometidas a unha disciplina de utilización colectiva que organizaba a secuencia das rotacións e obrigaba ao conxunto das parcelas a recoller as colleitas a un tempo, de xeito que o terreno fica libre para tódolos veciños da mesma aldea.

Na zona inferior da pendente e nas áreas húmidas nas marxes dos ríos, atópanse as terras de pasto para o gando. Por enriba das casas atópase o bosque e o monte.

O bosque produce leña e froitos como castañas, bellotas, etc, ao tempo que axuda a crear un microclima en torno á aldea, sendo transcendental a súa ubicación próxima para o doado fornecemento de materias de primeira necesidade como a madeira para quencer o fogar.

(...)

As condicións que require o modelo abstracto que acabamos de presentar, atópanse xeralmente en cada unha das unidades xeomorfolóxicas mínimas significativas que se poden diferenciar en Galicia, e a súa característica fundamental ven dada polo feito de que todas elas se poden sintetizar coa figura gráfica dunha paisaxe cóncava, pois non en van representan unha unidade pechada que, centrada ao redor dun río e limitada polas súas divisorias presenta toda a variedade de posibilidades naturais que demanda o sistema agrario tradicional.

(...)

A paisaxe cóncava ofrece o sistema de implantación territorial máis rendible para o sistema tradicional galego.

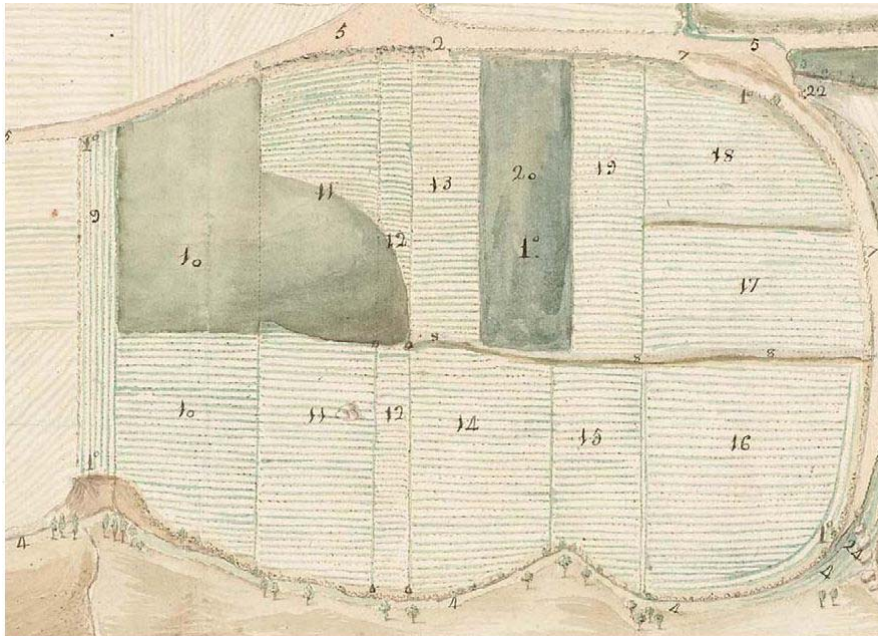
De aí que a distribución do poboamento se supedita en grande medida ás unidades da zona.

Paula Ballesteros Arias, "A paisaxe agraria de Elviña: os elementos e as formas" en Cadernos de Arqueoloxía e Patrimonio (CAPA 15)

2.0.1.1 As agras

As agras aparecen polo común ligadas a pequenos núcleos de poboación espallados polo territorio e constitúen as súas unidades produtivas básicas.

Unha agra é un conxunto de parcelas de labradío pertencentes a varios propietarios e rodeadas dun valado común.

Detalle da Agra de Balai en 1794 no “Mapa de términos de la feligresía de Santa María de Loureda, A Coruña” (Archivo de la Real Chancillería de Valladolid, PyD, 223)

Pola súa banda, o Dicionario da Real Academia Galega define agra como unha grande extensión de terra de cultivo dividida en leiras ou agros que

pertencen a distintos donos. *Todas as aldeas de Galicia teñen a súa agra.* CF. *seara, senra.*

Polo común as liñas exteriores da mesma amosan formas orgánicas, buscando os seus límites na topografía do terreo, mentres que as divisións das parcelas individuais presentan formas xeométricas e non van delimitadas máis que por marcos.

Ana Cabana Iglesia¹ reproduce o plano da Agra de Balai en Loureda (Arteixo) do ano 1794. O esquema explica moi ben a configuración dunha agra tradicional.

A agra de Balai na actualidade. (Google Earth)

¹ Lo que queda de las agras: La evolución del paisaje agrario en Galicia. El caso de la comarca lucense de Terra Cha” Ana Cabana Iglesia

A pesares do tempo transcurrido, a xeometría da Agra de Balai todavía é recoñecible nas fotos aéreas actuais.

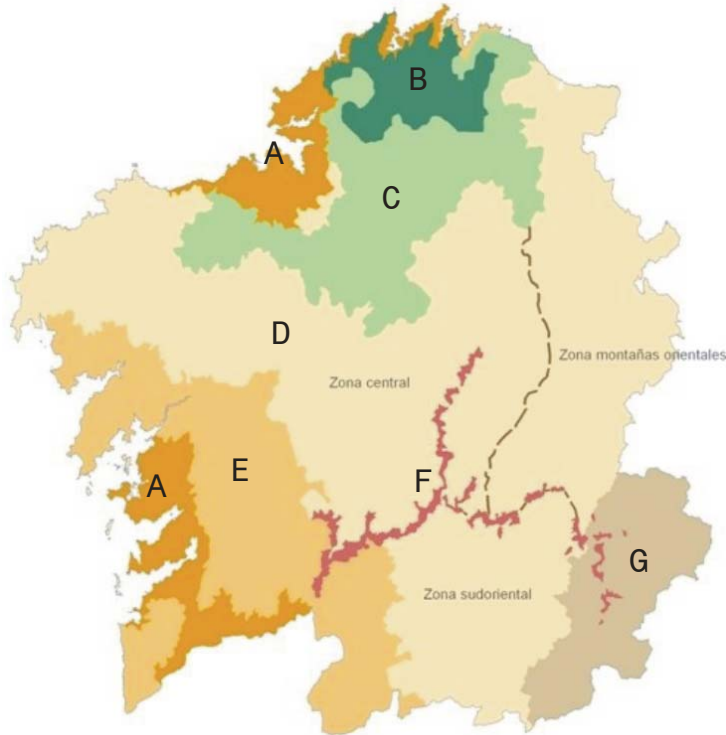

Cruceiro en Cances (Carballo)

A estrutura agraria referida por Abel Bouhier como “o vello complexo agrario”, da que as agras eran a súa unidade fundamental baseábase nun sistema de produción comunitaria que xa hai moitos anos deixou de existir, pero a pegada das mesmas aínda é doadamente recoñecible en moitas das áreas estudadas; noutros é a toponimia quen nos da conta da súa existencia.

2.0.1.1.1 As agras na conformación da paisaxe

Abel Bouhier, na súa obra “*Galicia: Ensaio xeográfico de análise e interpretación dun vello complexo agrario*” explica a importancia do fenómeno das agras na conformación da paisaxe galega.

Interpretación do plano de Bouhier por Silvia Calvo¹. En cor crema a zona ocupada maioritariamente polas agras; ocre, zona de socalcos; verde escuro, socalcos pechados; verde claro, agras e socalcos pechados, amarelo agras e socalcos.

¹ Los paisajes culturales de agras en Galicia y su dinámica evolutiva.
María Silvia Calvo Iglesias, Gonzalo Méndez Martínez, Ramón Alberto Díaz Varela

Distingue cinco formas de organización agraria:

Agras, socalcos, socalcos pechados, terra de viñedos e terras abertas da zona sur oriental. Das súas combinacións obtemos as seguintes zonas:

- A. Terras con socalcos.
- B. Socalcos pechados.
- C. Agras-socalcos pechados.
- D. Agras.
- E. Agras e socalcos.
- F. Viñedos
- G. Terras abertas.

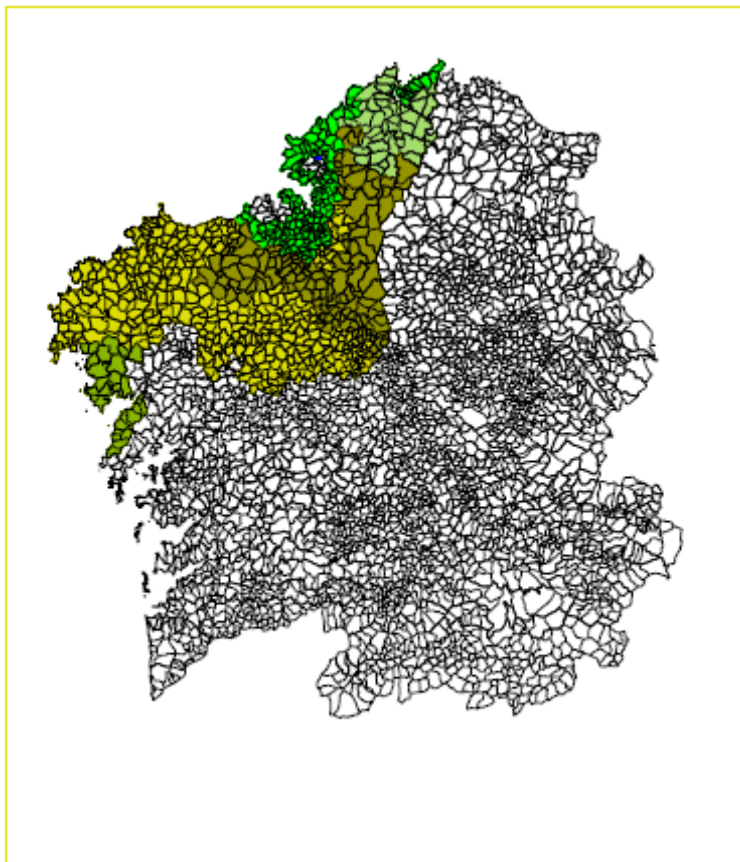
A zona D correspondente ás agras ocupa máis do oitenta por cento do territorio. As actuais áreas metropolitanas da Coruña e Vigo atópanse maioritariamente dentro da zona A.

O estudio obxecto deste traballo de investigación abrangue parroquias incluídas nas zona A, B, C, D e E.

Quedan excluídos polo tanto a zona G (que se limita ás comarcas máis orientais da provincia de Ourense en contacto con Zamora) e a zona F, que abrangue unha estreita banda nas ribeiras do curso medio do Miño e o Sil.

Patrick O’Flanagan incide sobre a importancia das agras¹ na conformación da paisaxe cultrual galega, e explica como esta está conformada a partires dun número de pequenos asentamentos, cada un deles coa súa agra. Estes asentamentos agrúpanse en parroquias.

É habitual que cada aldea teña máis dunha agra.

Esquema de Bouhier sobre o conxunto das parroquias estudadas.

Esta estrutura agraria é resultado dun modo de traballar as terras que foron acaendo despois da metade do século XX, polos cambios sociais e tecnolóxicos. As actuacións en materia de concentración parcelaria levadas a cabo a partires destas datas empezaron a cambiar a estrutura da propiedade. Malia todo, as pegadas físicas do vello complexo agrario aínda son recoñecibles en amplas zonas da área estudada.

Socalcos en Rebordelos (Carballo)

Estrutura da propiedade da terra na parroquia de Corcoesto (Cabana de Bergantiños) no ano 1962, previo ó proceso de concentración parcelaria. A fragmentación da propiedade non impide a visualización da organización do solo agrícola en áreas funcionais.

Estrutura da propiedade da terra posterior ó proceso de concentración parcelaria.

A parroquia media ten uns oito quilómetros cadrados e pode acoller ata doce entidades de poboación (1,5 asentamentos por quilómetro cadrado) aínda que o promedio é de sete asentamentos por parroquia.

Cada parroquia podería ter deste xeito ata doce agras dunha extensión media dunhas dez hectáreas cada unha, ocupando deste xeito un quince por cento da superficie total da mesma.

Agra de Gures en Ameixenda (Cee)

Esta abundancia do fenómeno das agras vese reflectido moitas veces na propia toponimia. So por poñer un exemplo, na zona norte de Bergantiños podemos atopar gran cantidade de topónimos de agras entre Vilela (Carballo) e Lemaio (Laracha): Agra de San Miguel, Agras de Vilela, Agra de Lista, Agra da Xesteira...

ⁱ A principal zona de influencia das agras esténdese desde as fronteiras con Castela-León ata unha liña imaxinaria trazada desde Malpica a Santa Uxía de Ribeira. Ao norte e ao sur deste segmento aparecen formas híbridas nas zonas onde as agras limitan con outros tipos de paisaxe. Non obstante, no léxico popular, as agras denomínanse, ás veces, *estivadas*, *praza*, *veiga* e incluso, *nalgunhas ocasións, vilar*, estes termos dan conta das estruturas profundas da zona. Nesta

zona existe unha extraordinaria variedade de entornos físicos: costa, vales, zonas altas, terra cha e incluso montañas. Pero á marxe de todas esas variacións, as agras progresaron e dotaron á paisaxe cunha sorprendente uniformidade básica.

Aínda que poden facerse moitas distincións entre algúns dos elementos que conforman estas agrupacións, ben mirado só se trata de detalles: diferencias de escala, fundamentalmente, que non afectan ás características principais. As agras son (e foron) de tamaño moi variable, pero a media pódese establecer entre dez e doce hectáreas; as máis pequenas rara vez teñen menos de catro. Independentemente da súa superficie ou incidencia, as agras caracterízanse por un contexto recorrente de riscos internos: a natureza dos cousos ou leiras, o grao de fragmentación e os tipos de composición dos cercados.

Patrick O'Flanagan. Xeografía histórica de Galicia. p.149-150

2.0.1.1.2 A crise da estrutura das agras

A extensión dos fenómenos urbanos sobre as estruturas agrarias tradicionais, a mecanización dos medios agrarios, e a concentración parcelaria, entre outros factores, levaron a partires da segunda metade do século pasado ó progresivo abandono do sistema de agras.

Ana Cabana¹ estuda o caso de dúas grandes intervencións da administración franquista na década de 1950 na Terra Cha e como éstas coliden coa paisaxe de agras preexistente.

A primeira disposición sobre concentración parcelaria promulgouse o 20 de decembro de 1952 sendo ministro de agricultura Rafael Cavestany. A pesares do ambicioso do proxecto, tan só unha parte moi pequena do agro galego verase afectada pola concentración.

En Galicia, a concentración parcelaria ríxese pola Lei 10/1985, de 14 de agosto, de concentración parcelaria para Galicia modificada pola Lei 12/2001, de 10 de setembro.

No seu Artigo 5 propuña:

d) Establecer unha rede viaria á que teñan acceso directo as fincas de reemprazo.

Esto cambiou o concepto da agra: gran propiedade con múltiples propietarios xestionada de xeito conxunto e con acceso dunhas leiras a outras mediante servidumbres a parcelas individualizadas con acceso polas coñecidas como “pistas de concentración” trazadas polo medio das agras. Estas pistas finalmente cambiaron nas zonas donde foron trazadas a estruturación da paisaxe e mesmo foron soporte para unha precaria urbanización das agras con vivendas “vinculadas a explotación agraria” en solo non urbanizable común. (*Exemplo: parroquia de Céltigos en Frades,*

¹ Lo que queda de las agras, Ana Cabana Iglesias USC, Actas do XII Congreso Agrario. Córdoba 2008) considera o sistema de agras coma unha “paisaxe cultural fósil”

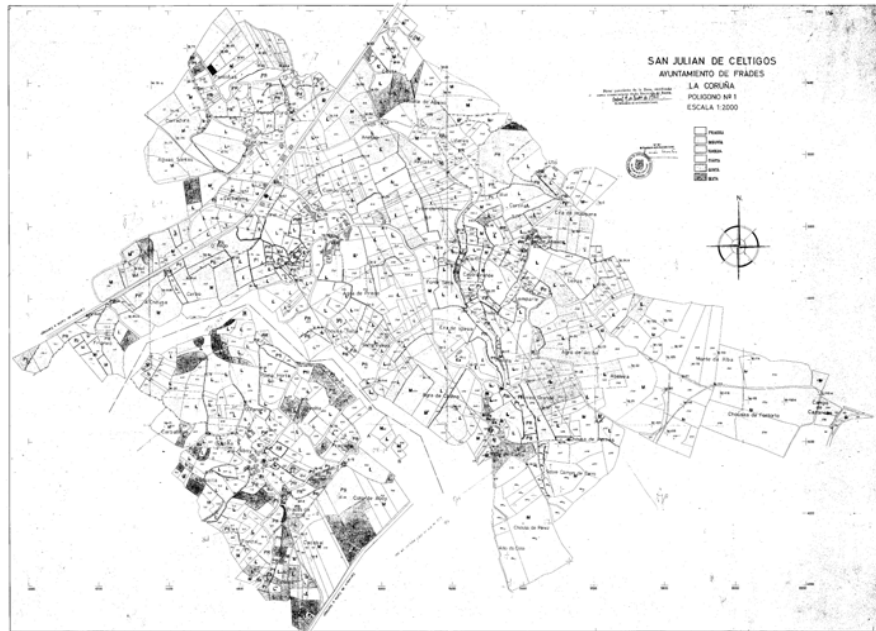
parroquia de Borneiro, en Cabana de Bergantiños, a estrada atravesa a parroquia polo medio das agras) Esta figura permitiu durante moitos anos construír en calquer punto da xeografía galega con tal de que a parcela tivera acceso rodado e a superficie equivalente a “unidade mínima de cultivo”.

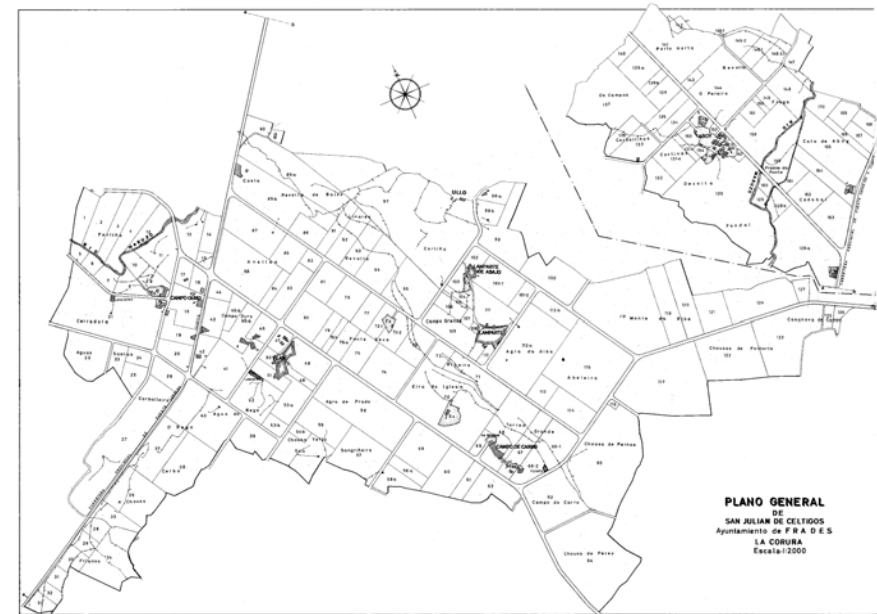
Parcelacións e edificación nas agras da parroquia de Grixoa (Santiago de Compostela)

A lei ditaba tamén o procedemento para a creación dun fondo de terras de titularidade parroquial.ⁱ

José González Cebrián reflexiona sobre as incidencias da política de concentración parcelaria sobre a paisaxe.ⁱⁱ

Vista das terras de labor da parroquia de Céltigos (Frades) antes da súa concentración parcelaria (1967)

Vista da mesma área de Céltigos (Frades) logo da concentración parcelaria en 1971.

Un caso de igrexario que conserva a igrexa antiga cos seus elementos (o adro e a carballeira) remodelados no seu trazado pola concentración: San Lourenzo de Pastor en O Pino.

ⁱ Artigo 31

As parroquias serán titulares dun Fondo de Terras, que se creará en cada zona que se vaia concentrar, e que se nutrirá con sobrantes das adjudicacións dos lotes de reemprazo e con toda clase de aportacións ou adquisicións, mobles, inmobles ou dereitos, que por calquera título se lle fagan ó mesmo.

As parroquias estarán lexitimadas, a tódolos efectos, para adquirir, rexeir, administrar e dispor dos bens do antedito Fondo. Mentres non se regule a parroquia con personalidade xurídica propia, asumirá esta titularidade a Comunidade Autónoma de Galicia, que delegará na Xunta Local a xestión e administración do Fondo.

ii Definido estrictamente el ámbito de los núcleos, no cabe duda de que la estructura parcelaria del medio rural da forma al suelo agropecuario y permanece arraigada, simultáneamente, a la propia disposición de la topografía o a la orgánica explotación del suelo según sistemáticas con siglos de tradición y en consecuencia, configuran un paisaje que debe ser preservado. Este paisaje agrario está constituido, pese a todo, tanto por estructuras heredadas como por las formas renovadas, por eso disociar productividad y morfología, como han hecho los procesos de concentración parcelaria es, con frecuencia, un acto casi irresponsable que hurta al territorio gran parte de los valores que se deberían mantener.

José González-Cebrián Tello. "Intervención sobre el Medio Rural en Galicia. Una aproximación a su realidad territorial", pax. 70

2.0.1.2 Os pastos.

Os pastos na parroquia situaranse nas zonas máis baixas, na zona inferior da pendente e nas áreas húmidas nas marxes dos ríos.

A gandería extensiva era fundamental na economía agraria tradicional ata os anos setenta do século pasado.

A partires desta data foi evolucionando primeiro cara a gandería intensiva entrando despois nunha fase de decadencia. Todo isto motiva que os pastos vaian perdendo o seu uso e razón de ser.

Non faltan casos nos que os antigos prados vense substituídos por plantacións forestais de crecemento rápido.

Muíños e alvariza nos pastos de Sendón, Nosa Señora da O (Muxía)

Sobre os regos, na parte baixa dos pastos atoparanse os muíños, moitas veces comunais, na actualidade case na súa totalidade en desuso.

Muíño de Burrícios, Oza-Cesuras

2.0.1.3. Os montes

Os montes, xunto coas terras de cultivo ocupan a práctica totalidade da extensión da parroquia.

O monte nas súas diferentes categorías forma parte da área física sobre a que se desenvolve a actividade económica parroquial. O monte baixo, cuberto por soutos e fragas e o monte alto, cuberto de brozas e prados altos. Hoxe en día gran parte do monte e mesmo parte das terras de cultivo se utilizan para a explotación forestal para a industria madeireira, principalmente con especies de rápido crecemento como piñeiros e eucaliptos.

No sistema tradicional de explotación, os montes se manexaban polo xeral dun xeito conxunto, Mención especial merece o caso dos montes en man común, institución especialmente relacionada coa parroquia.

A cuarta parte do territorio galego, máis de 700.000 hectáreas, corresponde a monte veciñal en man común, xestionado por 2800 comunidades de montes. Isto vén demostrar que esta figura non só ten importancia como un sinal de identidade e da cultura do noso País, senón tamén como un claro indicador económico e produtivo.

É preciso recoñecer a aportación do monte veciñal nas súas múltiples vertentes: social, económica e ambiental. Cómpre ter en conta as diferentes oportunidades de rendibilidade social e sustentabilidade medioambiental, con exemplos como a gandería extensiva de calidade, o aproveitamento dos froitos do bosque ou o turismo sustentable vinculado (cogomelos, castañas, etc.), así como a de servir como base dun turismo sustentable vinculado ós valores medioambientais.¹

Aínda que a presenza de montes veciñais en man común si que é abundante nalgúns zonas da xeografía galega, dentro do ámbito estudado na presente tese a existencia de montes en man común dentro das parroquias e claramente minoritaria.

Atópanse montes en man común en 81 casos dos 750 estudados (un 10,8% do total), Si hai que dicir que a presenza deste tipo de propiedades esténdese a tódalas comarcas estudadas aínda que con diferentes intensidades. Dánse en maior número nas zonas sudoccidentais da área estudada (Porto do Son, Muros, Carnota e zonas altas como Mazaricos.

Esta práctica estaba moito máis estendida hai anos. Segundo Xesús Balboa¹, no sistema agrario tradicional a propiedade do monte era colectiva, ben no sistema de “monte de varas”, ligado a pertenza á liñaxes ou casas de tal xeito que os propietarios ou “porcioneiros” posúen cotas do total, ou ben no sistema de “man común” onde a propiedade deriva do concepto de veciñanza.

Sinala Balboa que a partires de 1812 o estado liberal propiciará o abandono destes xeitos de propiedade²., cualificando os montes desde un punto de vista xurídico tan so como públicos ou privados, deixando os montes en man común nun limbo legal³.

Outro dos factores que tiveron influencia na alteración da configuración tradicional do monte é a extensión do monocultivo de especies de explotación forestal, fundamentalmente piñeiros e eucaliptos, e as concentracións parcelarias asociadas a elas.

José Rodríguez, Xesús González e Manuel Marey estudan o caso do concello de Trabada, en Lugo e chegan á conclusión de que as concentracións parcelarias nas zonas agrícolas, son polo xeral de carácter público e aparte das transformacións da estrutura do solo, non alteran o uso produtivo das mesmas. Porén as concentracións efectuadas sobre

¹ BALBOA LÓPEZ, Xesús . O monte en Galicia. Edicions Xerais de Galicia Vigo 2007.

²“La individualización de la propiedad colectiva: aproximación e interpretación del proceso en los montes vecinales de Galicia”. Aurora Artiaga e Xesús Balboa. Agricultura y Sociedad nº 65 1992

³ Decreto das Cortes de Cádiz de 14 de xaneiro de 1812 de Montes y Plantíos

zonas forestais serán xeralmente de carácter privado e terán producido a transformación de mato a monte arborado.ⁱⁱ

ⁱ *O monte veciñal debe ser un dos principais motores do emprego local e, neste senso, as Comunidades serán as que dirixan a segunda fase do ciclo produtivo, a transformación industrial do amplo número de recursos que ofrece o bosque galego. O obxectivo non é exclusivamente mellorar a explotación forestal e a da biomasa, senón tamén compatibilizar cos usos do aproveitamento gandeiro (mediante proxectos silvopastorís), producir cogomelos, castañas ou outro tipo de froitos do bosque e potenciar zonas recreativas e rutas de sendeirismo que profundicen no coñecemento do noso contorno, á parte de programas de educación ambiental dirixidos aos máis pequenos. Fonte: Consellería do Medio Rural e do Mar)*

ⁱⁱ *La concentración parcelaria ha influido notablemente en la evolución de los usos del suelo.*

Las zonas concentradas de carácter público se centran en áreas agrícolas y han permitido la conservación de estos usos productivos. Las concentraciones de carácter privado han permitido la transformación de matorral a monte arbolado. Por tanto los efectos de la concentración han conseguido mantener las zonas agrícolas, poner en producción zonas desaprovechadas y diversificar producción.

José R. Rodríguez Pérez, Xesús P. González Vázquez y Manuel F. Marey Pérez
ESTUDIO DE LOS EFECTOS DE LA CONCENTRACIÓN PARCELARIA SOBRE
LA EVOLUCIÓN DE USOS DEL SUELO MEDIANTE SIG. TELEDETECCIÓN.
Avances y Aplicaciones. VIII Congreso Nacional de Teledetección. Albacete,
España, 1999. pp. 233-236. Editores: Santiago Castaño Fernández y Antonio
Quintanilla Rodenas

2.0.2. Esquema organizativo dos asentamentos da mesma parroquia. Clasificación tipolóxica dos núcleos e caracterización do núcleo que contén o igrexario.

Sobre os límites xeográficos da parroquia aséntanse polo xeral diferentes núcleos de diverso tamaño e configuración. O número medio de asentamentos por parroquia é duns oito.

Georg Niemeier e Otero Pedrayo, entre outros fixeron as primeiras clasificacións tipolóxicas destes núcleos.

2.0.2.1 Clasificación tipolóxica das parroquias atendendo ó seu esquema nuclear. e caracterización do núcleo que contén o igrexario.

Aldea de Arriba en Somede. As Pontes

O hábitat dentro do ámbito estudado podería cualificarse en liñas xerais en maior ou menor medida como disperso, moi relacionado cun terreo agrario que cos seus diversos usos constitúen unha unidade. Esta dispersión tradúcese polo xeral en agrupamentos en pequenos núcleos a partires de media ducia de casas. Pierre George (1963) explica que o

hábitat rural máis racional é o disperso e que parece impoñerse cando a unidade de explotación ten as dimensións axeitadas.¹

José Fariña Tojo (1980) propón diferentes modos de conformación física das parroquias dependendo da maneira na que aparecen os asentamentos:

- 1 Parroquias con aldea nuclear con caserío denso.
- 2 Parroquias con aldea nuclear con caserío claro.
- 3 Parroquias con aldea polinuclear con caserío denso.
- 4 Parroquias con aldea polinuclear con caserío claro.
- 5 Parroquias con aldeas nucleares en nebulosa.
- 6 Parroquias enxame con aldea núcleo.
- 7 Parroquias en enxame.

2.0.2.2 Caracterización do núcleo que contén o igrexario.

O núcleo que acolle ó igrexario non ten porqué ser de maior tamaño ou de características moi diferentes ós outros que compoñen a parroquia. Normalmente si ten unha posición de centralidade, aínda que poida haber excepcións.

Porén, a presenza da igrexa caracteriza ó núcleo e así o reflicte o propio nomenclátor da Xunta de Galicia, onde se recollen os topónimos “A Igrexa” ou os seus derivados como “Eirixe”, “Eirexa”, “Grixá”, etc.

Sobre un total de 514 núcleos que conteñen a igrexa na súa contorna ou no seu interior dun total de 750 parroquias estudadas atopamos topónimos que se refiren ó igrexario en 217 (o 42% do total)

¹ *En el plano teórico, la reunión de todas las fuerzas productivas en el mismo espacio asegura un mayor rendimiento del trabajo, la energía y del material. El hábitat rural racional resulta ser entonces el hábitat disperso, y parece imponerse cuando la explotación tiene dimensiones suficientes.*
Pierre George. *Geografía Rural* p.176

A Igrexa	143
O Igrexario	33
A Eirixe	11
A Grixá	9
A Eirexa	5
Outros que conteñen igrexa ou derivados	16
Total	217

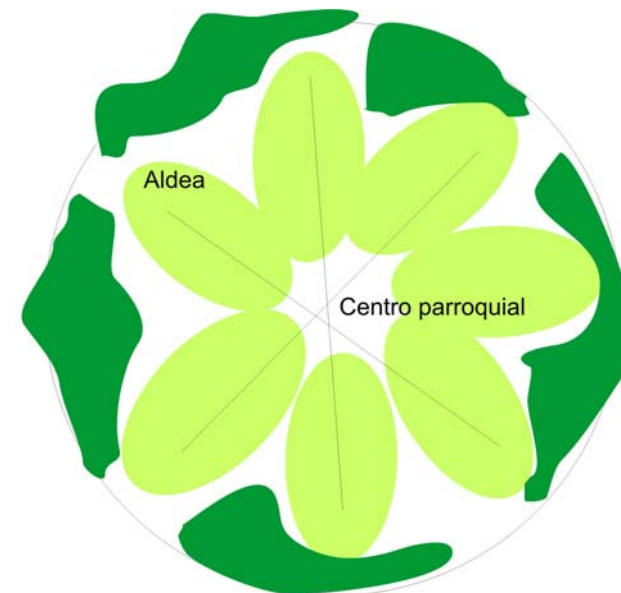
O feito de conter o igrexario fai tamén que os precarios espazos e equipamentos públicos tradicionais se asenten polo común nas súas inmediacións.

2.0.2.3 Esquema estrutural dos asentamentos da mesma parroquia.

Precedo Ledo propón un esquema da parroquia elemental. Esta parroquia constitúe unha célula ou unha agregación de células inmediatas baseadas nunha xeografía cóncava, como define Paula Ballesteros. Será esta concavidade a que acolle a totalidade dos usos necesarios para unha economía de subsistencia e sobre a que se superpoñen os asentamentos en función da súa posición relativa con relación ós distintos aproveitamentos posibles.

Os asentamentos xunto coas súas agras agrúpanse nun modelo de simetría radial, co centro parroquial no seu centro. De modo teórico, o castro orixinario do poboamento podería atoparse preto deste centro parroquial.

Un esquema moi sinxelo deste tipo podémo-lo atopar na parroquia de Novefontes, en Touro, onde un par de áreas habitadas principais coas súas agras sitúanse equidistantes do castro e igrexario centrais.

Estrutura espacial da parroquia
(Elaboración propia a partir do
esquema de Precado Ledo, 1987)

A parroquia de Novefontes ten unha extensión de 6,35 km². Tres dos seus lados teñen uns límites naturais moi claros. Está limitada ó sur e o oeste pola curva do río Ulla, ó leste polo Rego de Lañas, mentres que ó noroeste sepárase da veciña parroquia de Fao polo monte Quintas e o Coto Grande.

As súas agras ocupan dúas zonas ó norte e ó sur do pequeno outeiro onde está o castro orixinario da parroquia, no centro da mesma. O igrexario sitúase equidistante, nunha posición illada na aba oeste do castro.

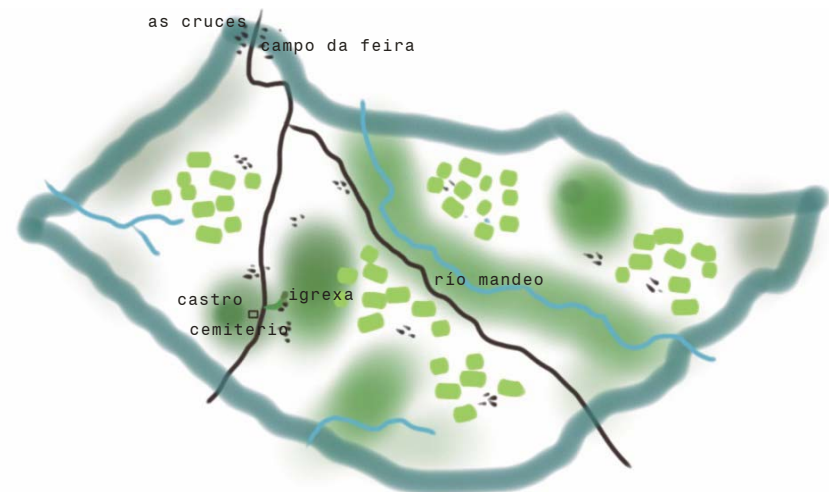

Esquema da parroquia de Novefontes (Touro)

Non sempre se dá este modelo dun xeito tan esquemático. Como exemplo temos o caso da parroquia de Cumbraos en Sobrado.

Trátase dunha parroquia cruzada diagonalmente pola divisoria de dúas bacías; asucada polo curso alto do río Mandeo e cunha gran rede capilar de regos e regatos que van ó Tambre e que lle aportan ó conxunto unha estrutura agraria moi fragmentada. Os núcleos neste caso amosan unha maior dispersión.

O igrexario se atopa na parte sur da parroquia, a 350 metros do castro orixinario do poboamento.

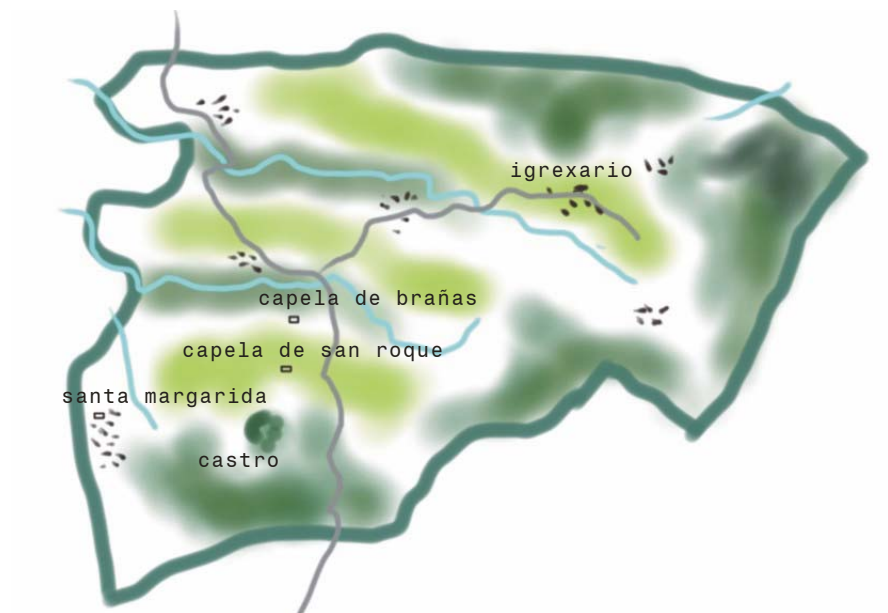
Esquema da parroquia de Cumbraos (Sobrado)

No caso de parroquias de maior tamaño a propia xeografía pode obrigar a modificación do esquema. Tal é o caso da parroquia de Montemaior, na zona de transición, na zona alta das bacías de Bergantiños.

A parroquia de Montemaior atópase nunha zona de transición sobre a serra do mesmo nome entre as zonas de Bergantiños e as agras do interior. Trátase dunha parroquia de gran tamaño; 22,24 km². A parroquia está asucada por un par de regos do curso alto da bacía do río Anllóns; o Rego Bardoso e o Rego do Viso, que cruzan a parroquia de leste a oeste. Deste xeito, as principais zonas cultivables quedan divididas en tres bandas leste-oeste. O igrexario atópase ó norte das agras septentrionais, ó pé do Coto do Outeiro (511 m)

O castro orixinario do poboamento sitúase de xeito simétrico ó sur das agras meridionais, preto da ermida de San Roque da Pena.

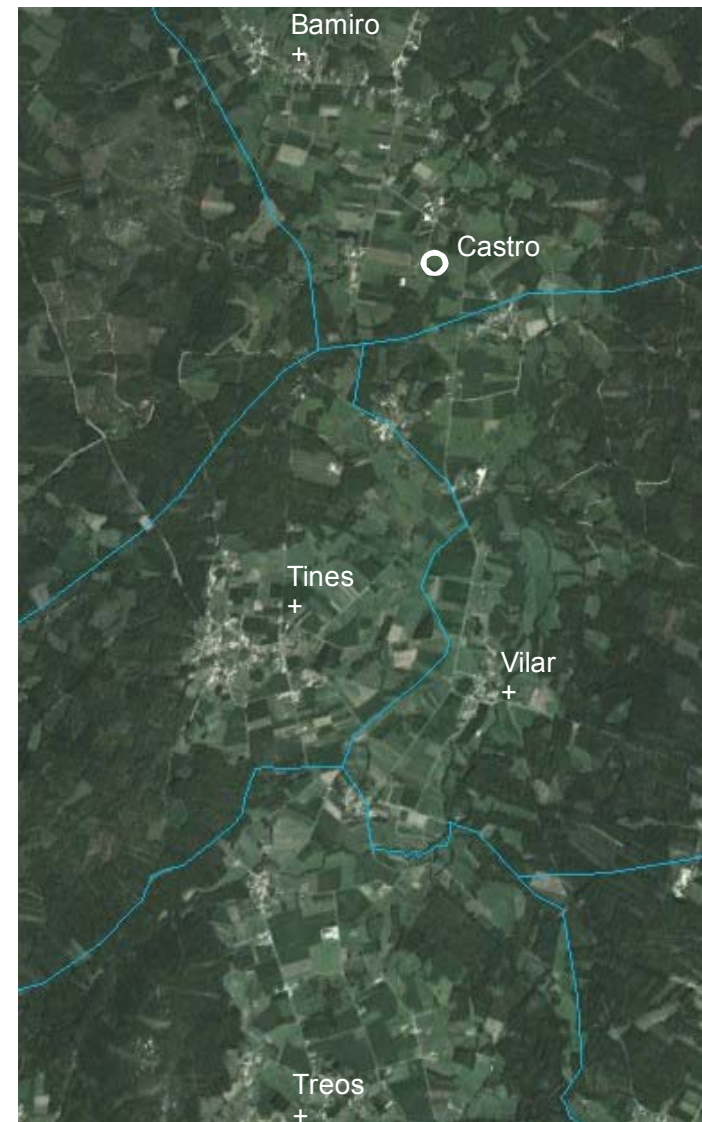
No extremo oeste da parroquia, atópase o campo de romaría de Santa Margarida, nunha posición estratéxica preto das parroquias de Sofán (Carballo) e Rodís (Cerceda)

Esquema da parroquia de Montemaior (A Laracha)

Poderemos estudar tamén como se van sucedendo as parroquias. De xeito xeral serán as convexidades e as masas forestais as que conteñan os límites das parroquias, pero tamén como é natural existen casos de continuidades polas concavidades entre parroquias veciñas.

Un exemplo moi esquemático o atopamos no conxunto das parroquias dos concellos de Vimianzo e Zas: Bamiro, Tines, Vilar, Treos. Vese moi ben o esquema: parroquias aliñadas ó longo da veiga. Os núcleos entre o monte e as agras e as novas estradas polo medio destas. O castro se atopa nunha posición central entre varias parroquias.

2.0.3. A estrutura viaria

Carlos Nádriz aborda especialmente o tema das orixes e o desenvolvemento da rede viaria en Galicia e as súas relacións co medio construído nas súas obras. *El territorio y los caminos en Galicia* e *La construcción de los bordes de las carreteras en Galicia*.

Nun primeiro momento, as vías de comunicación das primeiras poboacións nómadas foron os camiños megalíticos de penichaira que permitían as migracións polos cordais despexados con visibilidade e fóra das vizosas concavidades. Esta primeira forma de ocupación é a ocupación convexa do territorio.

Despois, o mundo castrexo comezou a asentarse nas concavidades, con unidades de explotación celulares que tiñan as concentracións habitacionais nos castros, en xeral en pequenos outeiros sobre as pequenas concas agrarias.

Nesta época, como explica Carlos Nádriz, os camiños servían de unión dos diferentes castros, pero non pasaban polos mesmos, senón polas súas proximidades. A estratéxica topografía dos seus emprazamentos facía que non fora lóxica que a estrutura viaria pasara polos mesmos.

O abandono dos castros deu paso ó espallamento dos asentamentos polas concas. Os igrexarios aparecerán nunha posición de centralidade con respecto ós mesmos pero en segunda liña, en lugares destiñados fundamentalmente a enterramento que seguramente tiñan un carácter previo sagrado ou simbólico.

A estrutura viaria, igual que no caso dos castros non tenderá a pasar polos igrexarios, aínda que si polas súas proximidades.

Co tempo, a construción de novos camiños e estradas vai distorsionando o sistema tradicional de asentamentos e deixando en moitos casos os igrexarios nunha posición aínda máis retrasada. Carlos Nádriz explica o

proceso no súa obra “*La construcción de los bordes de las carreteras en Galicia*”ⁱ

Andrés Precado Ledo propón outro modelo máis complexo onde hai un primeiro estadio cunha rede radial de camiños parroquiais cun eixo tanxencial que une varias parroquias. Sobre este primeiro esquema aparecen novas estradas que sirven como polos de atracción para novas vivendas.

José Manuel Santa Cruz¹ abonda sobre o tema na súa tese doutoral, recordando como a estrutura radiada da rede viaria da parroquia vai sendo progresivamente substituída pola lineal, co conseguinte traslado do centro de gravidade teórico da mesma.ⁱⁱ

ⁱ *El papel de las carreteras en la distorsión del sistema de asentamientos tradicional, ya fue detectado por Niemeier (1945), en donde junto a la aldea cerrada (con caserío claro o denso), las aldeas carreteriles (fundamentalmente a lo largo de la costa), y las aldeas en enjambre, identificaba nuevas edificaciones aisladas ligadas a las carreteras, fundamentalmente en la proximidad de las ciudades, considerando ya entonces, que “la carretera ha revolucionado el cuadro de población en Galicia, y aún lo está modificando”.*

La modificación de la estructura radial de la parroquia, centralizada en la iglesia, por una estructura lineal, también había sido recogido por Otero Pedrayo en su Guía de Galicia (1ª ed. 1926), considerando que muy frecuentemente el antiguo centro aparecía decapitado, y a lo largo de las carreteras se alineaban las casas nuevas, quedando el grupo antiguo olvidado alrededor de la iglesia. Las investigaciones de José Fariña Jamardo sobre La parroquia rural en Galicia (1975) y sobre El hábitat gallego (1980), hacían también referencia a la tendencia a situar las nuevas viviendas paralelas o cercanas a las vías de comunicación, prolongando o estirando las aldeas, hasta formar líneas casi continuas de casa a ambos lados de las carreteras, La extensión de este proceso no solo a los bordes

¹ “*Relación entre variables del medio natural, forma y disposición de los asentamientos en tres comarcas gallegas*”
José Manuel Santa Cruz Chao Tesis Doctoral. Noviembre de 1995

de las carreteras, sino a las laderas de las montañas próximas al mar, era ya patente en los años 70. (...)

En un primer modelo, el corrimiento de los habitantes de la base rural, a las inmediaciones de la carretera, se realiza “a partir de 2 ó 3 casas agrupadas al lado de la carretera”, que instalan comercios del tipo “tengo de todo” y algún bar”, que hacen que a lo largo de la pista que une la entidad base con la carretera se desarrolle la actividad constructora por parte de emigrantes que vuelven y encuentran obsoleta la antigua casa. Luego se fortalece el grupo pionero, apareciendo nuevas viviendas diseminadas, entre las estructuras rurales y la carretera.

Carlos Nárdiz Ortiz. “La construcción de los bordes de las carreteras en Galicia”

ⁱⁱ *La proximidad de las ciudades y de los caminos ha provocado que la estructura radiada de la parroquia sea sustituida por la lineal. Así, el centro antiguo queda olvidado alrededor de la iglesia, mientras que las casas nuevas se alinean a lo largo de la carretera.*

“Relación entre variables del medio natural, forma y disposición de los asentamientos en tres comarcas gallegas”

José Manuel Santa Cruz Chao Tesis Doctoral. Noviembre de 1995

2.1. Implantación da igrexa.

2.1.0. A localización do igrexario dentro da parroquia.

Cando un explora a paisaxe galega na procura dos elementos que conforman os igrexarios, estes non se atopan polo xeral como referencias visuais recoñecibles desde lonxe. Porén, un vai chegando a recoñecer os emplacements antes de atopar os propios elementos. Ao principio trátase dun proceso ata certo punto intuitivo que despois vaise racionalizando ata atopar as características máis comúns dos seus emplacements.

Igrexa de Vilela (Carballo)

O igrexario atópase polo xeral nunha situación de centralidade con relación á parroquia. Nun lugar facilmente accesible desde todos os asentamentos da parroquia e a non máis dunha hora de camiño a pé. Polo xeral non haberá que atravesar masas de monte para chegaren ó igrexario.

Tampouco é habitual que o igrexario se atope preto da costa, aínda que hai excepcións, como Carnoedo (Sada) ou Centroña e Nogueirosa (Pontedeume) o caso máis habitual é que aínda que a parroquia teña unha liña de costa, esta non modifique substancialmente o centro de gravidade do territorio e a parroquial se sitúe cara ó interior nunha posición de centralidade (Corme Aldea en Ponteceso, Espasante en Ortigueira, Dexo en Oleiros...)

Como dixemos antes, a estrutura parroquial, e con ela a aparición das primeiras igrexas se producen nun contexto no que os antigos castros (situados en lugares altos que dominan áreas economicamente aproveitables) son abandonados e os asentamentos pasan a estar diseminados en zonas máis baixas e próximas ás terras de labor. Neste contexto, as igrexas non aparecen necesariamente xunto a estes asentamentos, senón máis ben ó contrario, illadas deles aínda que cunha certa equidistancia.

Igrexa de Carnoedo (Sada)

Para José Carlos Sánchez Pardo no seu traballo *“Las iglesias rurales y su papel en la articulación territorial de la Galicia medieval (ss. VI-XIII), un caso de estudio”*, isto débese a que as igrexas son construídas sobre os cemiterios, e non ó revés, e que estes cemiterios estarían situados en lugares que terían previamente un certo carácter sagrado fóra dos núcleos de poboación.ⁱ

Por outra banda, a implantación illada da igrexa tamén se entende dentro do movemento centrífugo de espallamento sobre o territorio que seguiu á transformación altomedieval do modelo de ocupación castrexa preexistente.

Os lugares de enterramento non serían exclusivos de cada asentamento, senón que serán comúns a varias aldeas ou casais orixinando desta maneira a célula orixinaria das actuais parroquias.ⁱⁱ

Co decurso do tempo, na época contemporánea o proceso volve a ser inverso e a poboación comeza a concentrarse en vilas e cidades. En ocasións, as antigas parroquiais trasládanse a novos emprazamentos dentro das novas tramas urbanas.

Un caso que pode ilustrar esta evolución no tempo das implantacións pode ser o da parroquial de Ares, hoxe en día dentro do núcleo urbano da vila de Ares, por traslado desde a antiga parroquial de Lubre, mais afastada da costa. Ou o caso da igrexa de Esteiro, en Muros, onde a vella parroquial máis centrada dentro da parroquia acolle aínda o cemiterio, mentres que unha nova igrexa atópase máis integrada na trama urbana do núcleo máis próxima á costa.

Igrexa de Lubre (Ares)

En calquera caso, a inmensa maioría das parroquiais estudadas atópanse nas súas localizacións altomedievais orixinais.

ⁱ *¿Cómo se explicaría este aislamiento de la iglesia altomedieval? Por un lado, lógicamente, se trataría de una consecuencia de su relación con lugares que previamente poseían un carácter sagrado y comunitario como eran principalmente áreas cementeriales, que sobre todo en época antigua y altomedieval se emplazaban en lugares separados del poblamiento. Pero por otro lado podemos pensar que el carácter aislado de la iglesia responde a la propia estructura polinuclear del poblamiento gallego de este período. Como hemos analizado en otros trabajos, la tendencia a la multiplicación de los núcleos y lugares de habitación a lo largo de un espacio común parece una de las características definitorias del poblamiento gallego altomedieval como adaptación, entre otras razones, a unas condiciones geográficas que propician esta dispersión para un mejor aprovechamiento de las capacidades productivas del suelo y de los recursos del entorno.*

José Carlos Sánchez Pardo. Institute of Archaeology, University College London
LAS IGLESIAS RURALES Y SU PAPEL EN LA ARTICULACIÓN TERRITORIAL DE LA GALICIA MEDIEVAL (SS. VI-XIII). Un caso de estudio.

ⁱⁱ *De este modo, podemos decir que las primeras iglesias que van apareciendo en Galicia se implantarían en el centro de varias comunidades, en lugares comunes y aislados de las zonas de habitación, aunque bien comunicados con ellas, que muchas veces tenían ya un carácter sagrado previo debido a su función cementerial. La iglesia se constituye así progresivamente en un lugar de encuentro y reunión de los habitantes de los cada vez más numerosos lugares de habitación del entorno, contribuyendo a forjar en ellos un sentimiento de comunidad más estrecho.*

José Carlos Sánchez Pardo. Sobre los orígenes y evolución de las primeras iglesias rurales en la alta edad media: el caso de Terra de Celanova (Ourense)

2.1.1. Emprazamento e contexto histórico

“En el siglo XII, la mayoría de las iglesias parroquiales de Galicia ya eran antiguas y, en muchos casos, la configuración de sus territorios recordaba la organización de asentamientos de un tiempo todavía más lejano.”¹

2.1.1.1.1 O castro e a parroquia.

Florentino López Cuevillas (1953) cita a frecuente correlación entre castro e parroquia e apunta que “cada parroquia ten un castro”ⁱ

Moito antes, no norte de Portugal fora xa Alberto Sampaio (1841-1908) na súa obra “As vilas do norte de Portugal” quen alertara xa desta correspondencia.

José Carlos Sánchez Pardo esténdese sobre este tema e explica o proceso de abandono dos castros e o establecemento dos asentamentos no val, por imitación do modelo de villas romanas, pola veciñanza ás terras de cultivo e un maior clima de seguridade. Nunha primeira fase a relación co castro non se perde por completo e mesmo pode ser utilizado como refuxio ocasional.ⁱⁱ

No estudo pormenorizado das 750 parroquias que compoñen este traballo atópanse dun xeito doado 302 castros na veciñanza doutros tantos igrexarios, o que representa máis dun 40 % do total. (Non están rexistrados todos os casos dos que hai constancia e por suposto haberá outros moitos dos que non se ten constancia).

Nas 750 parroquias estudadas, o Nomenclátor da Xunta de Galicia rexistra 157 topónimos co nome de “O Castro” ou derivados; moitas veces en parroquias onde hoxendía non está localizado castro algún (por exemplo Crendes ou Vizoño no concello de Abegondo)

¹ (James d'Emilio, University of South Florida) Los documentos medievales como fuentes para el estudio de las parroquias e iglesias gallegas: El distrito de Monte de Meda (Lugo)

Hai casos nos que a igrexa se atopa sobre a contorna mesma do castro, pero son os menos. Son 40 casos sobre os 302 (menos do 15%) nos que a igrexa se atopa a menos de 250 m da súa croa.

Igrexario de Santa Mariña de Brañas (Toques), moi preto do castro (a 120 metros).

Un exemplo o temos no esquema do igrexario de San Tomé de Ames. Outros casos poden ser Berdeogas en Dumbría ou Toba en Cee.

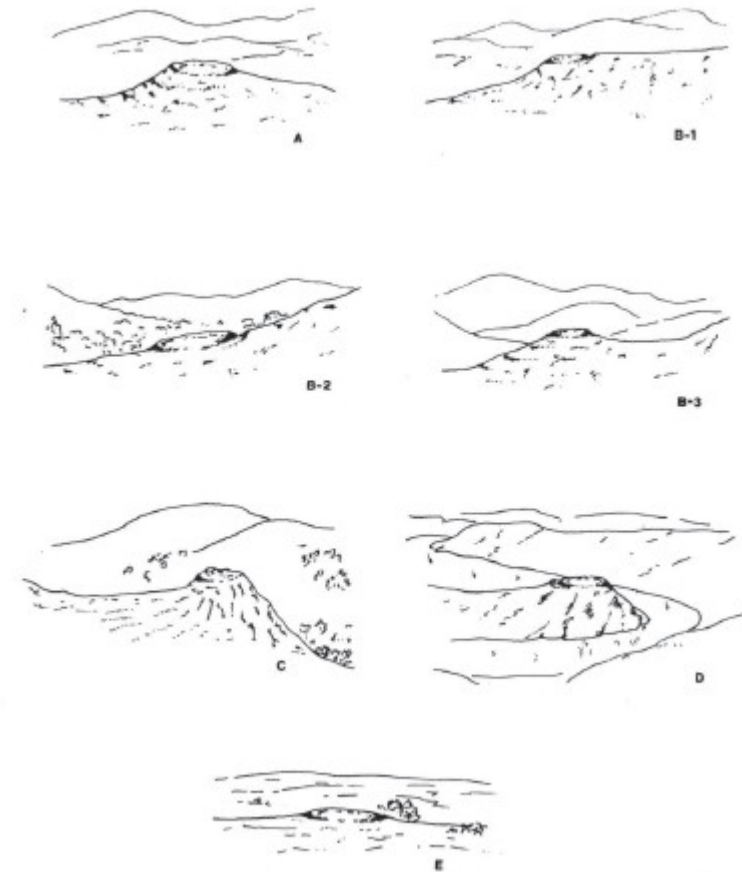

Igrexario de San Tomé de Ames

A posición máis habitual do castro é sobre a concavidade que acollerá as agras, nun pequeno outeiro a carón das zonas boscosas. Os igrexarios pola contra se atopan nunha posición de maior centralidade. A distancia media da igrexa ó castro é de 650 metros.

Cómpre reparar de novo na fragmentación do solo no canto a súa capacidade produtiva. Os castros se emprazarán preferentemente na veciñanza das áreas aptas para a agricultura intensiva, o mesmo que os posteriores hábitats medievais dispersos.

Xulio Carballo estuda de xeito sistemático este proceso nunha área concreta do curso medio do río Ulla. Conclúe que ata un 72 % dos castros posúen dentro dun raio de 1 Km. máis do 50 % de terras cultivables. Pola contra, só un 13 % do total de castros teñen na súa veciñanza unha superficie apta para a agricultura inferior ó 25 %ⁱⁱⁱ

Esquema dos diferentes tipos de emprazamento dos castros segundo Xulio Carballo Arceo²

² CARBALLO ARCEO, Xulio. *Los castros de la cuenca media del río Ulla y sus relaciones con el medio físico*. 1990 *Trabajos de Prehistoria*, vol. 47. Madrid; pp. 161-199

Chega tamén á conclusión de que as terras cultivables contidas nese raio dun quilómetro abundan para o mantemento da comunidade e que este feito posibilita a estrutura celular do territorio castrexo e deste xeito, nas zonas agrícolaemente máis produtivas é posible atopar unha malla de castros separados entre eles un máximo de dous quilómetros e medio.^{iv}

Esta malla estaría na orixe da actual estrutura parroquial.

Podemos facer un estudio semellante nunha zona dos concellos de Cambre e Culleredo.

Atopamos nesta zona unha especial relación entre as igrexas parroquiais e os castros catalogados que é unha mostra da relación que se da en gran parte do conxunto da zona obxecto de estudio.

O número de igrexas parroquiais e de castros inventariados é practicamente o mesmo:

A distancia entre o castro e a igrexa parroquial é moi parella.

Nalgúns casos a distancia entre o castro e o igrexario é moi pequena, como nos casos do:

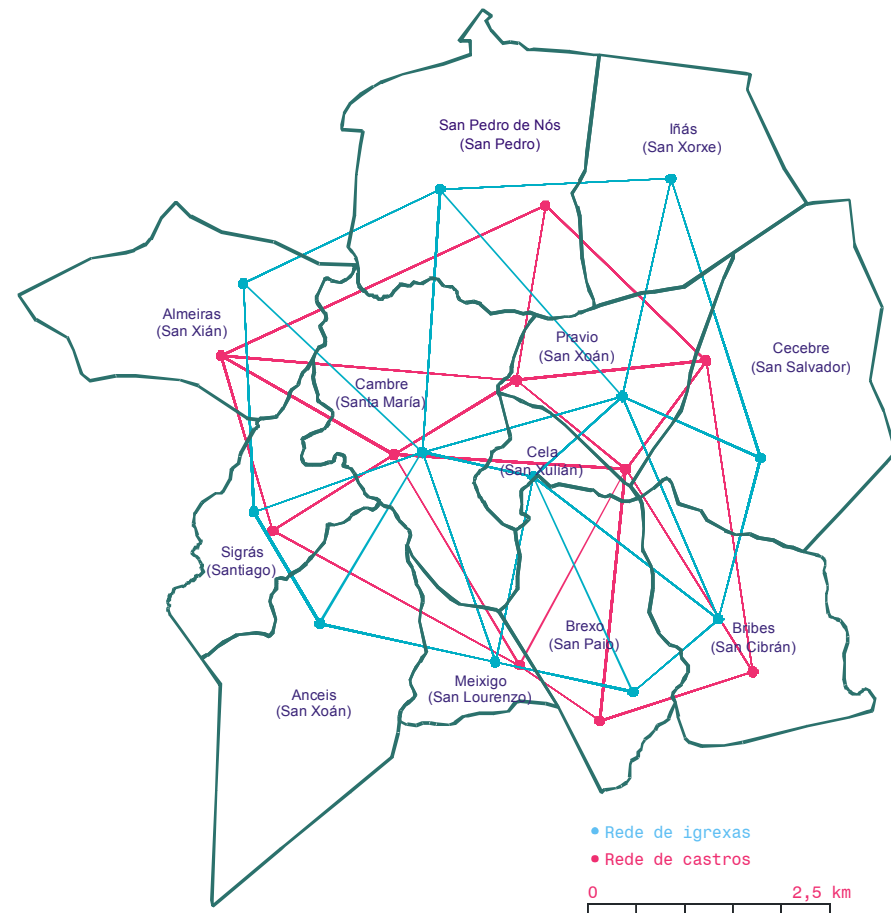
Castro de Alvedro e Igrexa de Almeiras

Castro de Sigrás e Igrexa de Sigrás

Castro de Cambre e Igrexa de Santa María de Cambre

Castro de Meixigo e Igrexa de San Lourenzo de Meixigo

Castro da Pagueira e Igrexa de San Paio de Brexo

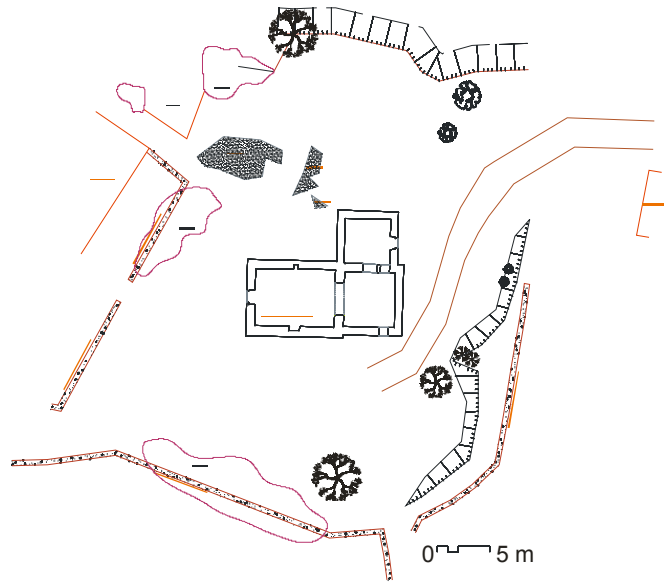

Pódese apreciar con claridade o paralelismo entre a rede de castros (en cor magenta) e a rede de igrexarios (en cor cian). A maior parte dos castros gardan relación visual entre eles; non ocorre o mesmo coas igrexas, que se atopan nas súas abas. Vemos que o conxunto se resume en dúas mallas triangulares correspondentes, con lados entre un quilómetro e medio e dous quilómetros e medio.

En ocasións dáse o caso de que as primeiras parroquiais estaban directamente sobre o castro, pero xa en época medieval foron trasladadas a emprazamentos máis próximos ás zonas de cultivo.

Na veciña parroquia de Sésamo no concello de Culleredo, podemos ver como unha antiga parroquial sobre o castro (a actual ermida románica de San Cosme) perde o seu carácter de parroquial pola igrexa de San Martiño de Sésamo situada a 500 metros na aba sur do outeiro que acolle o castro e á beira do núcleo rural.

Este proceso repítese noutros casos, como no da ermida de Santaia da Espenuca en Coirós ou a de San Roque de Flores en Feás (Aranga)

Ermita de San Roque de Flores en Feás (Aranga) dentro do recinto do castro³

³ Levantamento Daniel Beiras e OgPA

Con todo, aínda quedan parroquiais na contorna mesma do castro, como é o caso da parroquial de Berdeogas en Dumbría.

No Concello da Arteixo vese o paralelismo entre a trama de parroquiais e castros, pero completamente traslapado. A distancia dos cemiterios ós castros mantense cunha gran exactitude en pouco máis de un quilómetro.

De calquera xeito, a distancia media e máis habitual entre o castro (cando está localizado) e o igrexario para o conxunto dos casos estudados é de 650 metros.

Igrexario de Toba (Cee), moi preto do castro (a 230 metros).

Queda aínda pendente a cuestión de si nalgúns casos os cemiterios actuais serían os mesmos dos castros e as villas medievais.

ⁱ “Son muchas las parroquias gallegas y del norte de Portugal cuyo origen se remonta por encima del principio de la historia. El castro se levanta en ellas como un testigo del pasado y su presencia permite establecer una genealogía y deja ver un parentesco entre lo actual y lo remoto”. Y considera que sobre el territorio mismo de los castros se hizo la fundación de las “villas”, entidades agrícolas, de

las que derivaron luego nuestras actuales feligresías rurales; fenómeno adivinado por el pueblo que afirmó que cada parroquia tenía su castro.

(Florentino López Cuevillas: La civilización céltica en Galicia, Porto, 1953 p. 485)

ii *En efecto, como sabemos, a lo largo del periodo romano las comunidades locales abandonan paulatinamente el hábitat en castros y se establecen en asentamientos en el valle, debido a una serie de factores entre los que podemos destacar la imitación de los modelos habitativos típicamente romanos en villa o vici, una mayor cercanía a las tierras de cultivo y un clima de mayor estabilidad y seguridad debido a la integración en el imperio romano. En esta primera etapa los asentamientos rurales mantendrían todavía una gran vinculación espacial con los antiguos castros, que funcionarían aun como referentes espaciales o como posibles refugios para ganado o situaciones de peligro.*

José Carlos Sánchez Pardo.

UNA PROPUESTA DE ANÁLISIS GEOHISTÓRICO DE LAS ALDEAS TRADICIONALES GALLEGAS*

Cuadernos de Estudios Gallegos, LIV N.º 120, enero-diciembre (2007), pp. 103-134 ISSN 0210-847 X

iii *Al analizar la distribución de los castros en relación a las tierras aptas para el cultivo, se observa que un 72 % de los mismos poseen dentro de un radio de 1 Km. más del 50 % (157 Ha.) de tierras cultivables. En el otro extremo, sólo un 13 % del total de castros tienen una superficie apta para la agricultura inferior al 25 % (79 Ha.).*

Por otra parte, si se separan las tierras agrícolamente más aptas (categorías C1 y C2) de las menos (C3 y C4), resulta que un 72 % de los castros poseen en un radio de 1 Km. más del 50 % de la superficie con tierras tipo C 1 y 2, Y una cantidad menor de las C3 y C4.

De todo ello se deduce que la abundancia de tierras de cultivo es uno de los factores positivos de localización de los castros; deducción que se refuerza por el hecho de que en la parte S. W. de la comarca, donde no existen terrenos aptos para el cultivo (Fig. 11), no aparece ningún castro.

- C1: *Reúne las mejores tierras para una gama más amplia de cultivos. Se caracteriza por unas pendientes bajas, suelos profundos, escaso déficit de agua, y un bajo riesgo de heladas tardías.*

- C2: *Tierras también muy aptas para el cultivo. Son, en esencia, tierras de tipo el con problemas de adscripción.*

- C3: *Terrenos aptos para el cultivo, pero con problemas. Se definen por su escasa profundidad, una pedregosidad importante, déficit de agua, riesgos de heladas tardías, y problemas de erosión.*

- C4: *Es equivalente a la categoría anterior, pero, debido a que presenta mayores limitaciones, sólo es potencialmente cultivable de forma marginal.*

LOS CASTROS DE LA CUENCA MEDIA DEL RIO ULLA Y SUS RELACIONES CON EL MEDIO FÍSICO. Xulio Carballo Arceo.

iv *En la cuenca media del Ulla, creemos que un radio de 1 Km. es el que puede definir más precisamente el espacio de que hablamos, a un nivel estrictamente teórico. Esta afirmación se basa en tres argumentos fundamentales:*

1) *la distancia media de los castros al vecino más próximo es de 2,04 Km.;*

2) *los castros excavados en el valle del Deza que son coetáneos en la fase final de la cultura castreña, están situados a unas distancias comprendidas entre 0,30 y 2,56 Km.; y 3) la visibilidad más característica desde un castro es la que se registra en un radio de 1 Km., como se ha dicho anteriormente.*

El radio de 1 Km. es, por otro lado, la distancia media que se obtiene para el vecino más próximo de los castros de otras zonas del N. W. peninsular (Agrafoxo, 1988. Xusto, 1986), y el ámbito de análisis propuesto también para otras áreas culturales (Ruiz Zapatero y Fernández, 1984; 51-53). (....)

La conclusión es que las tierras con capacidad agrícola disponibles en un radio de 1 Km. son suficientes para mantener a la previsible población de los castros.

LOS CASTROS DE LA CUENCA MEDIA DEL RIO ULLA Y SUS RELACIONES CON EL MEDIO FÍSICO. Xulio Carballo Arceo.

2.1.1.1.2. A evolución do castro á villa e á actual parroquia.

A evolución do poboamento na alta idade media vai do abandono dos castros ás villae e un poboamento en xeral máis espallado, pero ocupando a mesma comunidade o mesmo ámbito xeográfico dun xeito diferente. Este fenómeno, xa fora posto de manifesto por Alberto Sampaio en 1895 para un ámbito de características semellantes ó estudado como é o norte de Portugal.ⁱ

Na parroquia de Bazar, en Santa Comba temos un exemplo desta sucesión de asentamentos sobre un mesmo territorio; atopamos localizados un castro (1), unha *villa* medieval (2) e unha necrópole romana no raio dun quilómetro da igrexa (3).

José Carlos Sánchez Pardo explica o que se entende por *villa* neste período medieval. Isto é; un territorio de habitación e explotación agraria centrado nun grupo de casas que se situaba dentro duns límites moi precisos, que inclúen a zona de explotación agrícola e a zona de terreos

incultos ou bosque. Engade tamén que a gran maioría das *villae* medievais estudadas existen na actualidade, o que indica o alto grao de continuidade espacial do poboamento histórico.ⁱⁱ

Como exemplo podemos ter a “*villa*” de San Xulián de Cumbraos en Sobrado, a escasa distancia do castro (350 metros) e citada tamén nun documento do ano 995, como recolle Carmen Pallares.ⁱⁱⁱ

Igrexario de San Xulián de Cumbraos (Sobrado)

Ermelindo Portela e María del Carmen Pallares explican o fenómeno do espallamento poboacional como un proceso natural, no que as condicións sociais permiten que as familias abandonen a aldea pechada ligada ó castro e se establezan no val mais preto das terras de cultivo. Isto implica unha ruptura das antigas relacións de veciñanza e pertenza a comunidade e a aparición dun maior individualismo ^{iv}

O novo modelo de ocupación abrangue claramente a totalidade dun territorio con límites precisos, que inclúe todos os terreos precisos para unha economía agraria de subsistencia e está na orixe das actuais

parroquias. Portela e Pallares analizan este feito para o caso concreto de Villa Bidualdi na parroquia de Nlñodagua en Santiso.^v

Un caso ilustrativo das antigas relacións entre castros e necrópoles e como estas foron revisitadas na Idade Media pódese atopar na conformación da Compostela medieval. A uns centos de metros do castro orixinal de Solovio (entre a rúa do Castro e a Igrexa de San Fiz de Solovio, considerada a máis antiga de Compostela) achábase o bosque de Libredón, onde se atopou unha necrópole, na que destaca a tumba dun persoeiro importante (segundo o bispo Teodomiro o apóstolo Santiago), nun mausoleo de época paleocristián. Sobre este lugar construíuse un templo de estilo asturiano e posteriormente a actual catedral.

Dentro do mundo rural, un caso ó que algúns atribúen tanta importancia como ó da necrópole da catedral de Santiago é o da necrópole de Santa Baia de Tines en Vimianzo, atopada por casualidade na ampliación do cemiterio parroquial en 1951 e escavada por Chamoso Lamas nese mesmo ano. Moitos autores poñen de manifesto a importancia desta necrópole situada a carón do actual cemiterio parroquial e na que se teñen identificado enterramentos entre os séculos I e VIII (e ata a actualidade, naturalmente) e onde se ten atopado a famosa “estela de Victorino”, actualmente no museo arqueolóxico da Coruña e considerada como a primeira mostra epigráfica cristián de Galicia.

Igrexa de Santa Baia de Tines (Vimianzo)

Lema Suárez describe a importancia deste xacemento na súa obra “A arte relixiosa na Terra de Soneira” e conclúe dicindo que sen dúbida este chan foi un lugar sacro anterior ó cristianismo^{vi}

ⁱ *Alberto Sampaio, recuando no tempo, tanto quanto os conhecimentos da época o permitiam, aborda a historia rural, procurando determinar as orixens da estrutura do povoamento medieval, que julga reproducida com notável fidelidade ainda no seu tempo. Esta estrutura aparece na sua obra profundamente ligada às paróquias rurais, cuja génese e evolução pretende sistematizar. Ensaia assim uma teoria segundo a qual as paróquias rurais evoluem das villae romanas, mais concretamente dos oratórios das villae.*

Estabelece ainda uma continuidade entre as villae e os territórios dos antigos castros, que segundo ele, deveriam ter sido divididos entre a aristocracia indígena, primeiro de facto, depois de jure, quando essa nobreza indígena ascendeu à cidadania romana.

Alberto Sampaio reconhece assim uma continuidade entre o povoamento pré-romano, romano e o medieval, garantida, em parte, pela continuidade da própria população, mas também pela sobrevivência dos espaços físicos. Os territórios dos castros teriam sido com o tempo transformados nos domínios das villae e estes, por sua vez, teriam sobrevivido nos territórios das paróquias. A villa, enquanto residência senhorial do possessor, teria originado o paço e o oratório da villa teria sido transformado em igreja.

Manuela Martins "As vilas do norte de Portugal" de Alberto Sampaio
Revista de Guimarães, n.º 102, 1992, pp. 389-409

ⁱⁱ *La villa es el tipo de entidad de poblamiento más mencionado en la documentación gallega medieval y constituye el núcleo fundamental de la organización del espacio medieval en Galicia. Según se desprende de la documentación, la villa sería un territorio de habitación y explotación agraria centrado por una aldea o grupo de casas que se situaba dentro de unos límites muy precisos y se organiza en tres niveles: un núcleo habitacional y de huertos, una zona de explotación agrícola y una zona de terrenos incultos o bosque. La gran mayoría de las villae de época medieval de este territorio existen actualmente, lo que nos indica de nuevo el alto grado de continuidad espacial del poblamiento histórico. En efecto, de 114 villae mencionadas se han podido localizar con seguridad 97, lo cual significa al menos un 85% de pervivencia histórica (mapa 1). La cronología de estas menciones oscila entre el año 842 hasta la mitad del siglo XIII.*

José Carlos Sánchez Pardo

“Una propuesta de análisis geohistórico de las aldeas tradicionales gallegas”
CUADERNOS DE ESTUDIOS GALLEGOS, LIV N.º 120, enero-diciembre (2007),
pp. 103-134 ISSN 0210-847 X

iii *Un documento del año 995 puede servirnos de ejemplo para aclarar este último aspecto. Honoredo y sus hijos, dan al príncipe Ordoño la mitad de nuestra heredad...en Présaras, la villa que llaman San Julián en Cumbras, la villa de Marciano, la villa de Cartemiro...*
Carmen Pallares Méndez. El Poblamiento Rural Gallego en la Edad Media.
REVISTA OBRADOIRO Nº2 1978

iv *Una primera y evidente implicación social de la nueva estructura de poblamiento que ahora nace tiene que ver con la propia concepción de la comunidad. Esta cuestión ha sido ya en parte comentada y se relaciona con el cambio del asentamiento agrupado de los castros y las primeras aldeas a la mayor dispersión y apertura de los nuevos asentamientos. Este cambio conllevaría una transformación muy importante en la concepción de la nueva comunidad, y es causa y consecuencia a la vez de la ruptura de los antiguos lazos comunitarios y la aparición de un mayor individualismo, o más bien de una mayor autonomía y protagonismo del núcleo familiar.*

En efecto, como ya vimos, serán principalmente las familias las que abandonen la antigua aldea aún ligada al castro para instalarse en una nueva zona más dinámica en la nueva organización territorial. Esta colonización, liderada por el cabeza de familia, quien dará nombre a la pequeña explotación, supone un cambio importante, pues será el germen de la aparición y multiplicación por primera vez, al menos de forma cuantitativamente relevante de nuevos núcleos independientes de las antiguas comunidades.

De Galicia en la Edad Media. Sociedad, espacio y poder. Ermelindo Portela y María del Carmen Pallares ISBN 84-453-0959-5:

v *“el término villa evocaba para los hombres del siglo X, la idea de un territorio centrado por un grupo de casas y que se sitúa dentro de unos límites muy precisos, sean estos puramente artificiales o basados en accidentes del terreno. “ para el caso concreto de estudio de la villa altomedieval de Villa Bidualdi en Niñodagua, Santiso, se concreta: “ La observación del lugar –teniendo siempre como guía los límites mencionados en el inventario- nos ha permitido la reconstrucción de un perímetro, gracias, además de a los topónimos conservados,*

a la disposición de los caminos y a la distribución actual de los espacios de bosque. En este espacio, de aproximadamente 70 hectáreas, se hallan los elementos que componen villa Bidualdi: casas y edificaciones necesarias para la explotación agraria, tierras de cultivo y espacios incultos. Sin embargo, las excesivamente genéricas menciones documentales nada nos permiten decir de lo que es verdaderamente más importante desde el punto del doblamiento: la organización en el espacio de esta serie de elementos.”

De Galicia en la Edad Media. Sociedad, espacio y poder. Ermelindo Portela y María del Carmen Pallares ISBN 84-453-0959-5

vi *Chamoso Lamas calificou no seu día (1953) este descubrimento (...a necrópole de Santa Baia de Tines...) como o máis importante de restos de cultura bárbara que se tivera efectuado en Galicia; mesmo os comparara cos da necrópole da catedral de Santiago, que se realizara tamén unha escavación por aquela época. Tódolos estudos da historia romana e prerrománica de Galicia non deixan de cita-lo importante enclave de Santa Baia de Tines –Casimiro Torres (1977:283), Manuel Núñez (1978:35), etc.-, pero o certo é que os restos da escavación dos anos 50 quedaron abandonados á súa sorte no propio adro, sen a menor protección por parte das autoridades (quen redacta agora estas liñas gardou hai uns anos na sancristía da igrexa parte dos restos romanos, a punto de desaparecer na caseta do adro que hoxe está completamente en ruínas). En 1986 descubríronse dúas novas tumbas nunha leira lindeira, unha delas aínda conservaba restos óseos.*

Neste mesmo lugar atopouse tamén a estela funeraria de Victorino, tardorromana, onde se pode distinguir un rostro humano toscamente gravado (unhas simples incisións para as cellas, ollos e nariz e a inscrición seguinte: “VICTORI/NVS/IN PACE/ANNORV/M LXX”. Para o profesor Díaz y Díaz (1978:113) é posible que se trate do primeiro testemuño epigráfico cristián de Galicia datable a finais do século IV ou principios do V (I. Monteagudo dataríaa no ano 370 d.C.) Esta estela atópase hoxe no Museo Arqueolóxico da Coruña.

Todas estas referencias arqueolóxicas lévanos a considerar, na súa xusta medida, a importancia do lugar onde se ubicaron a igrexa parroquial de Tines e o santuario mariano da Ermida Vella (talvez anterior á mesma; sen dúbida este chan foi un lugar sacro anterior ó cristianismo.

Xosé María Lema Suárez. A arte relixiosa na Terra de Soneira. Volume II. Páxinas 103-104.

2.1.1.1.3. O Castro e a Igrexa. Relación espacial.

Xa falamos anteriormente da especial relación entre as parroquiais actuais e os castros resumida na expresión de que cada parroquia ten o seu castro.

E moi significativo o elevado número de casos nos que é posible evidenciar esta correspondencia na comarca das Mariñas. Hai que ter en conta que o número de castros inventariados é considerablemente menor do que se supón que existen.

Nun número moi significativo de casos o castro e a igrexa comparten unha relación espacial e mesmo visual.

Esquema en Cerneda, Abegondo: núcleo antigo (castro) núcleo novo e a igrexa como gonzo entre eles.

Esquema do igrexario de Ames, ó pe do castro de Cruxeiras.

Un bo exemplo témolo no castro de Cruxeiras na parroquia de Ames de como se dispoñen, o castro, a aldea, a igrexa e as agras.

Estudamos anteriormente os casos das igrexas e os castros dos concellos de Cambre e Culleredo, onde atopamos unhas características comúns: A distancia entre o castro e a igrexa ronda os douscentos metros. O castro atópase por riba da igrexa e á súa vista.

Igrexario de San Adrián de Castro (Zas), ós pés do castro, como ben recolle o seu topónimo.

Outros casos os podemos atopar en San Cosme de Abeancos (Melide), no que a distancia entre a igrexa e o castro é de 135 metros ou en Berdeogas (Dumbría), aínda máis preto.

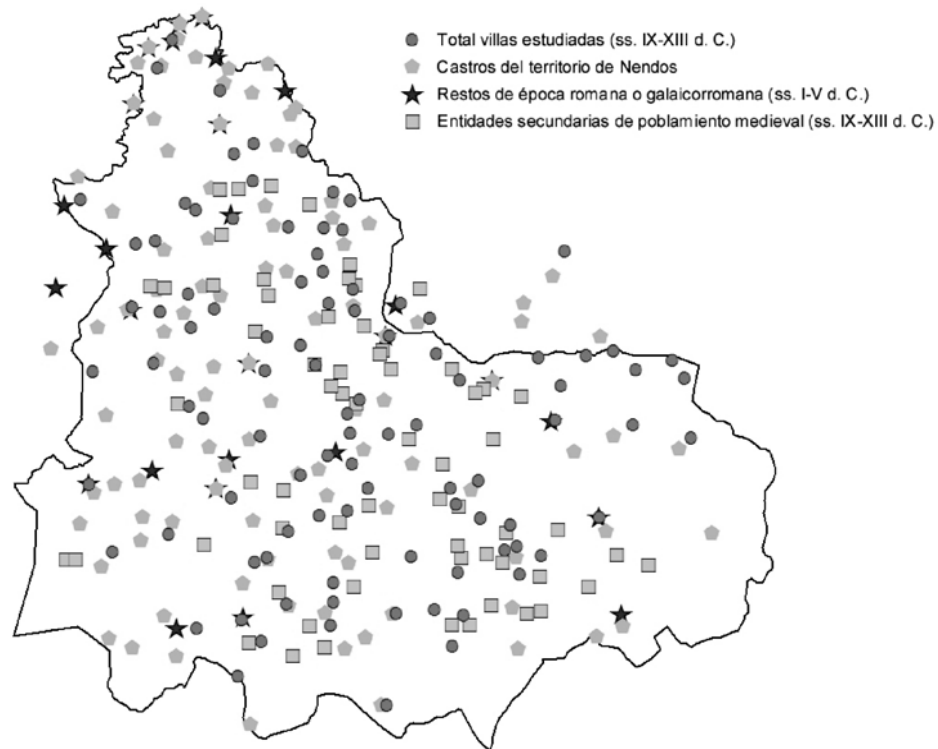
Igrexario de Berdeogas (Dumbría)

O igrexario de Santiago de Berdeogas atópase nunha curva do río a carón dun pequeno outeiro no que está o castro. A igrexa e a reitoral atópanse no extremo oeste e entre eles e o castro esténdese o campo da festa. Nunha pequena praza triangular a 125 metros da igrexa está o cruceiro.

José Carlos Sánchez Pardo¹ estudia o caso da relación das parroquias actuais coas vilas medievais e os castros, nunha zona dos concellos de Oza-Cesuras, Vilasantar e Sobrado. Do seu estudo extraese a conclusión de que son as aldeas con primeira mención documental anterior ó ano 1000 as que presentan unha clara relación de proximidade cos castros e

¹ José Carlos Sánchez Pardo. Una propuesta de análisis geohistórico de las aldeas tradicionales gallegas* CUADERNOS DE ESTUDIOS GALLEGOS, LIV N.º 120, enero-diciembre (2007), pp. 103-134 ISSN 0210-847 X

os xacementos romanos. Engade tamén que é mais doado atopar aldeas con capelas non parroquiais que aldeas con igrexas parroquiais nas proximidades dos castros.

Representación cartográfica dos castros, restos galaico-romanos e villas medievais na área estudada. José Carlos Sánchez Pardo. Una propuesta de análisis geohistórico de las aldeas tradicionales gallegas.

Con todo, como levamos dito, dentro do conxunto do ámbito estudado, a igrexa non adoita estar na contorna inmediata do castro, e aínda que a relación de proximidade e visual é habitual, a distancia media é duns 650 metros.

2.1.2. Orientación da igrexa.

A orientación é un tema importante nos monumentos desde a Antigüidade. O dolmen de Dombate por exemplo posúe un pequeno corredor de acceso orientado ó leste, á saída do sol do solsticio de inverno.

A meirande parte das igrexas parroquiais, seguen a orientación “canónica” segundo os puntos cardinais; isto é, coa cabeceira ó leste. A súa orientación exacta pódese desviar con respecto ós puntos cardinais, pero con desviacións que dificilmente superan os dez graos.

Esta regra cómprese nun 95% dos 750 casos estudados e son moi excepcionais os casos nos que estea acreditada a orixe medieval en que isto suceda. A Igrexa de Calo en Vimianzo é o único exemplo atopado de igrexa románica coa cabeceira ó oeste.

Esta orientación podería vir en orixe do costume de poñer o corpo dos defuntos coa cabeza mirando ó leste.

Desde as orixes do cristianismo, a oración practicouse mirando ó leste. Esta costume perdeuse en occidente coas reformas protestante e católica do século XVI.

De feito, orientar quere dicir “poñer cara oriente” ou mirar ó leste. Juan Pérez Valcárcel analiza o caso da orientación das igrexas románicas do Camiño de Santiago.ⁱ

Aínda que son poucas as parroquiais que non conservan a orientación orixinal, pódense atopar como caso excepcional igrexas barrocas de nova planta como a parroquial de Viñas, na Angustia en Betanzos, coa cabeceira ó noroeste. Se cadra se trata dunha orientación cara as vistas de Betanzos, nunha concesión xa do barroco cara á escenografía.

Entre as grandes igrexas urbanas destaca como unha das primeiras en saltarse a regra de orientación canónica coa cabeceira ó leste a Igrexa de San Martiño Pinarioⁱⁱ en Santiago de Compostela.

2.1.2.1. A orientación e a súa antigüidade.

Da observación das construcións das propias igrexas extraese a conclusión que canto máis antigas son as igrexas máis estritamente se sigue a regra da orientación. Especialmente a partires da época barroca, tratouse o tema da orientación cunha maior liberdade, especialmente en contornas urbanas. En igrexas máis recentes pódese interpretar dun xeito máis libre ou ben ignorarse por completo.

2.1.2.2. A orientación e a súa inclusión ou non en núcleo rural.

Como vemos noutro apartado, o xeito máis habitual de relación da igrexa parroquial co núcleo rural é o de acharse na súa contorna. Neste caso a regra da orientación tradicional coa cabeceira orientada ó leste dáse con maior frecuencia.

Igrexa de Carantoña (Vimianzo)

Nos casos onde a parroquial se atopa dentro da trama do núcleo rural (menos frecuentes) o número de desviacións da regra xeral aumenta.

Como caso particular podemos poñer o da igrexa de San Martiño de Carantoña en Vimianzo, onde a pequena igrexa románica orixinal, con orientación canónica convértese en capela dunha igrexa ampliada con cabeceira ó sur.

Hai casos nos que a falla da orientación canónica ven se cadra da propia inclusión do edificio nunha incipiente trama urbana. Así pasa en algúns edificios que foron construídos en núcleos que foron medrando e deixando a antiga parroquial nunha posición non avantaxada dentro da parroquia. Tal é o caso por exemplo da capela da Calle en Poulo (Ordes). Neste caso, a capela non chegou a conseguir a categoría de parroquial.

ⁱ *Es muy conocido y notorio el hecho de que todas las iglesias románicas están sin excepción orientadas con su ábside mirando a levante. Pero el orto solar varía a lo largo del año, lo que hace que pueda determinarse el día del replanteo con razonable precisión.*

El problema de la orientación interesó de antiguo a los investigadores y quedó aparentemente zanjado cuando Nilssen, a partir de la medición de las orientaciones de 211 iglesias románicas, llegó a la conclusión de que se replanteaban el día de la fiesta del santo titular de la iglesia. Esta interpretación, sin duda atractiva y romántica, es la comúnmente aceptada.

Con todo sorprende el hecho de que el supuesto trabajo de Nilssen no figura en ninguna de las numerosas bases de datos bibliográficas que hemos consultado y que las veces que lo hemos visto citado no figura en referencia bibliográfica. Por ello no podemos determinar ni la precisión de los datos aportados, ni el entorno geográfico estudiado.

Sin embargo, a partir de los datos de 187 iglesias románicas españolas, situadas a lo largo del Camino de Santiago es posible demostrar la inexactitud de esta hipótesis. Utilizando un programa de ordenador desarrollado específicamente para este propósito se han podido obtener las fechas de replanteo que corresponden a cualquier orientación durante los siglos en los que se erigieron estas iglesias. Correlacionando estos datos con los que nos proporcionan los distintos calendarios medievales, consideramos que esta hipótesis es incierta, al menos en el área objeto de estudio. (...)

La mayor frecuencia entre las orientaciones medidas corresponde a los meses de primavera. Entendemos que es totalmente lógico. Aún ahora se prefiere empezar el replanteo y la ejecución de cimientos en primavera al objeto de garantizar el mejor tiempo posible en las primeras fases de la obra. Era normal en la Edad Media y de hecho en invierno muchas obras se paralizaban, empezando nuevamente en primavera.

Nada más lógico que pensar que las iglesias se orientan al iniciarse los trabajos de replanteo y no con especial cuidado. Probablemente una simple alineación con estacas o si acaso con barras de hierro, fijada con la salida del sol el primer día en que pudieran iniciarse los trabajos. De haber deseado una orientación casi perfecta, alguno de los sistemas que hemos descrito podría haberla proporcionado en cualquier día del año.

Sin duda es una conclusión menos romántica que la de Nilssen, pero entendemos haber aportado pruebas suficientes de su mayor verosimilitud. De hecho los datos que continuamos recogiendo avalan nuestra hipótesis. (...)

Juan Pérez Valcárcel. Orientación de las iglesias románicas del Camino de Santiago

ⁱⁱ *En 1590, coincidiendo precisamente con las grandes fiestas que la ciudad de Santiago había preparado para honrar el 25 de julio a su Santo Patrón, Fray Antonio de Comontes, abad entonces del monasterio benedictino de San Martín Pinario, ponía la primera piedra que daba inicio oficialmente a las obras de construcción de la nueva iglesia abacial, que abría así, a finales del XVI, una nueva era de esplendor constructivo en el rico cenobio compostelano. Años antes, entre 1586 y 1589, ya la congregación benedictina había puesto los medios necesarios para conseguir el terreno en donde había de levantarla, ya que se trataba de un solar diferente al que ocupaba la iglesia vieja y más en contacto con la población, a la vez que más amplio y despejado, aunque caracterizado por tener un considerable desnivel con respecto a la plaza de la fuente de San Miguel en donde estaba previsto que se erigiese la fachada. Quizá por ello el nuevo templo no respetó la orientación canónica más habitual Este-Oeste y prefirió, en cambio, dirigir su frente principal mirando a Oriente en un afán por integrar la nueva iglesia en una de las zonas más populosas y características del casco urbano y darle así una representación más pública y representativa.*

EL ARQUITECTO JIENENSE GINÉS MARTÍNEZ DE ARANDA Y LA IGLESIA DE SAN MARTÍN PINARIO EN SANTIAGO DE COMPOSTELA. Alfredo Vigo Trasancos. *Norba-Arte XVI* (1996)/103-129

2.1.3. A posición relativa da igrexa cos diferentes tipos de solo

A igrexa pode implantarse no interior do núcleo, na súa contorna ou ben atoparse nunha situación externa illada de mesmo. Non é infrecuente este último caso; a igrexa estará xeralmente neste caso en contacto coas terras de cultivo. Pode estar no límite do monte pero moi raramente dentro de masas forestais (Redonda en Corcubión, Santiago de Ois en Coirós son casos excepcionais e moi probablemente en terras reconvertidas para uso forestal) Redonda se atopa a menos de 150 metros dun castro, como outras igrexas parroquiais que despois perderon a súa condición de sé parroquial, como Santa Eulalia da Espenuca en Coirós.

No canto á relación espacial do igrexario coas agras, parece que a súa posición ó leste ou nordeste das mesmas é a preferente, aínda que non sempre se compre. Por exemplo en Taboada en Monfero: a igrexa atópase na contorna do núcleo polo seu costado leste, coincidindo coa localización das terras de cultivo. Na veciña parroquia de Queixeiro, no mesmo concello dase o mesmo esquema pero ó revés; a igrexa se atopa na contorna do núcleo polo seu costado oeste, coincidindo tamén coas terras de cultivo.

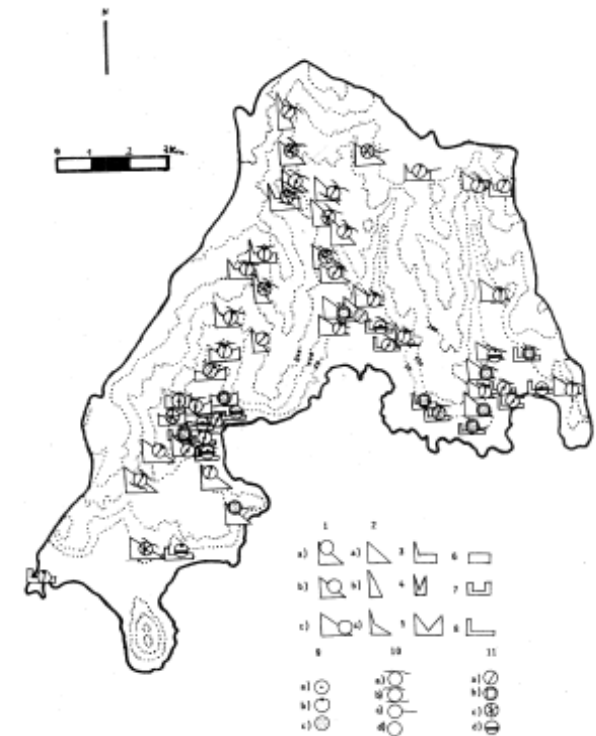
É habitual que a igrexa se atope na veciñanza das agras e non é estraño o topónimo “Agra da Igrexa”

Pazo Labrador¹ realiza un estudo dos asentamentos rurais do concello de Muros, nos que os identifica con diferentes símbolos dependo do relieve sobre o que se atopen (aba, fondo de val, chaira, etc), da súa posición relativa con respecto á agra, e da súa relación co sistema fluvial e as vías de comunicación.

No que se refire á relación do núcleo coa agra, a gran maioría dos núcleos no caso estudado se atopan na contorna da agra e moi maioritariamente

¹Alberto Pazo Labrador (Análisis y representación cartográfica de los asentamientos rurales. ADAXE 8 1992 (153-168)

na súa contorna nordeste, deixando as agras polo tanto na súa vertente suroeste.

EMPLAZAMIENTO DE LOS ASENTAMIENTOS.-1.- Ladera o vertiente: a) Alta, b) Media, c) Baja. 2.- Pendiente: a) Suave, b) Pronunciada, c) Ruptura de pendiente. 3.- Rellano. 4.- Fondo de valle encajado. 5.- Fondo de valle amplio. 6.- Meseta. 7.- Cuencas. 8.- Llanura litoral. 9.- a) En medio del ager, b) En el contacto ager-solitos, c) Salpicando el ager. 10.- Red fluvial: a) Lado de río o arroyo, b) Interfluvio, c) Cabecera, d) Al margen de red fluvial. 11.- Vías de comunicación: a) Atravesado por uno o varios caminos vecinales, b) Retícula de caminos vecinales, c) Red radial, d) Atravesado por una carretera importante.

Para o particular caso de Muros, sinala como a isolínea dos 200 metros marca un límite natural para os asentamentos e que a densidade dos mesmos descende drásticamente a partires da mesma, que se atoparán en aba ou vertente baixa en pendente suave.

Igrexa de Codeso (Boqueixón)

A sección lóxica do val nos asentamentos rurais é: curso de auga, braña, prado, cultivo, asentamento, bosque, monte. A posición máis habitual da igrexa con relación a este esquema é entre o bosque e as terras de cultivo e preto do núcleo. A carballeira que soe acompañar ó igrexario representa este límite do bosque no que o camposanto teoricamente se asentaría. Con todo, tamén se dan outros casos, nos que a igrexa se atopa arrodeada das agras, nunha posición de centralidade entre varios núcleos.

Un exemplo podémo-lo atopar na parroquia de Vilanova de Santiso (Malpica de Bergantiños)

Estrutura da propiedade das agras na contorna do igrexario de Vilanova de Santiso (Malpica de Bergantiños)

2.2. O Igrexario. A súa relación co medio construído.

2.2.1. Relación cos núcleos de poboación.

Como dixéramos anteriormente o número medio de núcleos de poboación (aldeas) por parroquia é de sete. Aínda que se atopan casos nos que a parroquial se implanta de xeito illado con certa equidistancia ós mesmos, como no caso de Novefontes, en Touro, a regra xeral é a de que o igrexario se atope xunto a un destes núcleos. Este núcleo non ten porqué ser maior nin principal con respecto ó resto dos que compoñen a parroquia, aínda que si normalmente ten unha posición central.

Igrexario de Trasmonte (Oroso)

No canto á relación dos igrexarios co núcleo rural, un 70% (69,22%) dos mesmos atópanse en contacto cun dos núcleos da parroquia.

Os igrexarios que se atopan illados dos núcleos rurais constitúen deste xeito un 30% do total (30,65%). Se facemos unha comparativas por áreas xeográficas, vemos bastantes disparidades, que van desde:

40% nas zona do Golfo Ártabro e Zona de Transición, onde a proporción de igrexarios externos a núcleo é a maior da mostra (43,88% e 37,84% respectivamente)

30% na maioría das zonas estudadas: Terras de Santiago 27,27%, Arzúa 28,83%, Serras Centrais 28,95%, Ortegal 33,33%, Agrads do Interior 35,16%.

20% nas zonas de Fisterra, Muros, e Bergantiños, onde este fenómeno dáse na súa menor medida (17,05%, 17,86% e 22,62% respectivamente)

Entre o 70% dos igrexarios que se atopan en contacto cun núcleo rural, subdivídense nun 50% (48,92%) que se atopan na contorna do núcleo e un 20% (20,30%) que se atopan no seu interior.

Discriminando por zonas a que máis proporción ten de igrexarios na contorna dun núcleo rural é Muros (64,29%) seguida por Fisterra (60,23%). No extremo oposto se atopan as Terras de Santiago (39,39%) e o Golfo Ártabro (35,97%)

	xeral	ortegal	ártabro	serras	trans	bergat	fisterra	interior	arzúa	muros	sant
Externo	30,65	33,33	43,88	28,95	37,84	22,62	17,05	35,16	28,83	17,86	27,27
Interno	20,30	17,54	19,42	22,37	8,11	29,76	22,73	14,29	17,12	17,86	33,33
Contorna	48,92	49,12	35,97	48,68	54,05	47,62	60,23	50,55	54,05	64,29	39,39
Total	29,32	26,32	35,06	31,48	13,04	38,46	27,40	22,03	24,05	21,74	45,83

2.2.1.1. Parroquiais dentro do núcleo rural.

Existen algúns casos documentados como antigos de igrexas dentro do núcleo rural como a de Santa Lucía no lugar de San Paio da Sabugueira. Rodríguez Resino¹ relaciona esta tipoloxía con outras fundacións catalás coetáneas (*sagreras*) nas que as casas sitúanse arredor da igrexa e acolléndose a súa xurisdición por estaren “a menos de cen pasos” da mesma¹. A pesares de seren un caso interesante de estudo como célula base dun desenvolvemento urbano, non parece a tipoloxía máis frecuente nos igrexarios rurais.

Dentro dos 750 casos de igrexarios estudados, 150 (o 20%) se atopan no interior dun núcleo rural, coas casas rodeando a igrexa.

Igrexario de San Xoán de Fecha (Santiago de Compostela)

¹ Rodríguez Resino “*Documentación y arqueología: el caso del Tumbo “a” de Santiago de Compostela*”

San Xoán de Fecha (Santiago de Compostela)

Podemos atopar exemplos que conforman núcleos de gran calidade ambiental arredor da igrexa como San Salvador de Rebordelos (Carballo) ou Santa María de Alón (Santa Comba).

Esquema do igrexario de Ameixenda (Cee)

Outro caso de igrexa dentro do núcleo rural témo-lo na parroquia de Ameixenda (Cee). O núcleo atópase ó pé do monte e separado da liña de costa polas agras. A gran maioría das terras da parroquia (máis do 90%) son de monte, e as súas agras, na zona máis achegada ó litoral distribúense en dúas manchas xunta ós núcleos da Igrexa (0,52 km²) e Gures (0,20 km²).

O pequeno tamaño da zona de agras en comparación coa extensión da parroquia está se cadra na orixe da concentración do poboamento no núcleo rural compacto que acolle o igrexario.

San Vincenzo de Rial (Val do Dubra)

Un caso con estrutura parecida, na zona das Agras do Interior podémo-lo atopar no caso do igrexario de San Vincenzo de Rial (Val do Dubra) As agras esténdense ó sur do núcleo. O feito de se atoparen dentro do núcleo dificulta a ampliación do cemiterio parroquial e por iso aparece un satélite do mesmo na contorna do mesmo, lixeiramente afastado ó sur.

Igrexario de Freixo (As Pontes)

En zonas de hábitat disperso tamén pode darse o modelo de igrexario integrado nun pequeno núcleo. Tal é o caso do igrexario de San Xoán do Freixo nas Pontes. As casas aparecen arredor da igrexa, e tamén neste caso a ampliación do cemiterio prodúcese a xeito de satélite, neste caso ó oeste do núcleo.

Igrexa do Freixo (As Pontes)

José Carlos Sánchez Pardo (*Una propuesta de análisis geohistórico de las aldeas tradicionales gallegas*) realiza un estudo sobre os edificios relixiosos nunha ampla área das comarcas das Mariñas e Betanzos. No estudio chega a varias conclusións sobre as características dos edificios (parroquiais ou capelas) dependendo de se están ou non no propio núcleo rural e dependendo tamén das características do núcleo.

Chega por exemplo á conclusión de que as aldeas que conteñen capelas (igrexas non parroquiais) son máis antigas que aquelas nas que as aldeas conteñen a igrexa parroquial.

Conclúe tamén que os núcleos que conteñen unha igrexa parroquial posúen unha estrutura máis dispersa que aqueles que conteñen unha igrexa (capela) non parroquial.

Por outra parte, as igrexas (capelas) non parroquiais presentan unha integración maior no núcleo que as acollen que as igrexas parroquiais.ⁱⁱ

A razón desta maior integración ben pode estar en que estas capelas ó non seren parroquiais non posúen cemiterio, e polo tanto non precisan o conseguinte afastamento de respecto que os “veciños defuntos” merecen.

Capela da Esperela en Vigo (Paderne)

Reforza tamén o feito de que os igrexarios estarían nun primeiro momento illados, independentemente de que co decurso do tempo puidéranse ir construíndo algunha que outra vivenda a marxe da reitoral na súa proximidade.

Dáse tamén o caso oposto; existen núcleos nos que o seu propio desenvolvemento en tempos máis recentes motivou a aparición dunha nova parroquial, integrada esta vez no tecido urbano, deixando a vella como capela do cemiterio. (Por exemplo a igrexa nova de Esteiro en Muros; a igrexa vella continua sobre o seu vello camposanto cun papel secundario)

ⁱ Especialmente interesante es, por exemplo, el caso de la actual aldea de San Paio de Sabugueira, recogida en las fuentes como el monasterium de Santus Pelagium de Circitello, y que en cuya configuración urbana actual se ha fosilizado la disposición de las casas alrededor del centro de culto y dentro de un radio que corresponde a los 100 pasos en los que la antigua iglesia ejercía su jurisdicción inviolable. La existencia de este tipo de aldeas creadas alrededor de un lugar de culto o una fortificación es bastante común en Europa occidental (Cazes, 1996: 165-188), y recuerda al caso de las sagreras catalanas (Bonassie, P., 1996: 113-121)

DOCUMENTACIÓN Y ARQUEOLOGÍA: EL CASO DEL TUMBO “A” DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Álvaro RODRÍGUEZ RESINO *Departamento de Historia I, Universidade de Santiago de Compostela*

ⁱⁱ IGLESIA ALDEANA COMO SEDE PARROQUIAL

45. *La gran mayoría de las iglesias de las aldeas estudiadas son actualmente sede parroquial.*

46. *Proporcionalmente hay más iglesias no parroquiales en la zona centro y sureste del territorio.*

47. *En general, como ya hemos comentado, en las aldeas estudiadas predomina el tamaño mediano si bien en el caso de las aldeas con iglesias no parroquiales se constata un número relativamente alto de tamaños pequeños.*

48. *Las aldeas con iglesia no parroquial son, proporcionalmente, más antiguas que las aldeas con sedes parroquiales.*

49. *Las aldeas con iglesias parroquiales mayoritariamente presentan una estructura dispersa mientras que las aldeas con iglesias no parroquiales suelen corresponder a una estructura compacta.*

50. *Las iglesias no parroquiales presentan un índice mayor de integración en el núcleo aldeano que las iglesias parroquiales.*

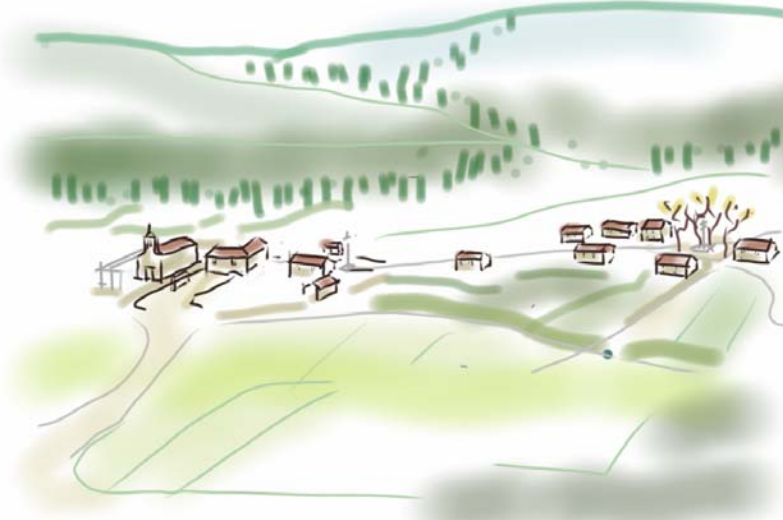
UNA PROPUESTA DE ANÁLISIS GEOHISTÓRICO DE LAS ALDEAS TRADICIONALES GALLEGAS*- JOSÉ CARLOS SÁNCHEZ PARDO

Cuadernos de Estudios Gallegos, LIV, N.º 120, enero-diciembre (2007), 103-134. ISSN 0210-847 X

2.2.1.2. Parroquiais á beira do núcleo rural

Unha das formas en que pode atoparse o igrexario é nun dos extremos dun núcleo rural tradicional, en contacto coas últimas casas do mesmo ou lixeiramente afastado delas. As veces separado por unha pequena carballeira ou unha praciña triangular que adoita conter o cruceiro.

O caso de parroquial na contorna dun núcleo rural tradicional é o máis común de todos (aproximadamente a metade dos 750 casos estudados); algo menos do 20% atópanse no interior dun núcleo mentres que o resto (algo máis do 30%) atópanse illados con relación ós núcleos circundantes.

Igrexario de Borneiro (Cabana de Bergantiños)

Igrexario de Borneiro (Cabana de Bergantiños)

Salvo casos excepcionais a igrexa atópase orientada coa súa cabeceira cara o leste (nun 95% dos casos). Se cadra está aquí a orixe de que a posición relativa máis común da igrexa con relación ó núcleo sexa o seu extremo leste (no 42% dos casos)

A igrexa polo xeral atopábase en orixe nunha situación illada (Sánchez Pardo) e as casas fóronse construíndo na súa proximidade. Resulta deste modo natural que cando as condicións topográficas o permitan, estas se sitúen diante da igrexa.

O caso do Igrexario de Agrón (Melide) é bastante característico; unha pequena praza triangular con árbores separa a igrexa do núcleo.

Igrexario de Agrón (Melide) O cruceiro atópase nunha pequena praza triangular con árbores entre o núcleo e a igrexa.

Igrexario de Xavestre (Trazo)

Na maior parte dos casos a igrexa sitúase directamente á beira do núcleo rural, como por exemplo no caso do igrexario de Xavestre en Trazo, aínda que noutros casos, a igrexa garda unha certa distancia ó núcleo; por exemplo no caso da igrexa de Colúns, en Mazaricos; a igrexa atópase a uns 200 metros dunha aldea relativamente compacta. Atópase ademais na outra banda do río e diante dela se atopa o campo da festa.

Un caso moi parecido atopámolo no igrexario de Goimil en Vilarmajor. Neste caso, a igrexa atópase ós pés do castro.

Núcleo de Colúns (Mazaricos) O igrexario atópase ó oeste, ó outro lado do río.

Igrexario e núcleos próximos a San Cristovo de Mallón (Santa Comba)

Un caso interesante de estudo é o de o igrexario de San Cristovo de Mallón en Santa Comba, onde o igrexario se atopa próximo e equidistante ás tres partes dun núcleo polinuclear. Unha pequena carballeira xunto á igrexa acolle unha parte dos espazos públicos do conxunto, nos que se inclúen un pequeno palco da música e o cruceiro.

Vista máis en detalle do conxunto do igrexario de Mallón (Santa Comba)

Outras veces o igrexario atópase equidistante e a pouca distancia na contorna de dous núcleos, como no caso do igrexario de San Mamede de Berreo, en Trazo ou o de San Martiño de Castrelo en Vimianzo.

No igrexario de Berreo, podemos ver tamén a carballeira actuando como centro de gravidade entre os núcleos.

Igrexario de Berreo (Trazo): o igrexario coa súa carballeira atópase nunha posición equidistante entre varios núcleos rurais.

Por contraposición podemos ver o caso de San Xiao do Carballal en Santiago de Compostela, onde, nun asentamento polinuclear, o igrexario atópase na contorna exterior dun dos núcleos.

Núcleo da Vila de Bares, en Mañón, co igrexario na contorna leste do núcleo.

Igrexario de Vilastose (Muxía), no extremo dun rueiro.

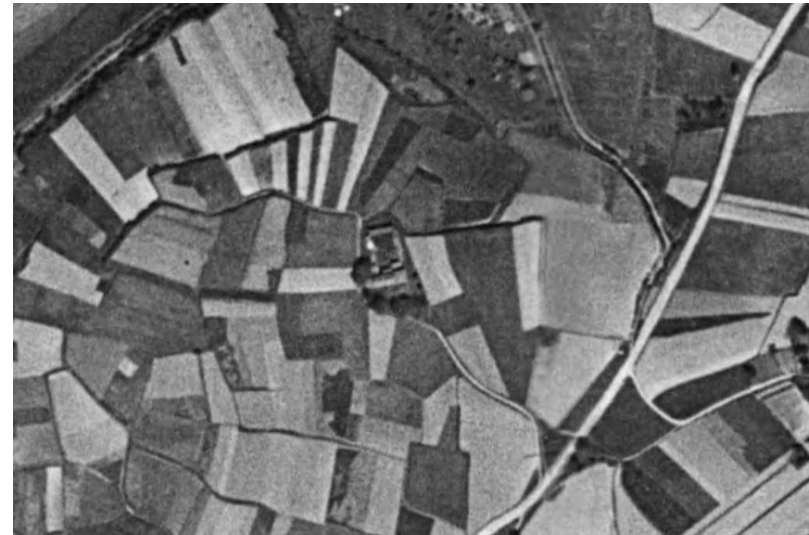
2.2.1.3. Parroquiais illadas.

É o caso de aproximadamente un 30% dos casos estudados. Suponse é o caso máis común no canto á orixe e que pouco a pouco se irían engadindo algunhas casas na súa contorna orixinando a anterior tipoloxía de parroquial na contorna de núcleo.

Hai que ter en conta que, especialmente no eixe atlántico moitos igrexarios que ata a metade do século vinte se atopaban illados hoxe en día están arrodeados de vivendas, como no caso da igrexa de Nogueirosa en Pontedeume, onde se pode ver na foto aérea do voo americano que a igrexa se atopaba completamente illada.

Igrexario de Novefontes (Touro)

O igrexario de Nogueirosa no voo americano (1956)

Igrexario de Nogueirosa (2014)

2.2.2. Relación do igrexario coas vías de comunicación.

Comezaremos facendo referencia ó estudio sobre os castros e as vías de comunicación feito por Carlos Nárdiz na súa obra “El territorio y los caminos en Galicia”, en concreto ó estudo do camiño que unía os castros de Elviña, Vilaboa, Enrás, Sigrás, Ameás, Abegondo, Leis y Figueredo, na comarca das Mariñas.

A conclusión principal do mesmo é que os camiños castrexos pasaban polas inmediacións dos castros, pero non polos castros mesmos.

Díez Sanjurjo¹, di que “*dos castros contiguos determinan la dirección aproximada de un camino primitivo*”

Isto é bastante lóxico, xa que os castros se atopan xeralmente sobre pequenos outeiros ou outros lugares estratéxicamente protexidos. O camiño que une unha serie deles non pasará polos mesmos se quere buscar unha topografía vantaxosa: a lóxica que leva a escoller os emprazamentos dos castros e a lóxica que leva a trazar os camiños normalmente non coinciden.

Máis ben serían os castros os que escolleran unha posición estratéxica, non lonxe dos camiños naturais anteriores.

Outro tanto ocorrerá cos igrexarios; a rede antiga de camiños non pasaba necesariamente por eles e as sucesivas dotacións de novas vías, (Real Decreto camiños rectos e sólidos 10 de xuño de 1761, rede viaria do XIX e posterior) tampouco escollen como factor prioritario o paso polos vellos núcleos rurais.

Dado que a rede de camiños medievais era máis que precaria e que a implantación da práctica totalidade das parroquiais é anterior a calquera intento de racionalización dos mesmos, o feito de que a parroquial dea á

¹ Díez Sanjurjo, M., *Los caminos antiguos y el Itinerario Antonino nº XVIII en la provincia de Orense* (1906) p.226,

estrada ou non é máis ben casual (San Martiño de Cores en Ponteceso é un exemplo).

É habitual que as novas estradas atravesen as agras, pola propia topografía vantaxosa que estas ofrecen; logo a relación dos igrexarios coas vías de comunicación vai parella á propia relación destes coas súas agras.

2.2.2.1 Parroquiais en camiños tradicionais.

Existen algúns exemplos típicos nos camiños reais que hoxe en día teñen pasado a vías secundarias nalgúns núcleos co topónimo A Calle, como por exemplo no camiño inglés en Sarandóns (Abegondo), en Poulo (Ordes). Neste último caso a parroquial atópase fóra do núcleo e dentro do mesmo podemos atopar unha capela perfectamente aliñada coa “calle”.

Tamén no camiño francés de Santiago atopamos núcleos con parroquiais como Leboeiro, Furelos ou Santa María en Melide.

2.2.2.2 Parroquiais en pasos estratéxicos.

Como exemplo de parroquiais emprazadas en pasos estratéxicos podemos mencionar o caso das parroquiais de Santiago do Burgo (Culleredo) e Santiago do Temple (Cambre) situadas a pouca distancia nas dúas marxes do punto de paso da ría da Coruña, onde se atopa a Ponte do Burgo.

Noutros casos como as de San Salvador de Ledesma en Boqueixón e Santiago de Gres en Vila de Cruces, xa na provincia de Pontevedra. O emprazamento da igrexa non está tan preto do paso do río Ulla en Ponte Ledesma. San Salvador atópase a 700 m da ponte e Santiago a 400.

Outro caso o temos na Ponte Ulla; Santa María Madalena da Ponte Ulla, (a 160 metros da ponte).

Seguindo este exemplo poderíamos atopar máis.

Nalgúns casos son ermidas ou capelas o que podemos atopar nestes pasos: Ermida de San Brais da Ponte Maceira en Portor (Negreira)

A maior parte das vías de comunicación actuais entre núcleos de poboación non coinciden coas vías tradicionais; antigas corredeiras nas máis das veces abandonadas.

Carlos Nardiz, na súa obra “La construcción de los bordes de las carreteras en Galicia”, describe o xeito de como o centro dos núcleos rurais tradicionais foise desprazando cara ás novas estradas e como estas se foron convertendo no eixo vertebrador das novas construcións que se foron realizando nos mesmos.

2.2.2.3. Igrexas en segunda liña.

Igrexario de Ciadella (Sobrado)

Polo xeral, a igrexa atópase en segundo plano, e isto vese traducido en que esta se atopa nun “final de percorrido” como por exemplo en San Lourenzo de Meixigo, en Cambre, ou Santa María da Ciadella, en

Sobrado. Isto deberase en gran medida a que a igrexa está sobre o cemiterio e este se sitúa polo xeral nun segundo plano. A posición máis habitual nestes casos do cruceiro do igrexario é precisamente no cruce entre o ramal que leva á igrexa e a vía principal.

2.2.2.4. Igrexas en primeira liña.

Non é o emprazamento máis habitual o de á igrexa en primeira liña das vías de comunicación. Cando se trata dunha igrexa antiga o feito de estaren en primeira liña é máis ben casual. Cando se trata dun traslado dunha vella igrexa porén a posición en primeira liña é prioritaria.

A xeito de exemplo de igrexa parroquial dando á estrada podemos citar a igrexa de Cores en Ponteceso. O igrexario atópase a 350 metros do núcleo rural tradicional. Nas beiras da estrada que atravesa as agras atopamos novas edificacións.

No ángulo inferior esquerdo o igrexario de Cores (Ponteceso)

3.0. Os diferentes elementos que conforman un igrexario tradicional e a súa relación.

Neste apartado faise un percorrido polos elementos edificados e naturais que conforman o igrexario. No estudo búscanse as relacións das forzas que deran lugar á paulatina conformación do igrexario.

Igrexario de Castro (Mesía)

A conclusión é que estes elementos forman parte dun todo e que a alteración dalgún deles repercute polo tanto invariabilmente no conxunto.

A relación dos elementos que conforman o igrexario tradicional completo estaría composto por:

- 3.1. A igrexa parroquial dentro do seu adro
- 3.2. O adro, que contén o cemiterio e a casa da fábrica.
- 3.3. O camposanto ou cemiterio.
- 3.4. Os cruceiros.
- 3.5. A carballeira ou campo da festa.
- 3.6. A casa reitoral.

A escola, normalmente de data moi posterior ó resto dos elementos, moitas veces se sitúa no igrexario.

A presenza da totalidade dos elementos non é nin moito menos maioritaria no conxunto dos igrexarios estudados, senón que tan só se da no 20% dos casos (19,76%)

Porén, estes datos danse de xeito bastante disperso con relación ás diferentes áreas xeográficas estudadas.

Despois do estudo pormenorizado das 750 parroquias do ámbito estudado a presenza dos diferentes elementos na actualidade nos igrexarios resultantes e como segue:

	número	Porcentaxe sobre o total
Adro	719	95,99%
Reitoral	377	50,67%
Cruceiro	559	75,13%
Carballeira do igrexario	365	48,73%

Dos 750 casos hai 148 nos que atopamos a totalidade dos elementos do igrexario, independentemente do seu estado (un 20% do total)

Destes 148 casos hai 49 que teñen unha ermida satélite. Tamén dos 148 hai 51 nos que se pode atopar un castro nas súas proximidades.

Discriminando por zonas obtemos o seguinte cadro referido á presenza dos diferentes elementos do igrexario:

(En cor verde as maiores porcentaxes de presenza dos elementos expresados e pola contra en cor vermella as menores)

	OR	AR	SR	TR	BG	FT	IN	AZ	MR	ST
Adro	84	97	97	100	98	93	98	96	96	100
Reitoral	68	45	37	43	46	56	55	50	68	64
Cruceiro	51	58	78	84	89	91	84	74	75	76
Carballeira	44	41	52	41	32	45	67	57	25	82
Todos os elementos	21	9	10	22	13	27	30	23	14	45

(Ortegal OR, Golfo Ártabro AR, Serras do Interior SR, Zona de Transición TR, Bergantiños BG, Fisterra-Soneira FT, Agrads do Interior IN, Terras de Arzúa e Melide AZ, Xallas-Ría de Muros MR e Terras de Santiago ST)

Igrexario de Ames

Igrexario de Cerqueda (Malpica)

A zona onde hai máis proporción de igrexarios con todos os seus elementos é a das Terras de Santiago, onde esta circunstancia dáse no 45,45 % dos casos. Séguenlle xa distanciadas as Agrads do Interior, cun 29,67 % completos. No extremo oposto atópase o Golfo Ártabro e a zona das Serras Centrais, onde tan só un 10 % dos igrexarios teñen a totalidade dos seus elementos (9,29 % e 10,39 % respectivamente).

Hai 18 casos que teñen todos os elementos do igrexario, que contan cun castro na súas proximidades e que contan cunha ermida de romaría na parroquia.

No seguinte cadro vemos os datos en porcentaxe sobre o total para as diferentes zonas referentes á presenza de ermidas de romaría nas parroquias:

	núm	xeral	OR	AR	SR	TR	BG	FT	IN	AZ	MR	ST
Ermida na mesma parroquia	255	34	53	25	32	38	33	32	35	30	46	48

En canto á porcentaxe de evidencia de castro na parroquia e á distancia do mesmo ó cemiterio parroquial as porcentaxes para as diferentes zonas van como segue:

	núm	xeral	OR	AR	SR	TR	BG	FT	IN	AZ	MR	ST
Castro localizado	302	40	30	51	36	24	43	31	43	46	11	58
Distancia media igrexa-castro (metros)		658	559	733	668	623	743	642	531	575	883	767

Igrexario de Villestro (Santiago)

No canto ó estado de uso das igrexas parroquiais, a inmensa maioría atópase en uso na actualidade.

Atopamos en total 7 igrexas abandonadas das 750 estudadas. 4 delas atópanse na zona de Ortegal. Unha no Golfo Ártabro, outra na zona de Bergantiños e outra na zona de Arzúa-Melide.

Igrexario de Piñeiro. Ames

3.1.1.0- A igrexa parroquial. Xeneralidades

A igrexa parroquial polo común é un edificio de modestas proporcións que non compite volumetricamente co resto das edificacións dos núcleos veciños e que polo xeral se mantén nun discreto segundo plano con respecto a estes. Non está agachada pero tampouco destaca.

Só a espadana ou a torre campanario cando a hai ponnos sobre aviso da súa presenza. En moitos casos está lixeiramente afastada do camiño principal e é o cruceiro (no cruce) quen nos avisa da súa veciñanza.

Igrexa de Montaos (Ordes)

O edificio polo xeral está conformado sobre unha planta rectangular duns 20 por 7,5 metros co seu lado máis longo orientado na dirección este-oeste. A fachada principal atópase no extremo oeste e a cabeceira polo tanto no lado este. A cabeceira atópase separada polo común do resto da nave por un arco triunfal. En ocasións o largo e o alto da cabeceira son menores que os da nave e este feito se manifesta naturalmente no exterior. Nas igrexas máis antigas, con trazas románicas é máis habitual esta diferenciación volumétrica entre o presbiterio e a nave principal. Acaroadado á cabeceira, normalmente polo lado norte un engadido de planta rectangular acolle a sancristía. A planta do edificio adopta así no caso máis común unha forma de L (no 45% dos casos estudados)

Cando na configuración da igrexa se pode apreciar a influencia barroca, o caso máis común será o de planta en forma de cruz latina.

Os muros son de cachotería revocada e cando a abundancia de granito na contorna o permita, de cantaría. A fachada é simétrica con porta con lintel unha espadana rematando o eixo. No medio da fachada lateral, polo xeral no lado norte hai unha porta lateral. Os ocos son polo común con linteis e abucinados con pezas de cantaría, mesmo cando os muros sexan de cachotería.

No caso no que os muros sexan de cachotería irán revocados, polo xeral cos esquinais e marcos en cantaría.

O muro máis groso é o da fachada, que soporta o campanario. Os pinches van cubertos por sopenas por medio de lousas solapadas ou pezas de cantaría. Na fachada principal moitas veces esta solución faise a xeito de chanzos para permitir o acceso ó campanario

No interior un coro con estrutura de madeira se atopa sobre a porta principal e unha fiestra sobre esta proporciónalle iluminación ó mesmo. (Unha porta ou fiestra practicable na cuberta dun lateral do coro utilízase para acceder á cuberta)

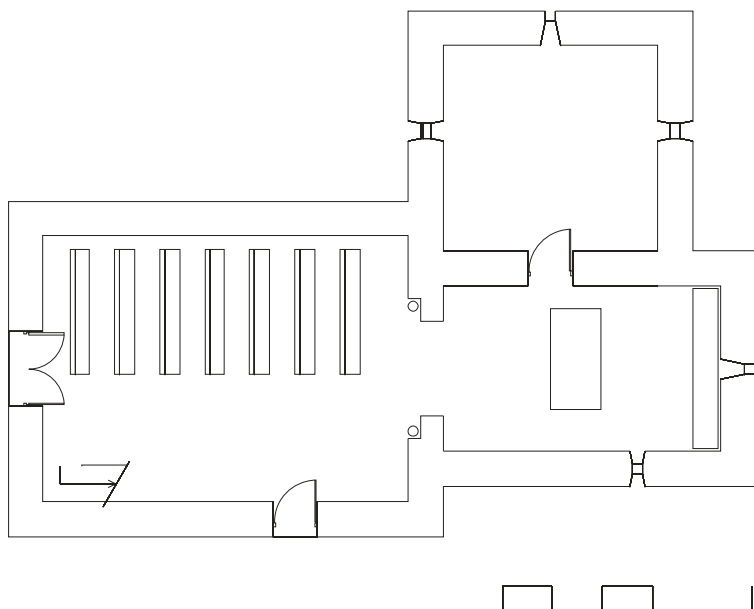
Acceso ó coro na igrexa de San Román (Val do Dubra)

A estrutura do coro é un forxado tradicional de madeira, con poucas diferenzas con respecto ós das vivendas do igrexario; trabes de castiñeiro dunha sección de vinte por vinte dous (ou máis de trinta de canto dependendo das luces), separadas pouco máis de dous metros entre as mesmas. Pontóns de castiñeiro máis ou menos de cinco por sete e tarima de madeira. Por diante unha varanda de madeira protexe o desnivel.

Vella estrutura de par e nó na igrexa de Santa María de Cuiña (Oza-Cesuras)

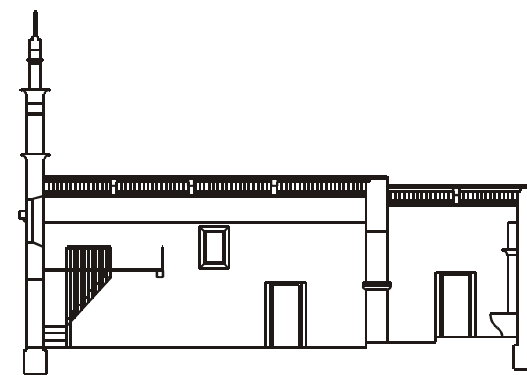
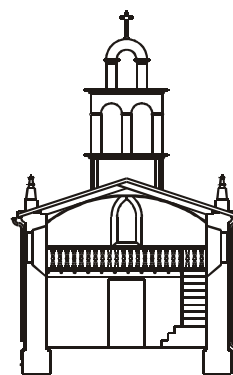
A estrutura de cuberta é polo xeral de madeira. As bóvedas de cantaría cando as hai quedan reducidas á cabeceira ou a algunha capela lateral. O sistema estrutural máis tradicional é o chamado de par e nó; isto é unha serie de tesoiras de madeira de pequena sección (7x5 cm) atirantadas por pezas da mesma sección a un terzo da súa luz desde o cumio. Sobre este conxunto o entaboadado dálle o arriostramento lonxitudinal e serve de soporte á cubrición de tella curva ou lousa, segundo zonas. (Principalmente a primeira na área estudada)

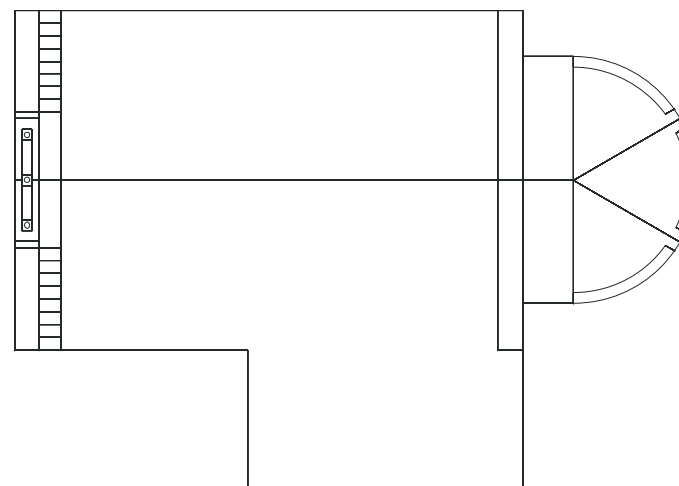
Igrexa de Golán (Melide)¹

O esquema en planta máis habitual das igrexas parroquiais é a que se corresponde a un edificio de planta rectangular e unha soa nave con cabeceira diferenciada e de menores dimensións. Unha dependencia lateral, xeralmente no lado norte da cabeceira dá ó conxunto a súa característica planta en “L”.

¹ Levantamento: Daniel Beiras OgPA

Sección da igrexa parroquial de Santiago de Meangos (Abegondo)

Igrexa de Santa María de Cuiña (Oza-Cesuras)

3.1.1.1. Tamaño da Igrexa parroquial.

O edificio polo xeral está conformado sobre unha planta rectangular duns 20,50 por 8 metros co seu lado máis longo orientado na dirección este-oeste. Esta planta presentará variacións por adición de capelas laterais ou polo propio trazado da planta en cruz latina.

Facemos un pequeno estudo coas medidas concretas dunha serie de igrexas parroquiais, considerando o longo total desde a porta ó remate da cabeceira e transversalmente o largo da nave principal.

	longo	largo
San Lourenzo de Meixigo (Cambre)	20,20	7,20
Santa María de Cuiña (Oza-Cesuras)	16,00	8,00
Santiago de Meangos (Abegondo)	17,35	6,85
San Paio de Cundíns (Cabana de Bergantiños)	17,50	6,60
San Xoán de Golán (Melide)	14,95	6,90
Cerqueda (Malpica de Bergantiños)	22,00	7,90
San Martiño de Cambre (Malpica de Bergantiños)	22,90	7,20
Santo Estevo de Buño (Malpica de Bergantiños)	26,00	7,75
Barizo (Malpica de Bergantiños)	16,90	7,00
Leiloio (Malpica de Bergantiños)	26,00	8,40
Berdeogas (Dumbría)	19,30	7,30
Salgueiros (Dumbría)	23,70	7,80
Céltigos (Frades)	15,90	7,75
Borneiro (Cabana de Bergantiños)	23,10	10,00
Nantón (Cabana de Bergantiños)	17,20	7,85
Corcoesto (Cabana de Bergantiños)	26,75	6,75
Sorrizo (Arteixo)	21,35	8,70
Bardullas (Muxía)	14,85	6,25
Vilastose (Muxía)	17,10	8,00
Callobre (Miño)	20,70	6,80
Bribes (Cambre)	20,80	7,60

Anceis (Cambre)	20,40	8,60
Sigrás (Cambre)	25,90	8,90
Santo Estevo de Culleredo	18,40	8,90
Sueiro (Culleredo)	18,80	7,40
Santa María de Vigo (Cambre)	22,50	8,90
Iñás (Oleiros)	22,15	8,55
Nogueirosa (Pontedeume)	21,75	6,75
San Mamede de Carnota	30,65	10,40
Nogueira (Sobrado)	13,70	6,70
Rodís (Cerceda)	25,15	10,00
Promedio	20,64	7,86

O resultado nos da unhas dimensións medias de 20,50 x 8 metros. A máis curta da mostra é a igrexa de Nogueira (13,70 metros) As seguintes xa se aproximan ós quince metros (Bardullas e Golán). No extremo oposto está a igrexa de San Mamede de Carnota, de máis de trinta metros e cun volume claramente superior á media. No canto ó largo da nave a media é algo menor de 8 metros. Tendo en conta que os muros posúen un groso mínimo de 80 centímetros, as dimensións transversais interiores son de algo máis de seis metros.

3.1.1.2. A planta da igrexa.

As igrexas parroquiais estudadas son na súa práctica totalidade dunha soa nave. Tan so un 2,5% dos casos estudados (19 de 750) son de tres naves. De estas igrexas de tres naves a gran maioría derivan de antigos mosteiros. (Santa María de Mezonzo, San Pedro de Soandres, San Martiño de Ozón, San Nicolao de Cis...)

A planta polo xeral componse dun rectángulo ó que se lle poden engadir ou non outros corpos rectangulares en forma de capelas laterais ou cabeceira. Existen ábsidas semicirculares en algunhas igrexas de configuración románica, como no caso de Santa María de Cuiña en Oza-Cesuras, pero trátase polo xeral de excepcións.

Distinguimos cinco tipoloxías de planta nas igrexas parroquiais.

Planta rectangular; é a máis elemental (24% do total). En xeral a cabeceira está separada da nave por un arco triunfal. Como caso particular temos o caso no que a cabeceira é volumetricamente menor que a nave; máis baixa e mais estreita. Isto é habitual especialmente en igrexas románicas.

Planta rectangular cun engadido lateral, polo común na cabeceira e polo seu costado norte. (Planta en L; 44% do total 328 dos 750 casos estudados)

Planta rectangular con engadidos nos dous costados. (Planta en T; 12% do total)

Planta en cruz latina (15,60% do total). Polo xeral a aparición desta planta implica a presenza dunha certa arquitectura culta no trazado do edificio. Entre as igrexas que posúen planta en forma de cruz latina en máis da metade (58) pódese recoñecer unha configuración barroca.

Polo xeral as igrexas conservan as súas configuracións orixinal, as veces con engadidos ou pequenas remodelacións dalgúns dos seus elementos.

Máis excepcional é a remodelación recente de igrexas tradicionais con alteración da súa configuración interior (como exemplo Xornes en Ponteceso ou Viós en Abegondo, con ancheamentos recentes das naves con técnicas non tradicionais buscando un maior aforo, pero que desvirtúan a imaxe interna do edificio.

No cadro que acompaña vemos as porcentaxes sobre o total das diferentes tipoloxías de planta discriminando por zonas:

	núm.	xeral	OR	AR	SR	TR	BG	FT	IN	AZ	MR	ST
RECTANGULAR	177	24	21	17	28	24	27	12	34	32	11	27
RECTANGULAR CON CAPELA LATERAL	328	44	23	51	50	43	39	50	46	49	36	30
RECTANGULAR CON DÚAS CAPELAS LATERAIS	90	12	9	12	9	14	16	19	12	6	18	12
CRUZ LATINA	115	16	41	17	9	14	14	13	7	9	29	30
TRES NAVES	19	3	4	2	0	5	4	5	1	2	7	0

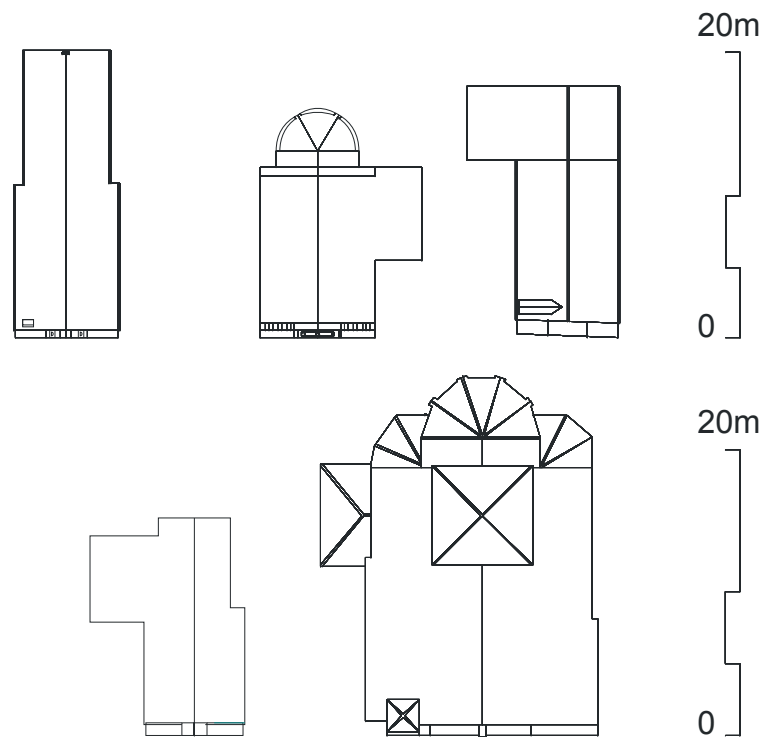
(Ortegal OR, Golfo Artabro AR, Serras do Interior SR, Zona de Transición TR, Bergantiños BG, Fisterra-Soneira FT, Agrads do Interior IN, Terras de Arzúa e Melide AZ, Xallas-Ría de Muros MR e Terras de Santiago ST)

3.1.1.2.1. Número de naves.

As igrexas parroquiais do ámbito estudado teñen maioritariamente unha soa nave. Tal é o caso en máis do 97% dos casos estudados. Os poucos casos de igrexas de tres naves (San Nicolao de Cis, San Pedro de Soandres, Santa María de Mezonzo, etc...) normalmente están relacionados coa presenza de antigos mosteiros que logo desapareceran¹.

¹ "Iglesias de antiguos monasterios dotadas de una mayor fábrica voluntariamente escogiendo parajes apropiados, concentrándose con preferencia en las proximidades de los ríos: Acibeiro (Lérez), Camanzo (margen izquierda del río Ulla), Xubia (próximo a la ría), Mezonzo (río de los molinos), etc. De mayores dimensiones que los del apartado anterior, presentan un esquema basilical con triple nave sin crucero y rematada por triple ábside."

NUÑEZ RODRÍGUEZ, Manuel. Algunas reflexiones sobre el románico rural gallego. Anuario Brigantino nº 6 1983. pag 119 ISSN 1130-7625

Plantas das igrexas de San Lourenzo de Meixigo (Cambre), Santa María de Cuíña (Oza-Cesuras), Santiago de Meangos (Abegondo), Golán (Melide) e San Nicolao de Cis (Oza-Cesuras)

Temos atopado igrexas de 3 naves en 19 casos, o que representa un 2,57% dos 750 casos estudados. Aínda que non son as máis representativas das igrexas parroquiais si que son moi interesantes desde o punto de vista artístico, a maior parte das mesmas de orixe románica, como Santa María de Mezonzo en Vilasantar ou Santo Tomé de Monteagudo en Arteixo.

Ábsidas da igrexa de Santo Tomé de Monteagudo (Arteixo)

Igrexa de Santa María de Mezonzo (Vilasantar)

3.1.1.2.2. Cabeceira.

A cabeceira da igrexa pode ou non manifestarse exteriormente na súa volumetría. En calquera caso a división interior da nave marcando a parte correspondente ó altar mediante arco triunfal é claramente maioritaria.

No canto ó exterior, naquelas igrexas onde a súa configuración románica é claramente visible desde o exterior, a cabeceira adoita diferenciarse volumetricamente, ben con ábsidas de planta semicircular (relativamente escasos) ou no caso máis frecuente mediante ábsidas rectangulares.

Mención aparte merecen as igrexas románicas de tres naves, a maioría con orixe en antigos mosteiros, que posúen unha maior pureza de estilo románico e contan con tres ábsidas na súa cabeceira. O mellor exemplo o temos en Santa María de Mezonzo en Vilasantar.

No caso máis común no que a cabeceira está diferenciada volumetricamente, a cabeceira é mais pequena que a nave. Sobre o cumio do pinche aparece en moitas ocasión unha cruz (no caso das románicas moitas veces con ornamentación xeométrica, como en Mandaio, en Oza-Cesuras) ou a figura dun año.

Agnus Dei no pinche de Leis de Nemancos (Muxía)

Hai casos nos que se constata que a cabeceira foi en orixe unha capela de reducidas dimensións e que por ampliación da igrexa pasou á configuración actual.

Igrexa de Muniferral (Aranga)

Igrexa de Santiago de Ois (Coirós)

Do total das 150 igrexas identificadas como románicas, tan só 16 teñen ábsida de planta semicircular.

Ábsida da igrexa de Doroña en Vilarmajor.

Entre elas atópase unha das máis antigas; San Xoán de Vilanova en Miño. Podemos citar tamén Santa María de Cuiña en Oza-Cesuras, San Vicente de Marantes en Santiago de Compostela, Santa María de Sendelle en Boimorto, Santa María de Melide, San Pedro de Cervás en Ares, Santa María de Dexo en Oleiros, San Martiño de Andrade e San Miguel de Breame en Pontedeume, Santa María de Doroña en Vilarmajor ou Santa María de Ordes en Toques.

Con todo, tamén danse casos nos que é ó contrario e a cabeceira é dunha volumetría maior que a nave, como no caso da igrexa de Borneiro, en Cabana de Bergantiños, a de Salgueiros en Dumbría, a de Coiro en Mazaricos, a de Queixeiro en Monfero, Goimil en Vilarmajor, Nosa Señora da O en Muxía ou a de Requián en Betanzos. Nestes casos o normal é que se trate de ampliacións da igrexa mediante a construción dunha nova capela maior.

Igrexa de Borneiro (Cabana de Bergantiños)

Igrexa de Nosa Señora da O (Muxía)

3.1.1.2.3. Capelas laterais.

A tipoloxía máis común nas plantas das igrexas rurais é a de L (47 %) dos casos estudados.

Na maior parte dos casos este engadido acolle unha pequena sancristía, imprescindible nas pequenas dimensións do edificio para acoller as dependencias auxiliares. Hai casos nos que a sancristía se sitúa detrás do altar, prolongando a planta en rectángulo, como no caso da igrexa de San Lourenzo de Meixigo, en Cambre, pero non é o caso máis común.

No caso máis común a cuberta da igrexa é a dúas augas. A prolongación dunha das augas servirá para cubrir as augas da capela lateral, que terá conseguintemente o seu aleiro máis baixo que o aleiro da nave.

3.1.1.2.3.1 Capelas nobiliarias

O lugar preeminente de enterramento é dentro do recinto da propia igrexa. Xa víramos como o adro que delimita o camposanto pode representar á comunidade dos veciños mentres o edificio do templo no seu interior representaría á institución e á autoridade.

Seguindo este razoamento, serán os nobres e os señores, xunto cos cregos aqueles que se enterren fundamentalmente dentro da igrexa. As capelas nobiliarias serán un xeito de visualizar aínda máis esta idea.

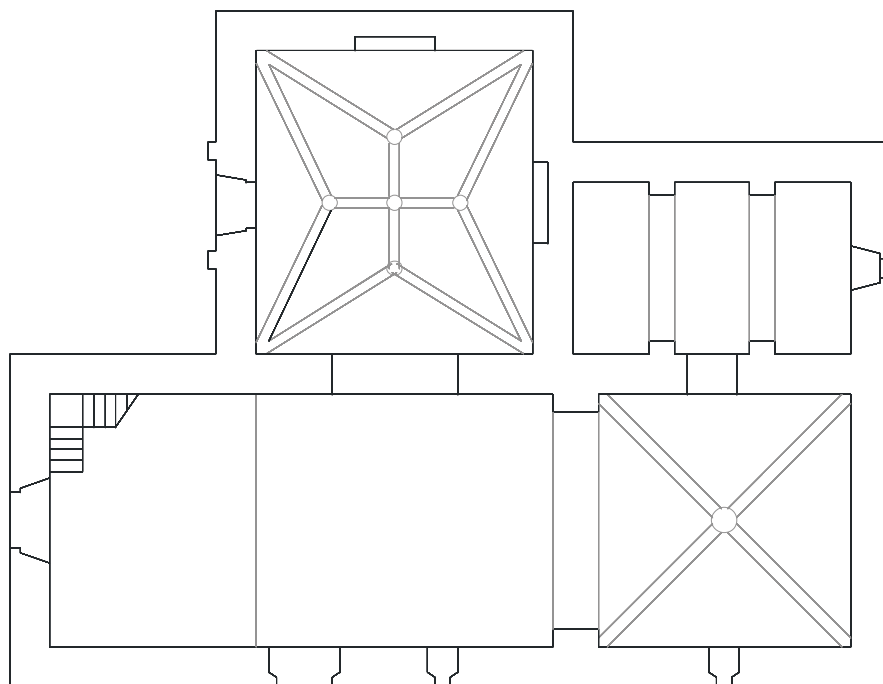
O contraste entre as concepcións culta e popular faise patente moitas veces na propia construción e así se amosa exterior e interiormente tanto nas fábricas como nas formas.

Capela nobiliaria na igrexa de Cundíns (Cabana de Bergantiños).

Igrexa de Soesto (Laxe). No testeiro da capela o escudo nobiliario.

0 5m

Igrexa de Cundíns (Cabana de Bergantiños). Ó norte a capela da Soidade, con bóveda tardogótica de terceletes.

Nestes casos é habitual a separación física da capela do resto da igrexa, incluíndo porta de acceso desde o exterior e mesmo separación interna, con reixas que impiden o paso desde a nave.

Capela na igrexa de Santa María de Castro en Miño.

Podemos atopar este tipo de capelas por exemplo na igrexa de Cundíns (Cabana de Bergantiños). Sobre a porta de estilo renacentista os símbolos heráldicos. Outros casos de capela nobiliaria os podemos atopar na igrexa de Castro en Miño, na igrexa de Santo André de Roade (Sobrado), na igrexa de Soesto (Laxe) ou na Igrexa de Santa Cruz de Mondoí (Oza-Cesuras) por citar algunhas.

3.1.1.3. Campanario

A igrexa parroquial non impón a súa presenza na paisaxe como acontece noutros lugares da Península Ibérica, polo que o campanario non é necesariamente un fito visual importante. Sí é importante o feito situar as campás no alto onde poidan cumprir sen problemas a súa función comunicativa. Son as campás as que dan o toque para as ceremonias relixiosas, anuncian a morte dalgún veciño da parroquia, dan a voz de alarma...

Esta é a orixe dos casos onde o campanario aparece como unha construción exenta, ás veces bastante afastada da igrexa procurando a maior sonoridade das campás, como no caso da igrexa da Espenuca en Coirós.

A composición máis habitual para a fachada da igrexa é a simétrica coa espadana na coroación do pinche.

Dado as reducidas dimensións e a relativa simplicidade dos edificios non atoparemos igrexas con dous campanarios simétricos nos extremos da fachada.

Temos o modelo decimonónico de inspiración neoclásica que se repite nalgunhas igrexas semiurbanas como en Santa María de Ordes ou Santa María de Oza na Coruña.

3.1.1.3.1. A espadana.

A espadana é o campanario máis habitual e é polo xeral o elemento que máis caracteriza á igrexa nunha primeira ollada.

Espadanas da Igrexa de Cabalar (A Capela) e de Vilarmajor

No caso máis común o campanario é de dous ocos para dúas campás e sitúase no eixe da fachada, sobre o cumio.

Atopamos tamén, aínda que con menor frecuencia casos nos que o campanario se atopa desprazado a un dos extremos rachando deste xeito coa composición simétrica que nas máis das veces se conserva no resto dos elementos da fachada.

Tal é o caso da Igrexa de Naraío (San Sadurniño), a Igrexa de San Cosme de Maianca (Oleiros), a Igrexa de San Lourenzo de Carelle (Sobrado), a Igrexa de Cumbraos (Sobrado), a Igrexa de Santiago de Novefontes (Touro) e a Igrexa de San Xoán de Touro, entre outras.

Igrexa de Naraío (San Sadurniño)

Igrexa de Cidadela (Sobrado)

Igrexa de Soesto (Laxe) Campanario na fachada lateral.

3.1.1.3.2. A torre – campanario

Aínda que atopamos algúns casos de torre campanario medieval, como no caso de San Nicolao de Cis en Oza-Cesuras, a torre campanario será polo xeral unha aportación barroca.

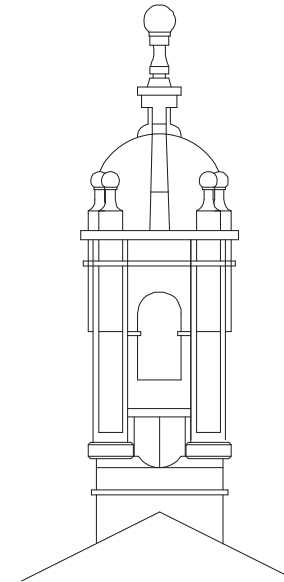

Campanario de San Nicolao de Cis en Oza-Cesuras

A chegada do millo e a pataca a partires do século XVII xera unha época de esplendor no agro galego. Chegan nesta época canteiros de fóra da parroquia que se encargarán de construír os hórreos. Serán moitas as igrexas reformadas nesta época. Construíranse tamén moitas torres campanarios con claras referencias da arquitectura culta da época, en especial do barroco de placas.

O modelo de campanario barroco ideado por Simón Rodríguez para a igrexa de San Fiz de Solovio en Santiago de Compostela en 1703 serviu

de guía para moitas igrexas rurais construídas ou reformadas durante esta época.

*Campanario da igrexa de San Fiz de Solovio
en Santiago de Compostela, obra de Simón Rodríguez.*

Trátase dun modelo de gran elegancia e ó mesmo tempo de reducidas dimensións e polo tanto apto para seren colocado sobre o cumio da fachada de igrexas preexistentes. (San Fiz de Solovio é cofecida por ser a igrexa máis antiga de Compostela)

A primeira copia do modelo fíxose para a igrexa tamén de orixe medieval de Santa María Salomé, a pouca distancia da primeira, na Rúa Nova da capital compostelá.

Este modelo utilizouse ata tempos bastante máis recentes. Hai que ter en conta que os estilos arquitectónicos empregáronse en Galicia polo común con certo retraso temporal con respecto ó resto de Europa (coa excepción da catedral de Santiago), e especialmente no medio rural.

Outras versións do mesmo modelo podemos velas nas igrexas de Bama e Calvos (Touro), Bardaos (Tordoia) ou Corcoesto (Cabana de Bergantiños)

Torre-campanario en Cambeda (Vimianzo) e Torre campanario na igrexa de Corcoesto (Cabana de Bergantiños)

Nalgúns casos, nas remodelacións do XVII-XVIII, sobre igrexas de configuración rural constrúense altos campanarios barrocos, como na Igrexa de Cambeda (Vimianzo).

Tamén destaca o esvelto campanario barroco de San Paio de Aranga, ou o campanario barroco na Igrexa de Bardaos en Tordoia.

Pero sen dúbida a máis monumental das torres campanarios barrocas do ámbito estudado é a da igrexa de Buxantes en Dumbría.

Son moitos os que atribúen a súa autoría ó arquitecto ceense Domingo de Andrade. As similitudes coa torre do reloxo da Catedral de Santiago do mesmo autor son evidentes. Outros din que foi feita seguindo a súa traza despois da morte do mestre.

Torre campanario en Buxantes (Dumbría)

Igrexa de Trasmonte (Ames)

Na igrexa de Trasmonte (Ames) atopamos o campanario barroco seguindo o modelo de San Fiz de Solovio nun lateral da fachada principal.

Hai que ter en conta que cando o campanario adquire grandes dimensións ten que ir preferentemente sobre unha torre por razóns estruturais e a lóxica construtiva leva a estas cara os ángulos da fachada.

Na igrexa de Berreo (Trazo) utilízase un modelo moi similar para unha torre-campanario exenta.

Torre campanario da igrexa de Bardaos (Tordoia) e Campanario barroco exento no igrexario San Mamede de Berreo, en Trazo.

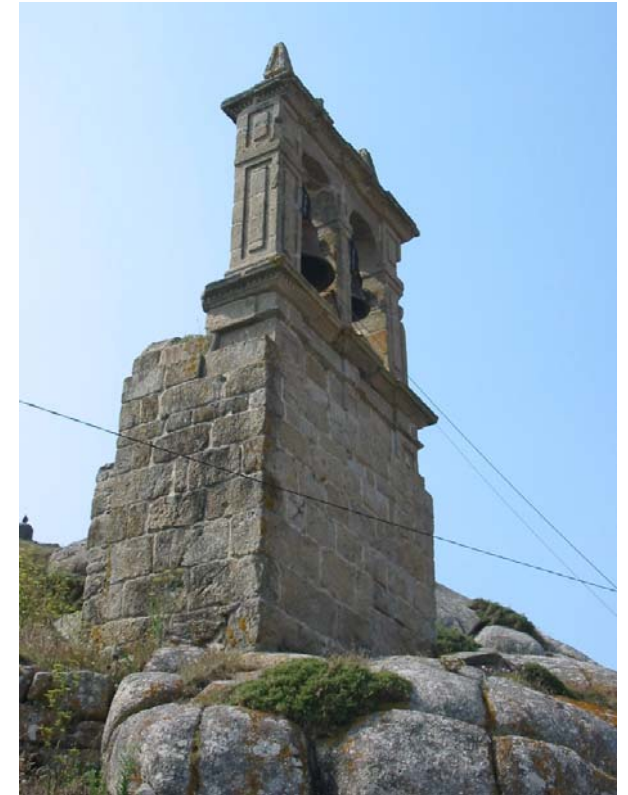
3.1.1.3.3. O campanario exento

O campanario exento é unha tipoloxía non habitual pero que dáse con certa frecuencia cando a implantación da igrexa dificulta que se escoiten ben as campás. Os diferentes casos detectados danse por toda a xeografía do ámbito estudado, de As Pontes a Trazo e de Muxía a Toques.

Espadana da Igrexa de San Cibrán de Vilastose en Muxía

Podemos atopar campanarios a todo o longo do ámbito estudado, como na Igrexa de Paderne en Oza-Cesuras, Igrexa de San Cristovo de Corzón en Mazaricos, na Igrexa de Vilamaior en Ordes (sobre o muro do adro), Vilastose e Santa María en Muxía, Abelleira en Muros, Berreo en Trazo...

Espadana da Igrexa de Santa María de Muxía

Espadana da Igrexa de Abelleira en Muros (sobre o muro do adro)

Darase o caso por razóns funcionais cando unha topografía exenta á propia igrexa sexa máis apropiada para a sonoridade das campás. Será polo xeral o efecto sonoro máis que o visual o que estes elementos procurarán.

Espadana na parroquia de Capela (San Antolín de Toques)

Outros exemplos os podemos en ter en:
 Igrexa de Armental en Vilasantar (sobre o muro do adro)
 Igrexa de Aparral en As Pontes
 Igrexa de Morquintán en Muxía
 Igrexa de San Mamede de Berreo. Trazo

3.1.2. Evolución histórica das igrexas parroquiais.

3.1.2.1. Igrexas románicas.

3.1.2.2. Igrexas góticas.

3.1.2.3. Igrexas barrocas.

3.1.2.4. Igrexas neoclásicas.

3.1.2.5. Igrexas de Tipoloxía Rural Tradicional.

3.1.2.6. Outros estilos.

Aínda que cronoloxicamente podemos atopar practicamente tódolos estilos arquitectónicos na configuración determinante das igrexas parroquiais (desde o prerrománico de San Antolín de Toques ata a actualidade) a maior parte delas posúen unha configuración arquitectónica común produto as mais das veces dunha evolución no tempo.

A planta máis habitual é a rectangular con cabeceira independente. Na unión entre estes dous espazos atopamos en moitas ocasións a xeito de arco triunfal a orixe románica das mesmas.

Moitas veces se ten constancia de que o que hoxe é a cabeceira foi en orixe a planta dun edificio máis pequeno que logo foi ampliado.

Tamén é frecuente a presenza dun corpo engadido nun dos laterais (xeralmente ó sur) formando a sancristía.

O exterior deste edificio xenérico foi configurado se cadra no século XIX, onde se engaden cantarías a unhas fábricas xeralmente de cachotería. Se conforman os esquinais marqueados, os ocos e posiblemente se engade ou substitúe a espadana. Naturalmente existen igrexas románicas puras, góticas e moitísimas barrocas, aínda que a maior parte delas conservan pegadas de varias épocas.

Un fermoso exemplo é o da igrexa de Traba en Laxe, que sobre unha igrexa de tipoloxía románica con canciños no aleiro se lle engade unha fermosísima fachada barroca rural.

Con todo, o románico e o barroco foron os estilos que máis enraizaron na Galicia rural e que se cadra máis a representan.

Igrexa de Traba (Laxe)

Miguel Anxo Murado no seu ensaio divulgativo "*Outra idea de Galicia*"ⁱ, expón a súa idea de que o románico é o estilo que máis e mellor se adaptou ó medio rural en Galicia, e como a súa pegada deixouse sentir ata moito despois que a súa desaparición noutras xeografías, conformando o que el chama o "*mobiliario rural histórico*" galego. Salienta a súa idea da predominancia do románico no medio rural citando a Otero Pedrayo cando di que "*a cidade pode ser neoclásica, moderna, simplemente urbana. O campo é sempre románico* "

Exemplo de pureza de estilo románico pode ser a igrexa de Santa María de Mezonzo en Vilasantar, de tres naves e con orixe nun antigo mosteiro, aínda que tamén se pode atopar en pequenas igrexas como a de Santiago de Ois, en Coirós.

Igrexa de Santiago de Ois (Coirós)

Non abundan moito as igrexas góticas, pola longa pervivencia do estilo románico en Galicia aínda que si é habitual que en maior ou menor medida incorporen sinais características desta época. Un exemplo é o de San Nicolao de Cis en Oza-Cesuras. Pódense poren atopar elementos de gótico tardío en capelas engadidas nalgúns casos.

Polo contrario si son moi abondosos os exemplos de igrexas conformadas maiormente como barrocas.

Non son habituais as igrexas parroquiais de arquitectura contemporánea, aínda que como exemplo podemos poñer o fermoso edificio da igrexa de Santa Cruz en Oleiros de Miguel Fisac, que comparte a titularidade coa sé parroquial orixinal de Santa Eulalia de Liáns.

Como exemplo (non moi afortunado) de recreación da igrexa rural tradicional con materiais actuais temos a capela de Santa Lucía na parroquia de Alón (Santa Comba) edificada en formigón no novo cemiterio

parroquial e substituíndo de facto á vella parroquial, que se atopa dentro de núcleo rural.

Capela de Santa Fátima en Alón (Santa Comba)

En realidade, a maior parte das igrexas parroquiais son produto de diversas reformas e reconstrucións ó longo do tempo que foron deixando as pegadas das diferentes épocas históricas na configuración das mesmas. Un exemplo o temos na igrexa de Bardaos en Tordoia, cunha nave románica con canciños no aleiro, capela lateral gótica con contrafortes exteriores e fachada e campanario barrocos.

Eva López Añón¹ estuda a través das fontes documentais un conxunto de obras ó longo do tempo en diferentes igrexas parroquiais da zona de Fisterra. No seu estudo aparecen referencias a obras de todo tipo que influen grandemente na configuración das igrexas parroquiais; erguer paredes, reedificar portadas e fachadas, reconstruír capelas laterais, edificar torres e espadanas, abrir e pechar ocos, etc. Como exemplo, entre outras, cita unha serie de obras documentadas na igrexa de Carnes, en Vimianzo no ano 1797ⁱⁱ

¹ Aportación documental al estudio histórico-artístico del arciprestazgo de Nemancos. Eva María López Añón. USC. Adaxe (2000) ISSN 0213-4705

Igrexa de Carnes (Vimianzo)

De calquera xeito, á vista do estudo das igrexas parroquiais do ámbito estudado pódese establecer o cadro seguinte no que se reflicte a adscripción tipolóxica máis relevante de cada unha delas.

	núm	xeral	OR	AR	SR	TR	BG	FT	IN	AZ	MR	ST
RURAL TRADICIONAL	283	38	39	41	44	46	36	16	48	50	4	18
ROMÁNICA	150	20	0	21	26	14	20	34	22	13	25	18
GÓTICA	13	2	5	3	0	3	1	5	0	0	0	0
BARROCA	200	27	25	20	17	24	30	40	21	20	61	48
NEOCLÁSICA	18	2	2	3	3	3	1	1	2	3	4	6
ARQ. POPULAR	17	2	4	2	3	3	0	1	1	5	4	0
OUTRO	59	8	23	9	6	5	7	3	5	9	0	6

TOTAL

750

(Ortegal OR, Golfo Ártabro AR, Serras do Interior SR, Zona de Transición TR, Bergantiños BG, Fisterra-Soneira FT, Agrads do Interior IN, Terras de Arzúa e Melide AZ, Xallas-Ría de Muros MR e Terras de Santiago ST)

O cadro reflicte as porcentaxes sobre o total de cada un dos diferentes tipos para o conxunto dos casos estudados e para cada unha das zonas en particular.

ⁱ *Procedente desa doce France chegou o Románico, que terminará por dominar o que poderíamos chamar o "mobiliario rural histórico" galego. Xa explicamos que Galicia é ante todo granito, e o novo estilo da arquitectura e escultura parecía creado a posta para esa fisonomía mineral. Tal foi o entusiasmo co que o adoptaron os canteiros que Galicia "saltouse" o Gótico, do que a penas hai exemplos en todo o país. Aínda hoxe tantos séculos despois, pódense atopar trazas "tardo - románicas" no xeito que lle dan á pedra os santeiros composteláns e mesmo os escultores contemporáneos galegos. De novo escoitamos a Otero Pedrayo: en Galicia "a cidade pode ser neoclásica, moderna, simplemente urbana. O campo é sempre románico"*

Miguel Anxo Murado: "Outra idea de Galicia"

ⁱⁱ *Relación que Yo Manuel Gamallo maestro de cantería hago de las obras que se han hecho en la Yglesia de San Christoval de Carnes desde 23 de abril de 1797 hasta octubre del siguiente de 98, como aparejador (...)*

La fachada de la Yglesia con su torre, escalera por adentro para ella, y la Tribuna, y al otro lado de la Pila Bautismal entre paredes con se reconoze adelantado a la Yglesia vieja de Hueco diez y seis quartas además del mayor grueso de las paredes. Yten las paredes de los costados no solamente del adelantamiento se hizieron desde los cimientos, sino también lo demás, por hallárense las viejas desplomadas, y con varios buches, tanto en la fachada, como en los costados, por hallárense construidos sobre la tierra, la cantería de braceró, sin tirones y por adentro llenas de rebois mal puestos, con mal barro, según todo ello lo demuestra un pedazito viejo que se alla después de la puerta traviesa. Yten se ha lozado de nuevo toda la Yglesia y se ha echo donde cimientos la pared del Atrio desde la puerta de la entrada hasta abajo del esquinal de la Yglesia, reedificándose otros pontillos por atrás cuías obras fueron las de cantería.

Material recollido por Eva María López Añón.

Aportación documental al estudio histórico-artístico del arciprestazgo de Nemancos. USC. Adaxe (2000) ISSN 0213-4705

3.1.2.1. Igrexas románicas

Se ben se poden atopar algúns casos contados de parroquiais prerrománicas (Igrexa de San Antolín de Toques, Igrexa de San Xoán de Vilanova en Miño), o románico pódese considerar o primeiro estilo recoñecible nos templos rurais.

Os casos nos que se pode atopar doadamente a tipoloxía románica nos canciños do aleiro, nos arcos triunfais da cabeceira son abondosas (150 sobre un total de 750 casos estudados; un 20% do total) aínda que son moitas máis as que teñen esta orixe hoxe en día enmascarada por reformas posteriores.

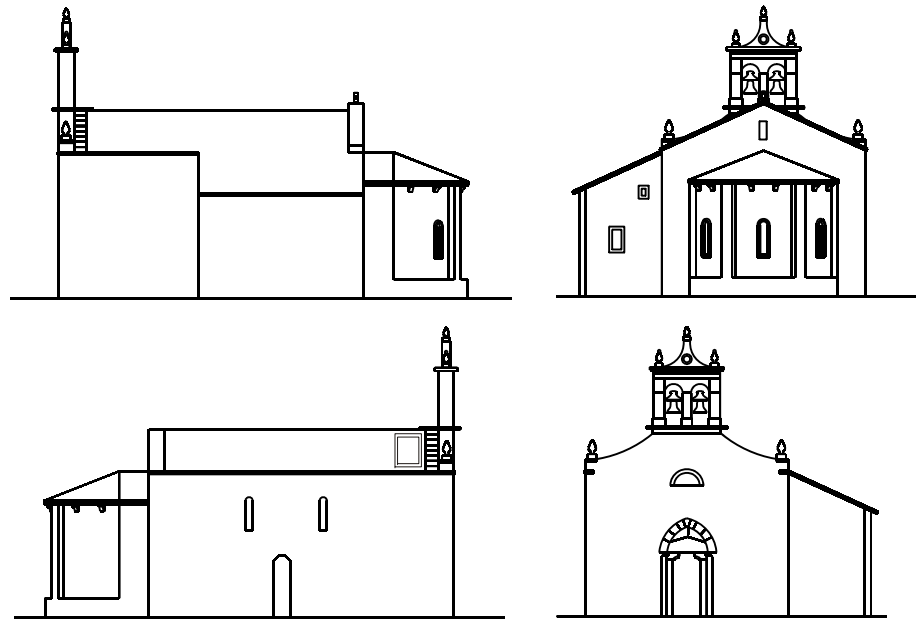
Como exemplo podemos citar a igrexa de San Xiao de Zas de Rei, en Melide; unha igrexa de estilo rural tradicional, amplamente remodelada no ano 1822, con campanario modificado en 1916, e na que se atopou unha base de capitel románico ó mover o retablo nunhas reformas do século XX.

Noutros casos, son o propio aparello dos muros o unha peza de cantería as únicas testemuñas da orixe medieval, como na igrexa de Borrifáns en Oza-Cesuras.

En Santa María de Guísamo, de estilo rural tradicional, ignorábase a súa orixe románica ata que se atopou enmascarada no paramento a porta setentrional da nave de orixe claramente románico.

Outras veces a orixe románica pódese atopar na reutilización de pezas de cantería medievais nas remodelacións, como no caso da igrexa de Paderne.

Un caso como a da igrexa de Nogueira, en Sobrado, onde sen poderse atopar características románicas (agás un canciño), si parece confirmarse a súa orixe medieval, ben pode ser un exemplo da orixe da tipoloxía rural tradicional.

(Igrexa de Santa María de Cuiña en Oza-Cesuras)

Atópanse casos de pureza de estilo, como é o caso da igrexa de Santa María de Mezonzo en Vilasantar, aínda que non é o máis habitual.

Un caso que ilustra ben as características do románico rural pode ser Santo Estevo de Culleredo.

Discriminando por zonas é a de Fisterra-Soneira a que máis proporción de igrexas parroquiais ten que poden ser definidas como románicas (un 34% do total). Séguenlle as Serras do Interior e a Ría de Muros-Xallas, onde un 25% do total responde a esta tipoloxía. Pola contra, e moi difícil atopar as pegadas desta adscrición na zona de Ortegá. No resto das zonas, tan só as de Transición e Arzúa-Melide sitúanse por baixo da media do conxunto.

3.1.2.1.1 As orixes do románico rural en Galicia

Como dicíamos, San Antolín de Toques, e máis especialmente San Xoán de Vilanova, as dúas do século XI, son as igrexas que anuncian as características tipolóxicas que despois han de seguir non só as igrexas románicas do século XII, se non a meirande parte das igrexas rurais tradicionais, moitas delas de orixe románica, aínda que non sexa recoñecible hoxe en día esta orixe.ⁱ

Igrexa de San Xoán de Vilanova (Miño)

3.1.2.1.2 A extensión do románico nas igrexas rurais

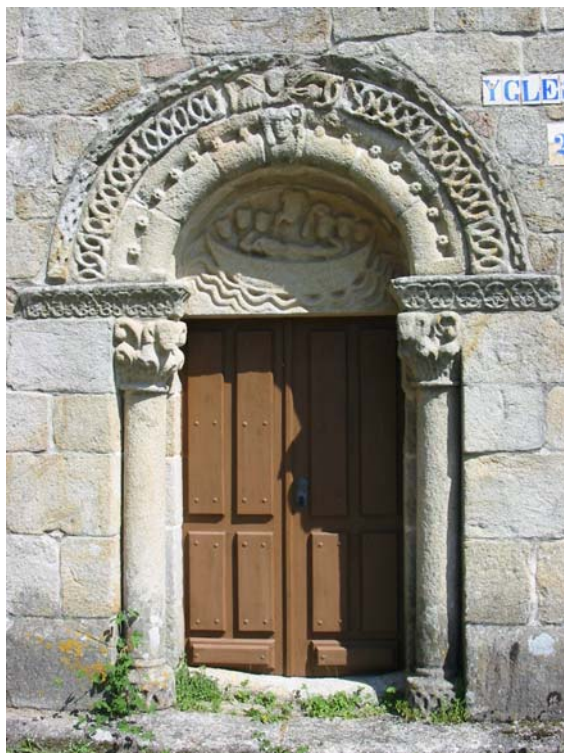
Realmente unha das primeiras igrexas realmente románicas en Galicia foi a propia catedral de Santiago de Compostela, e a súa influencia deixouse sentir loxicamente nas igrexas rurais da época.

Moito se ten falado sobre a singularidade da extensión do románico por toda Europa sobre todo no século XII, e como o Camiño de Santiago serviu de canle para que canteiros europeos se desprazaran polo mesmo levando con eles este estilo nun breve período de tempo.

Enténdese deste xeito a estreita relación formal entre San Sernin de Toulouse e a catedral de Santiago, entre outros moitos exemplos que no rural e a outra escala poden observarse en igrexas como Santa María de Cambre ou Santa María de Mezonzo.

Igrexa de Santo Estevo de Culleredo

Igrexa de Santiago de Cereixo (Vimianzo)

Pero a enorme cantidade de igrexas rurais que se acolleron a este estilo tiveron que ser feitas dun xeito ou outro por canteiros locais que foron os que darían orixe ó románico rural.

Manuel Núñez.ⁱⁱ reflexiona sobre este feito e fala de como ante a alta demanda nesta época polo novo estilo, os artesáns canteiros supliron a falla recursos técnicos coa creación de modelos se cadra máis rudimentarios pero non por elo carentes de orixinalidade.

Igrexa de Santa Locaia de Frixe en Muxía

Tamén María del Pilar Carrillo e Ramón Ferrín esténdense sobre o tema e falan da febre construtiva que se desatou na época e como a falla de persoal formado motivou por contra unha gran orixinalidade e frescura no románico rural.ⁱⁱⁱ

3.1.2.1.3 Características xerais das igrexas rurais románicas

Xeralmente as igrexas románicas posúen a cabeceira volumetricamente diferenciada. Aínda que o trazo que normalmente se asocia coas cabeceiras románicas é o da ábsida semicircular, na realidade esta tipoloxía é mais ben escasa nas igrexas rurais tradicionais. Tan só o atopamos en 16 dos 150 casos nos que identificamos a igrexa rural como románica, (pouco mais de un 10% do total) No resto dos casos a cabeceira e agás excepcións rectangular con canzorros no aleiro. Estes

canciños, tanto na cabeceira como no resto da nave son polo xeral as sinais que amosan a orixe románica do edificio nunha primeira ollada.

Igrexa de Moldes (Melide)

Non son moi abundosas outras pegadas románicas, como as portadas con tímpano e arquivoltas, nas pequenas igrexas rurais. O caso da igrexa de Moldes ou Santa María de Melide son fermosa excepcións. Aínda que é ben probable que os ocos orixinais foran simplemente con lintel ou con canzorros, se cadra a causa haberá tamén que buscala na gran cantidade de remodelacións das fachadas principais, moitas veces por ampliacións da nave.

Si se atopan pola contra ocos con esta tipoloxía nas fiestras, especialmente nas ábsidas.

Porta lateral na igrexa de Traba (Laxe)

Atopamos fermosos gravados con iconografía ou xeométricos en tímpanos e linteis, como en Traba (Laxe), Cereixo (Vimianzo)

Pero sen dúbida unha das mostras máis habituais da orixe románica dos templos se atopa no arco triunfal que separa a cabeceira da nave. Nestes

arcos é doado que existen columniñas acaroadas e mesmo capiteis con ornamentación.

Igrexa de Santiago do Temple (Cambre)

ⁱ “Como característica innovadora máis importante de San Xoán de Vilanova está a súa ábsida semicircular engadida á súa única nave rectangular e o arco triunfal de gran tamaño, consecuencia do cambio do rito mozárabe por un no que a comunicación entre o culto e os fieis e maior”.

María del Pilar Carrillo Lista, J. Ramón Ferrín González
Planimetría das igrexas románicas da provincia de A Coruña. 1996

ⁱⁱ “No es muy extensa la nómina de maestros del románico rural, pero tampoco hay que ver los frutos de estas obras de tono menor en función de la presencia de verdaderos peritos; en ocasiones se trata de verdaderos artesanos que, sin llegar a poner en evidencia la unidad del románico, poseen menos recursos técnicos, «sustituyendo conceptos de alta entidad estética por otros más rudimentarios». De ahí la vulgarización de prototipos, pero también la creación de otros propios «en cuya tarea pueden llegar a resultados muy superiores a los que cabría esperar de su formación». El propio Gaya Nuño consideraba que era «muy significativo que en un país de canteros que llegan a organizar familias enteras para recorrer zonas más o menos próximas, según la demanda surgida en las distintas aldeas, proliferan templos de nave única». Abovedados solamente en su cabecera, rápidos en su fábrica y sencillos en sus esquemas, pero atentos a establecer una justa correspondencia entre función, estructura y forma. Obviamente las posibilidades de actuación de los maestros más progresistas siempre quedarían más limitadas en estas pequeñas iglesias de un medio rural más apegado al conformismo y a que perduren planteamientos lingüísticos con los que existe una cierta sintonía.”

NUÑEZ RODRIGUEZ, Manuel

Algunas reflexiones sobre el románico rural gallego

Catedrático de Historia del Arte USC

Anuario Brigantino nº 6 1983. pag 119 ISSN 1130-7625

ⁱⁱⁱ “El resultado de esta coyuntura favorable fue una fiebre constructiva y restauradora que generó una gran demanda de personal especializado, aunque de muy diversa formación y pericia a la hora de desarrollar su labor. Los talleres itinerantes de canteros legaron multitud de obras de muy desigual calidad. De entre las conservadas, la mayor parte de ellas no tienen demasiadas pretensiones artísticas, pero sí una frescura y originalidad en los temas que las hace dignas de la mayor atención.”

María del Pilar Carrillo Lista, J. Ramón Ferrín González

Planimetría de las iglesias románicas de la provincia de A Coruña

3.1.2.2. Igrexas góticas.

O gótico non é un estilo que tivera moito arraigo en Galicia. Se cadra a falla de pedra caliza, máis lixeira e doada de traballar que a pedra de gra galega ten que moito que ver; como tamén o é o que o románico adáptase millor a unhas técnicas de construción máis rudimentarias como son as utilizadas nestas pequenas igrexas rurais.

Mesmo aquelas igrexas que se recoñecen como góticas, como poden ser a de San Nicolao de Cis, en Oza-Cesuras, posúen unhas características volumétricas que as achegan máis ó románico.

O gótico é un estilo especialmente vencellado ós hábitos urbanos e ao nacemento da nova clase social da burguesía; fenómenos estes que pouca influencia teñen no desenvolvemento das zonas que estamos a estudar.

Outro campo onde tivo certa influencia o estilo gótico foi na arquitectura das Ordes Mendicantes, como estuda Santiago Tarrío na súa tese doutoral *“La Arquitectura de las Órdenes Mendicantes en Galicia. Análisis gráfico de los templos franciscanos”*, pero estas arquitecturas están novamente e polo xeral vinculadas ós ámbitos urbanos.

Sí atopamos de cando en vez bóvedas de crucería en capelas dentro de igrexas, tanto en capelas lateral nobiliarias, como no propio presbiterio. En calqueira caso, o normal é que se trate dun gótico tardío.

A maior parte dos estilos arquitectónicos dánse no medio rural galego dun xeito bastante serodio e así estas bóvedas góticas, especialmente as estreladas ou de terceletes aparecen polo menos ata o século XVI, como fai referencia Lema Suárez, falando das capelas da igrexa de San Paio de Cundíns en Cabana de Bergantiños.¹

Ábsida da igrexa de San Nicolao de Cis (Oza-Cesuras)

Podemos atopar exemplos parecidos ó longo do todo ó ámbito estudado, como en Laraxe (Cabanas), en Santa María de Cedeira, en San Martiño de Cerdido, en Magalofes (Fene), en Nande (Laxe), en Santa María de Mañón, en Alborés (Mazaricos), en Labacengos (Moeche), en Salto (Vimianzo), en Muíño (Zas) ou en Santo André de Zas.

¹ Xosé María Lema Suárez; *“A arte relixiosa da Terra de Soneira”*. Vol II, pax. 648

3.1.2.3. Igrexas barrocas.

O período barroco coincide no agro galego cun período de certo esplendor ligado á chegada de novos cultivos; nun primeiro momento o millo e con posterioridade a pataca. Esta introdución dos cultivos non derivou como noutras rexións de Europa no monocultivo coa conseguinte variación do xeito de ocupación do territorio, senon que serviu para asentar e reforzar o policultivo, co que as estruturas de ocupación do territorio no variaron esencialmente.¹

O estilo barroco é o que máis se asocia a esta época dourada da sociedade agraria e as súas trazas van continuar no tempo moito máis aló da chegada doutros estilos como o neoclásico. Desta época data a proliferación dos hórreos; en moitas ocasións fermosas e depuradas pezas de cantaría que contrastan coa saxeira da arquitectura popular que acompañan.

O barroco é un dos estilos arquitectónicos máis habituais na configuración das igrexas parroquiais rurais (aproximadamente unha de cada catro estudadas). Como dicíamos non é habitual nas igrexas rurais atopar unha pureza de estilo, pois en contadas ocasións son construídas de nova planta, e máis ben son reformas ou ampliacións doutras edificacións xa existentes. Con todo son moitas as igrexas nas que se pode identificar o barroco como o estilo claramente predominante.

Discriminando por zonas é a de Ría de Muros-Xallas onde máis claramente se poden apreciar as trazas barrocas nas súas parroquiais (máis do sesenta por cento das mesmas) seguido pola das Terras de Santiago, onde case a metade das mesmas pódense definir como barrocas. Pola contra son as zonas das Serras do Interior (17%) e do Golfo Ártabro (20%) onde menos igrexas claramente barrocas atopemos.

A gran maioría das igrexas nas que se pode atopar unha planta simétrica en forma de cruz latina son de estilo barroco. Isto correspóndese co feito de que ou ben foron edificadas de nova planta, ou ben foron remodeladas en profundidade.

Igrexa de Santa Baia de Castro (Coristanco)

En realidade, moitas remodelacións de igrexas rurais ata a segunda metade do século XIX seguirán modelos creados na época barroca nas súas solucións arquitectónicas.

Existen mostras fermosas de barroco rural de connotacións inxenuistas, en igrexas parroquiais e especialmente en ermidas e capelas de romaría, pero a introdución do novo estilo ven parello da chegada de novos

impulsos na reforma e ampliación das grandes igrexas urbanas e os mosteiros.

Tense documentada as chegadas de canteiros e mestres de obras de outras zonas da península (por exemplo de Cantabria) xa desde finais do século XVIⁱⁱ, para poder atender a gran demanda que se xerou nesta época.

ⁱ *Entre as rexións que aceptaron o millo sen reserva, xa desde os primeiros anos do século XVII, están as penínsulas do Morrazo e –o que parece máis estraño– do Barbanza. A finais da segunda década do mesmo século, este cultivo conquistara xa toda a costa galega e estendíase desde Pontearreas ata Ribadeo. A súa difusión pódese observar nun resumido mapa, obra de P. Saavedra: a mediados do século XVII, case toda a Galicia central estaba tamén cuberta de campos de millo. As zonas que máis se resistiron a aceptalo foron as altas situadas no leste das provincias de Lugo e de Ourense, onde só acadou unha presenza firme nos derradeiros anos do século XX.*

Patrick O’Flanagan. Xeografía Histórica de Galicia p111-115

ⁱⁱ Gaspar de Arce «el viejo», mestre de obras natural de Siete Villas (Trasmiera), traballou en Galicia entre finais do século XVI e os primeiros anos do século XVII. Aparte de en numerosas obras de arquitectura culta como a Catedral de Santiago ou a de Lugo ou o mosteiro de San Paio de Antealtares, tamén traballou nas obras de igrexas rurais como a de San Fins de Eirón.

DÚO RÁMILA, Diana. Maestros canteros de Trasmiera en Galicia (siglo XVI)
UNED. Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII, Historia del Arte, t. 24, 2011

3.1.2.5. Igrexas de Tipoloxía Rural Tradicional

A tipoloxía arquitectónica máis habitual nas igrexas parroquiais é a que damos en chamar “Rural tradicional” (Tres de cada oito casos estudados). É esta unha tipoloxía que posúe unhas características comúns moi definidas que en moitos casos se superpoñen a templos anteriores que ben poden ser medievais ou barrocos, pero nos que as súas características orixinais quedan diluídas nas reformas posteriores.

Un caso como a da Igrexa de Noqueira en Sobrado, onde sen poderse atopar características románicas (agás un canciño), sí parece confirmarse a súa orixe medieval, ben pode ser un exemplo da orixe desta tipoloxía.

A configuración última normalmente data de mediados do século XIX.

O caso máis habitual na tipoloxía de Igrexa Rural Tradicional é un edificio de planta rectangular e presbiterio diferenciado, con cuberta a dúas augas e un engadido lateral na cabeceira (normalmente no costado norte) que acolle a sancristía.

A cuberta é de estrutura de madeira con pares atirantados por traves intermedias, a porta alintelada.

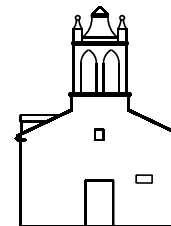
No interior sobre a porta atópase o coro, con estrutura e baranda de madeira, ó que se accede por unhas escaleiras de madeira, normalmente no extremo norte da fachada.

No caso máis común a planta está formada por un rectángulo duns seis metros de largo (marcado pola luz das traves do coro e os tirantes) O longo varía, aínda que no caso máis habitual anda polos vinte metros.

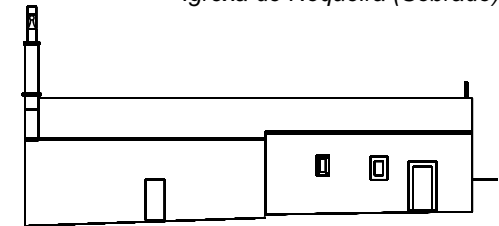
Os muros de cachotaría atópanse polo regular revocados e con marqueados de cantería. No caso máis común unha espadana de granito con ocos para dúas campás remata a fachada principal.

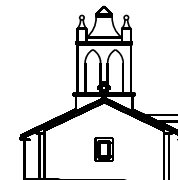
Igrexa de Noqueira (Sobrado)

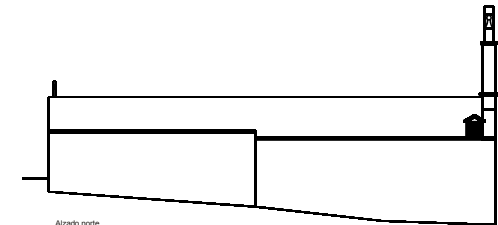
Alzado oeste

Alzado sur

Alzado este

Alzado norte

Igrexa de San Lourenzo de Meixigo en Cambre.

3.2. O adro.

3.2.1. O adro: tipoloxía.

3.2.1.0. O adro. Antecedentes.

3.2.1.1. Delimitación do adro.

3.2.1.1.1. O peche do adro: a súa planta.

3.2.1.1.2. A súa estrutura construtiva.

3.2.1.2. Accesos ó adro.

3.2.1.3. Pavimentación do adro.

3.2.2. O adro: os seus elementos contidos.

3.2.2.2. As árbores simbólicas.

3.2.2.2.1. Oliveiras.

3.2.2.2.2. Teixos.

3.2.2.2.3. Outras árbores.

3.2.2.3. A casa da fábrica.

3.2.2.3.1. A casa da fábrica: a súa tipoloxía.

3.2.2.3.2. A casa da fábrica: as súas funcións.

3.2.1.0. O adro. Antecedentes

O adro é un elemento común á practica totalidade das igrexas parroquiais. (Aparece en 719 dos 750 casos estudados).

O adro é o elemento esencial do igrexario, e a delimitación do recinto simbólico que acolle o cemiterio é previa á propia igrexa.

Consideramos que os casos nos que non existe adro da igrexa é ben porque este foi derrubado, (e mesmo pódense ver as pegadas do mesmo) ou ben porque a igrexa foi construída en tempos recentes e é allea ós criterios tradicionais.

Igrexa de Grixoa (Santa Comba)

O adro trátase dun recinto pechado por muretes baixos de cachotaría, ou tamén por pequenas paredes de cantaría que moitas veces levan polo seu interior un banco corrido.

O adro dáse en máis do 95 % dos casos estudados. Nas áreas das Terras de Santiago e nas Zonas de Transición existe adro no 100 % dos casos. Tan só na área de Ortegál o número de igrexarios con adro baixa do 95 %, (84,21 % de igrexas dentro do seu adro). Paralelamente tamén é aquí onde máis igrexas recentemente remodeladas, con estilos eclécticos e máis novos cemiterios se atopan.

Igrexario de Rodís (Cerceda)

Aínda que as plantas das igrexas teñen na súa totalidade trazados xeométricos e a meirande parte orientadas coa súa cabeceira ó leste, os adros polo común amosan trazados irregulares moi frecuentemente redondeados (o 45% dos casos amosan formas curvas no seu trazado, aínda que rectificadas parcialmente; por exemplo por unha ringleira de nichos. Outro 45% amosa formas poligonais).

Consideramos que a curva é a forma orixinal do adro, aínda que a construción de nichos nos seus bordes, e as ampliacións dos mesmos fan que na actualidade a planta máis habitual sexa a curva-poligonal (43,81 % do total)

Isto semella corroborar a idea de que a igrexa se atopa no interior do camposanto e non ó revés.

	xeral	orteg	artab	serra	trans	berg	fister	inter	arzua	murs	santg
Curva	5,01	2,08	2,21	12,00	0,00	3,66	4,88	7,87	7,27	0,00	3,03
Curva-Poligonal	43,81	39,58	36,76	41,33	45,95	51,22	54,88	40,45	48,18	29,63	42,42
Poligonal	43,81	54,17	54,41	40,00	51,35	32,93	37,80	43,82	34,55	62,96	42,42
Rectang.	7,37	4,17	6,62	6,67	2,70	12,20	2,44	7,87	10,00	7,41	12,12

Comparando por zonas, a das Agrads do Interior é aquela onde máis adros con planta puramente curva se atopan (7,87 %). As plantas que inclúen algunha parte curva danse en maior proporción en Fisterra e Bergantiños (59,76 % e 54,88 % respectivamente). No extremo oposto se atopa a área xeográfica de Muros, onde a planta máis maioritaria é a poligonal (62,96 % dos casos) e tan só o 29,63 dos adros conteñen partes curvas nas súas plantas.

O adro é a liña que delimita un terreo sagrado onde se fan os enterramentos (en moitos casos xa antes da chegada dos ritos cristiáns) e por iso é irregular, tomando a forma natural do terreo. Fóra se enterran os que non se enterran “en sagrado”.

Tumba (sen símbolos cristiáns) na contorna exterior do adro de Agrón (Ames)

Tal é o caso dos enterramentos a carón do adro de Agrón en Ames, xusto fóra do adro, ou o caso do cruceiro de Saamil en Toques, onde se fai un enterramento illado nunha fraga a carón dun cruceiro.

O bosque é lugar dos mortos, das ánimas. Os cruceiros representan nel lugares “sagrados”: e dicir coñecidos, ou civilizados, un recinto trazado cunha póla de carballo onde nos meter cando atopamos as ánimas pode facer a mesma función. O camposanto delimitado polo seu adro é o lugar sagrado por excelencia.

Felipe Criado no seu estudo sobre arqueoloxía da paisaxe galega explica a súa teoría de que se pode dicir sen temor a equivocarse que a forma curva é anterior á rectangular. Engade tamén que as formas curvas asóciense mellor con estruturas sociais comunitarias ou igualitarias, e pola contra as formas xeométricas visualizan estruturas sociais opostas.¹

Lápida ó pé do cruceiro de Samil en Vilamor (Toques)

Deste xeito poderíamos intuír que a delimitación do adro ben podería ser anterior á propia construción da igrexa.

Seguindo esta mesma argumentación, o adro ben pode representar ós veciños mentres que o templo representa á institución, a autoridade.

Ata principios do século XX os enterramentos realizábanse no chan destes recintos, formando as lápidas o lousado do adro da Igrexa. Durante o século XX comezan a engadirse panteóns dentro do adro da igrexa (véxase o caso do de Vilanova en Muxía), despois comézanse a construír nichos en altura na súa contorna, en moitos casos en cantaría.

Aínda que quedan moitos exemplos de adros completamente ateigados de lápidas polo chan, polo xeral son tan só unhas poucas as que quedan coma testemuña e a maior parte dos enterramentos recentes prodúcense en nichos en altura nos laterais do adro ou en ampliacións do cemiterio orixinal.

Este feito alterou en moitas ocasións a configuración orixinal do adro da igrexa. Por unha banda as ringleiras de nichos acaroadas ós laterais do adro son incompatibles co trazado curvo das súas plantas e velaí a rectificación parcial de moitos trazados. Por outra banda a edificación en altura dos nichos dificulta a relación visual entre a igrexa e a súa contorna inmediata (como exemplo podemos poñer os casos das igrexas de Santa María de Cuiña en Oza-Cesuras ou Santa María de Dexo en Oleiros. O feito de que as actuacións nos cemiterios parroquiais se fagan dun xeito parcial e con medios moi reducidos, dirixidos as máis das veces polo propio cura párroco fixo que pouco a pouco a contorna inmediata de moitas igrexas parroquiais se fora degradando.

As posibilidades de actuación no acondicionamento destas contornas e polo tanto dos adros das igrexas é bastante limitado; por unha banda é moi difícil actuar sobre as sepulturas ocupadas; os veciños non consenten doadamente que se lles “ande cos seus defuntos”. Por outra banda calquera actuación que prive á igrexa parroquial do seu carácter primitivo de cemiterio está dalgún xeito privándolle ó mesmo tempo do seu sentido.

Igrexa de Santa María de Cuiña en Oza-Cesuras.

Aínda que moi excepcionais, existen casos onde existe o adro pero non a igrexa. Tal é o caso do igrexario da Ponte do Porto, en Camariñas. O antigo igrexario atópase illado na contorna do núcleo. A construción dunha nova parroquial interna ó núcleo, xunta á ponte fixo non só que a parroquial perdiera a súa función se non que mesmo fora derrubada. No seu lugar fican aínda o adro, o camposanto, o cruceiro e mesmo o antigo campanario, pero non así a igrexa. Un caso parecido o temos na parroquia de Bermui, nas Pontes; neste caso consérvase a fachada da antiga igrexa, que funciona a xeito de entrada ó cemiterio.

ⁱ “Pero las formas circulares, perecederas, más pegadas al suelo, menos monumentales y escasa o nualmente visibles, no sólo son siempre más antiguas, sino que reflejan de formas distintas a grupos sociales en los que predominan valores primitivistas, comunitaristas o igualitarios. Las formas se hacen más cuadrangulares, más consistentes, más verticales, más monumentales y más visibles, exactamente cuando materializan sociedades y grupos que poseen características opuestas.”

Felipe Criado (Arqueología del paisaje: las formas del espacio en la Galicia Antigua)

3.2.1.1. Delimitación do adro

O adro é o recinto onde se atopan o camposanto e a igrexa. Atópase delimitado por un muro que ten un carácter simbólico. O que está dentro é o “sagrado” e é onde se poden enterrar os cristiáns. Os que morren sen seren bautizados, os suicidas, etc, non teñen o dereito a seren enterrados dentro da súa área. (*Enterramentos en San Lourenzo de Agrón, Ames*)

A planta polo común presenta trazas de seren orixinariamente curva, se ben nos sucesivos acondicionamentos, nos engadidos de ringleiras de nichos esta planta vai orixinando a curva con partes poligonais. Na actualidade dos 750 casos estudados, pouco máis do 5% conservan a planta exclusivamente curva do adro, aínda que case o 45% dos casos presentan partes curvas no trazado da planta.

Volvendo ó razoamento de Felipe Criado, diríamos que o adro representa á comunidade de veciños fronte á igrexa que representa a institución e a autoridade. Polo mesmo razoamento tamén poderíamos engadir que o adro é anterior á igrexa.

Entre os casos onde se conserva o trazado curvo orixinal podemos ver o de San Pedro do Allo en Zas.

O peche está constituído polo común por un murete baixo (50 a 70 cm de alto) de cachotaría que en moitos casos posúe un banco corrido polo seu interior.

En ocasións e de treito en treito pódense atopar cruces de pedra sobre a muro de peche que non fan máis que salientar o carácter simbólico deste elemento.

Así o podemos atopar no adro de Ameixenda en Cee, ou no adro de Salto en Vimianzo, no de Noicela en Carballo, no de Morás en Arteixo, entre outros moitos exemplos.

Igrexario de Rodís (Cereda)

O acceso ó adro se atopa pechado, normalmente por unha cancela, no caso máis común de forxa, que evita que entren os animais.

A casa da fábrica moitas veces se atopa sobre o muro mesmo do adro, salvando o desnivel que adoita haber entre o exterior, máis baixo e o nivel interno do adro. As súas dúas portas, unha no nivel baixo con acceso desde fóra do adro e outra a nivel superior con acceso ó mesmo simbolizan esta dualidade profano-sagrado.

As súas funcións non están moi claras; en calquera caso, auxiliares da igrexa e non sacras.

Adro de Alón (Santa Comba)

Banco corrido e casa da fábrica no adro de San Cristovo de Cerqueda (Malpica)

Muro do adro de Brantuas (Ponteceso)

Esqueiros no adro de Rodís (Cerceda)

Peches con banco corrido interior no adro de Bemantes (Miño)

Cruces no peche do adro de Salto (Vimianzo)

No interior do recinto polo xeral medran a herbas, cumprindo co concepto de camposanto e entre elas atópanse as sepulturas. As veces están tan xuntas unhas coas outras que son as lápidas as que forman o pavimento interior do adro.

As ampliacións dos cemiterios parroquiais por unha banda son testemuña da súa vixencia, pero por outra orixinan a miúdo unha distorsión da idea orixinal de recinto pechado con muro baixo e con continuidade visual, por canto os nichos en altura impiden esta relación.

Por outra, a presenza das sepulturas no recinto é razón de ser do propio elemento, e intervencións que leven á retirada das mesmas ou á compartimentación do espazo ou á perda da súa continuidade tamén van dalgún xeito contra o seu carácter.

A modo de exemplo poñemos as intervencións no igrexario de Montemaior, en Laracha, no que aínda que hai que destacar a posta en valor das súas calidades ambientais, o axeitado tratamento das traseiras dos nichos e a creación dun espazo de transición de acceso á igrexa, tamén hai que botar en falta o mantemento do carácter simbólico do peche do adro e a súa continuidade espacial. (Esta compartimentación xa aparecía reflectida no inventario das Casas Reitorais de 1991).

Adro compartimentado en espazo de acceso-transición e espazo para as sepulturas en Montemaior (Laracha)

3.2.1.2. Accesos ó adro.

O adro é un recinto completamente pechado, no caso máis común cun murete baixo de cachotaría, permitindo unha relación visual da igrexa co terreo circundante. Na actualidade, esta continuidade visual vése interrompida en moitas ocasións pola proliferación de nichos en altura na contorna do adro (véxase o caso da igrexa de Santa María de Cuiña en Oza dos Ríos ou Santa María de Dexo en Oleiros).

Igrexa de Goiáns (Carballo)

O acceso ó adro prodúcese por unha ou varias aperturas no murete ó que se accede por unha cancela xeralmente de forxa. As cancelas de madeira como na igrexa de Goiáns (Carballo) son excepcionais. É habitual que as súas xambas sexan de cantaría e que posúan certa ornamentación xeométrica. Pedras labradas en curva, lampións ou formas máis elaboradas, tomando motivos barrocos ou doutras adscricións tipolóxicas.

Porta do adro de Grandal (Vilarmaior)

Acceso ó adro de Callobre (Miño)

En contadas ocasións, estes accesos revisten carácter verdadeiramente monumental, incluíndo escalinatas, fornelas, etc.

Acceso ó adro de Xavestre (Trazo)

Tal é o caso das escalinatas de acceso ó adro de Xavestre en Trazo, onde se pode recoñecer a monumentalidade do barroco de placas con inspiración en Simón Rodríguez.

Escalinata de acceso ó adro de Loureda (Arteixo)

Outro fermoso exemplo, aínda que con menor monumentalidade o temos no acceso ó adro no igrexario de Loureda (Arteixo).

Non é habitual atopar unha gran monumentalidade na propia porta do adro, aínda que si hai algúns casos, como o do de San Mamede de Carnota.

Portas do adro de San Mamede de Carnota e San Xíán de Vigo (Paderne)

Tampouco é habitual o acceso por unha porta baixo lintel, aínda que podemos citar algúns casos, como os de Foxáns no concello de Touro ou o de Vigo, no concello de Paderne.

O esquema do acceso ó adro de san Xíán de Vigo en Paderne aínda que non habitual si que se achega máis ós esquemas tradicionais, con lintel e frontón coroado por cruz e lampións.

Casos parecidos os podemos atopar no acceso ás fincas dalgunhas reitorais, por exemplo ou a pazos ou casas grandes.

O do adro de Brión trátase dun caso aínda máis excepcional, por canto se trata dun arco de medio punto. De calquera xeito, máis ben parece este un caso de influencia da arquitectura culta do estaleiro.

Acceso ó adro de Brión (Ferrol)

Esquema baixo lintel, con cruz e lampións, aínda que sen frontón o podemos atopar no igrexario de San Breixo de Foxáns, en Touro. É posible que este e outros casos se traten de reutilizacións de elementos arquitectónicos doutra procedencia.

Acceso ó adro de San Breixo de Foxáns (Touro)

Salvo casos excepcionais, a porta terá cancela, reforzando da idea da separación do recinto, aínda que esta permanecerá sen pechar para permitir o libre acceso dos veciños.

Ás veces atópanse nos accesos dispositivos especiais para que non accedan os animais aínda que a cancela quede aberta. Entre eles os máis comúns están compostos por un foxo sobre o que se atopa unha grella.

Tales dispositivos os atopamos por exemplo nos adros de Chaián e Xavestre, no concello de Trazo.

Acceso ós adros de Chaián e Xavestre (Trazo)

3.2.2.2. As árbores simbólicas.

Son moitas as ocasións onde diante do adro se atopa unha pequena carballeira. No interior do recinto tamén é habitual atopar árbores, pero normalmente estas árbores revisten un carácter máis simbólico; unha oliveira, un teixo..., os alcaprestes nos cemiterios normalmente son de incorporación máis recente.

As árbores tradicionais que se escollen nos adros son aquelas que representan a perennidade.

Se cadra, a árbore tamén representa o bosque orixinal onde se facían os enterramentos.

Podemos atopar oliveiras no adro de Rodís (Cerceda), no de Fontes Rosas (Touro), en San Xiao de Lardeiros (O Pino) entre outros moitos casos.

Oliveira no camposanto de Boqueixón

Oliveira no adro de San Pedro de Armentón (Arteixo)

A carballeira diante da igrexa é un dos elementos constitutivos do igrexario tradicional e dalgún xeito representa o bosque orixinal no que o cemiterio se achaba.

Atopamos tamén bastantes casos nos que son árbores singulares os que realizan esta función simbólica; tal é o caso do castiñeiro de Ru, en Vilasantar ou o de Cabaleiros en Tordoia.

As veces danse casos que aínda que excepcionais si dan mostra do carácter simbólico das árbores como o carballo que fai as veces de campanario en Vila de Abade, en Tordoia. Neste caso, a campá principal atópase pendurada dun carballo xunto á porta do adro.

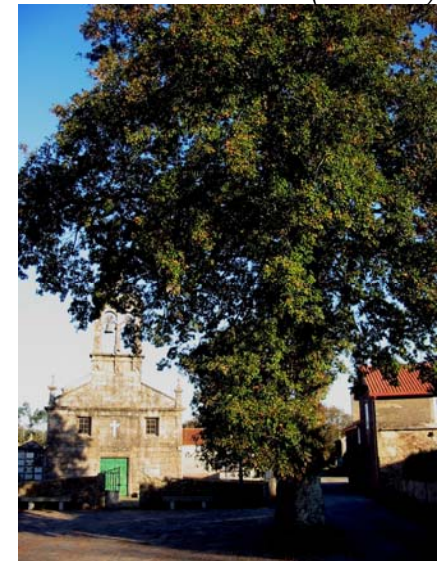
O carballo coa campá de Vila de Abade en Tordoia.

O castiñeiro de Ru en Vilasantar.

Carballo no adro de Antes (Mazaricos)

Carballo no igrexario de Cabaleiros (Tordoia)

3.2.2.3. A casa da fábrica.

3.2.2.3.1. A casa da fábrica: a súa tipoloxía.

3.2.2.3.2. A casa da fábrica: as súas funcións.

A Casa da Fábrica é unha edificación adxectiva da igrexa e do camposanto que é un dos elementos constitutivos do igrexario tradicional e que aínda existe na maior parte dos casos. Noutros casos perdeuse pola ampliación do cemiterio parroquial ou outras causas.

3.2.2.3.1. A casa da fábrica: a súa tipoloxía.

Casa da fábrica de Vilachá (Monfero)

A casa da fábrica é unha edificación de reducidas dimensións (entre 10 e 20 m² polo xeral) de planta cadrada ou rectangular con cuberta xeralmente a dúas augas que se atopa sobre a contorna do adro e polo común polo exterior do mesmo. Normalmente ten dúas alturas, especialmente cando o muro do adro salva un desnivel. O nivel superior comunícase cunha porta ó adro mentres que o nivel inferior xeralmente dá ó exterior.

O número de ocos nos seus paramentos é mínimo e na maior parte dos casos redúcense ás portas de acceso.

Casa da fábrica de Quión (Touro)

3.2.2.3.2. A casa da fábrica: as súas funcións.

O seu uso está en relación coa igrexa e co cemiterio pero sen carácter litúrxico. Ese carácter a medio camiño entre o civil e o relixioso escenifícase coa súa implantación máis común xeralmente sobre o propio muro que delimita o camposanto.

No seu nivel superior pódense facer desde os preparativos dos vecinos para as procesións como en Paradela (Meis), para preparar as alfombras florais do Corpus convocatorias ós propietarios de sepulturas, as festas ou mesmo funcionar directamente na actualidade como locais das asociacións de veciños.ⁱ

Casa da fábrica de Parada (Ordes)

Casa da fábrica de Traba (Laxe)

En algunhas ocasións, especialmente cando a Reitoral e de dimensións considerables, a casa da fábrica chega a ter o tamaño dunha pequena vivenda. Tal é o caso da casa da fábrica de Gonzar no Pino.

Casa da fábrica de Gonzar (O Pino)

ⁱ Asociación Cultural O Candil de Sísamo (Carballo) enderezo: casa da fábrica Sísamo, Carballo

CASA DA FÁBRICA DE SAN XULIÁN DE BASTAVALES

En 1857 construíuse a “casa da fábrica” que era onde se gardaban tódalas cousas relacionadas con actos da igrexa, como das procesións, Semana Santa...

3.3. O camposanto

O camposanto é un elemento indisoluble coa igrexa parroquial, tanto é así que o elemento máis fiable para diferenciar a simple vista se un edificio é igrexa parroquial ou non o é, é precisamente a existencia ou non de tumbas ó seu carón. Isto é así con contadísimas excepcións.

Nun medio rural en continuo despoboamento, os pequenos cemiterios rurais son en ocasións e paradóxicamente os únicos que levan de cando en vez a vida as aldeas.

Son moitos os galegos que aínda que traballen ou habiten en lugares distantes da súa aldea, da súa parroquia de orixe, aínda senten esta como o seu eido, o seu lugar propio e como as troitas, volven a ela ó final da súa vida.ⁱ

3.3.1. O camposanto como orixe do emprazamento da igrexa parroquial.

Nunha primeira ollada poderíase pensar que os enterramentos se fan arredor xunto á igrexa parroquial, pero a secuencia parece ser máis ben a contraria e así é a igrexa parroquial a que se constrúe no camposanto.

A prol de esta hipótese atopamos algúns casos de necrópoles galaicorromanas ou suevo-romanas atopadas nos actuais cemiterios parroquiais. Non debemos esquecer que a propia Catedral de Santiago foi edificada sobre unha antiga necrópoleⁱⁱ (no bosque de Libredón) non lonxe dun castro (o de Solovio, na zona do actual Mercado de Abastos).

Non son moitas as pegadas de necrópoles do período castrexo. Felipe Arias na súa obra *A romanización en Galicia*ⁱⁱⁱ explica esta ausencia pola costume da incineración.

Hai algúns, poucos, casos de enterramentos en recintos pechados exteriores e dependentes dos castros como por exemplo a Necrópole de Coeses en Lugo. Trátase dun recinto circular situado a uns douscentos metros dun castro no que se teñen atopado un gran número de vasillas

funerarias. O lugar era coñecido como “A Chousa do Castro” manifestando deste xeito por un lado o seu carácter de lugar pechado e por outro a súa relación co castro.

Pero a maior constancia de antigas necrópoles relacionadas coa actual estrutura parroquial se atopa na alta idade media no contexto do abandono dos castros e a fundación das villae medievais. Xosé Carlos Sánchez Pardo estudou este tema no seu artigo “*Sobre los orígenes y evolución de las primeras iglesias rurales en la alta edad media: el caso de Terra de Celanova (Ourense)*”^{iv}.

A tumba de San Martiño de Churío (Irixoa)

Explica Sánchez Pardo que é a cultura romana a que trae novos usos con respecto ós enterramentos e que a poboación indíxena fai seus definindo

a partires do século III os espazos de enterramento das comunidades que en moitos casos permanecen ata os nosos días. Estes lugares atoparíanse nunha zona exterior con respecto ós asentamentos e serían lugares que xa terían ou que adquiren carácter sacro. Na alta idade media estes lugares continúan aparecendo en lugares próximos pero separados e cunha posición de centralidade con relación a varios asentamentos dos que acollen defuntos. Será neste contexto onde se enmarca a creación das primeiras igrexas rurais.

Son numerosos os casos de necrópoles galaicorromanas ou suevas atopadas en cemiterios municipais. O mesmo Sánchez Pardo estudou na súa tese doutoral "*Territorio y poblamiento en Galicia entre la antigüedad y la plena Edad Media*" o caso de distintos enterramentos atopados en parroquiais nas proximidades da romana vía XX. En concreto se trata das necrópolis de Iria Flavia (Padrón), Catoira de Arriba, As Cruces (Escravitude), Seira (Roís), Tines (Zas), Oseiro (Arteixo), Santiago de Ois (Coirós) e Santiago de Adragonte (Paderne).

Especial importancia terá a necrópole de Santa Baia de Tines en Vimianzo, atopada xunto ó cemiterio parroquial en 1951 e escavada por Chamoso Lamas nese mesmo ano. Nela teranse identificado enterramentos entre os séculos I e VIII (e ata a actualidade, naturalmente) e onde se ten atopado a famosa "estela de Victorino", actualmente no museo arqueolóxico da Coruña e considerada como a primeira mostra epigráfica cristián de Galicia.

ⁱ *Muchos de los cementerios de nuestros núcleos rurales poseen esta capacidad de crear comunidad, de "imago mundi" por un lado la comunidad de los que han contribuido a crear lo existente, lo que todos hemos heredado y por otro la comunidad de la certeza de que, en algún incierto momento, todos formaremos parte de ella. Son espacios que contienen la "cualidad de imagen creadora de lugar". Sus formas construidas, su ubicación y su relación con el núcleo constituyen imágenes y referencias totalmente asumidas e interiorizadas que ayudan a reforzar el sentimiento de pertenencia a un lugar, similar al de vecindad con respecto a la casa.*

Antonia Pérez Naya. ARQUITECTURA DEL SILENCIO Y LA MEMORIA. Análisis de los cementerios de la *Costa da Morte* gallega. Tese Doutoral

ⁱⁱ *Caso aparte constitúírao a necrópole da catedral de Santiago de Compostela, onde se teñen documentado, ao lado dun mausoleo, innumerables tumbas da época romana e sucesivamente, da etapa suévico-xermánica e aínda posterior. Felipe Arias Vilas: A romanización de Galicia. Edicións A Nosa Terra ISBN-84-604-3279-3 (p. 145)*

ⁱⁱⁱ *O mundo funerario: o culto aos mortos: Os costumes funerarios prerromanos deixaron poucas pegadas materiais rastrexables nin antes nin despois da conquista. Se ben todos os autores están de acordo en aceptar para os castrexos o rito da incineración ou cremación de cadáveres, moitos dos lugares que se crían reservados para gardar as cinzas (como as pedras con cazoletas), ou para complicados cultos funerarios (como as cámaras rectangulares con Pedras Formosas), son hoxe para a maioría dos estudiosos, útiles domésticos ou baños-saunas individuais respectivamente, e nos dous casos de época galaico-romana. No tocante ás necrópoles ou grupos de tumbas, hai que facer dous grandes grupos segundo o ritual funerario utilizado: a incineración e a inhumación (ou enterramento propiamente dito), sendo o primeiro máis antigo e véndose substituído polo segundo, (posiblemente a principios do s. III d. C.), que será o que pervivirán no mundo paleocristián e medieval.*

(...) Son característicos os conxuntos de urnas ou vasillas cerámicas contendo as cinzas e algúns obxectos illados a xeito de ofrendas e útiles para o camiño no máis alá.

Son moito máis numerosos os lugares con necrópoles de inhumación ou enterramento, ben utilizando tumbas de pedra (de granito ou de pizarra), tégulas ou ladrillos, ben no simple chan, con tumbas unhas veces rectangulares, outras trapezoidais e outras incluso antropomorfas, que serán xérmolo dos enterramentos altomedievais con esta forma antropeide característica. Nos casos de inhumación son frecuentes os enxovais que acompañan aos defuntos en forma de pezas cerámicas diversas, vidros, bronces, e outros obxectos e que desaparecerán cando o cristianismo se espalle, momento no que, cunha mesma tipoloxía de tumba, a falta destes elementos materiais soe identificala como cristián.

As necrópoles corresponden case por igual aos asentamentos rurais como ás cidades e, como logo se dirá, adoitan ser un dos fósiles directores para definir os xacementos tardorromanos.

No medio rural están venciados a castros como o de Cangas de Foz, o Modorro de San Pedro do Incio, Toralla (Vigo) ou A Lanzada (nestes dous casos, tamén ás posibles vilas respectivas), pero xeralmente poden asociarse a villae contrastadas por outros restos arqueolóxicos, como nos casos de Castillós, Adro Vello, Currás (Tomiño), etc.

Felipe Arias Vilas: A romanización de Galicia.

Edicións A Nosa Terra ISBN-84-604-3279-3 (p. 143-144)

^{iv} Como señalan diversos autores, apenas hay datos en Galicia de edificaciónes especificamente religiosas durante la época romana, lo cual parece indicar que, en general, la religiosidad no estaba ligada tanto a templos como a una serie de espacios de culto, generalmente en plena naturaleza, especialmente aquellos asociados a baños y culto a las aguas (Pérez Losada 2002, p. 335).

En cambio, sí hay numerosos datos de otro tipo de espacio sagrado de época galaicorromana: las necrópolis. En efecto, a diferencia de la cultura castreña, para la cual no se conocen apenas aspectos del mundo funerario, Roma trae consigo una nueva concepción de la muerte bajo la cual empiezan a aparecer a partir de los siglos I-II múltiples manifestaciones funerarias antes inexistentes.

A medida que estos nuevos usos funerarios se van asentando en la sociedad indígena, ya a partir del siglo III y como una parte más del proceso de romanización, se irán definiendo para cada comunidad o grupo de comunidades unas áreas de enterramiento específicas y estables; necrópolis que presentan en muchos casos una gran continuidad durante los siglos siguientes e incluso hasta la actualidad. Estas áreas de enterramiento se encontrarían en una zona exterior a los lugares de habitación, como es usual en el mundo romano. Podemos pensar que sería un espacio comunitario que progresivamente tomaría un carácter sacro para los habitantes del entorno.

En la Alta Edad Media las necrópolis seguirían situándose en lugares próximos pero aislados del espacio de asentamiento, a veces en una posición central respecto a diversos asentamientos del entorno, acogiendo a difuntos de varios poblados. Será precisamente en estos lugares con una connotación sagrada en el ámbito local donde podemos encuadrar la creación de las primeras iglesias en el mundo rural por parte de aristocracias y élites locales. (...)

(...) En algunos casos el carácter sagrado previo del lugar donde se emplazará la iglesia se ve reflejado, además de en los enterramientos, en la presencia de antiguos elementos de culto religioso como aras romanas. Este es el caso de la iglesia parroquial de Santa Eulalia de Portela (Verea) o de Santa María de O Condado (Padrenda), bajo cuyos altares se han encontrado aras de época romana

(Bouza Brey 1948).

(...)De este modo, podemos decir que las primeras iglesias que van apareciendo en Galicia se implantarían en el centro de varias comunidades, en lugares comunes y aislados de las zonas de habitación, aunque bien comunicados con ellas, que muchas veces tenían ya un carácter sagrado previo debido a su función cementerial. La iglesia se constituye así progresivamente en un lugar de encuentro y reunión de los habitantes de los cada vez más numerosos lugares de habitación del entorno, contribuyendo a forjar en ellos un sentimiento de comunidad más estrecho.

Sobre los orígenes y evolución de las primeras iglesias rurales en la alta edad media: el caso de Terra de Celanova (Ourense)

José Carlos Sánchez Pardo. REVISTA AQVAE FLAVIAE ISSN: 0871-4061

^v Necrópolis de Iria Flavia, Catoira de Arriba, As Cruces (Escravidude), Seira (Rois), Tines (Zas), Oseiro, (Arteixo), Santiago de Ois y Santiago de Adragonte

Todas ellas fueron halladas en cementerios parroquiales de iglesias, que como hemos dicho, estarían muy cercanas al paso de la vía XX. Por otro lado, la gran mayoría de estas necrópolis están asociadas a –o mejor dicho, no son más que continuación de– anteriores enterramientos típicamente galaicorromanos, formados por ladrillos y cubrición de tégulas.

Por el contrario, el resto de materiales relativos a sepulturas de época altomedieval en la provincia coruñesa que no se encuentran en torno a esa vía son de carácter mucho más pobre. Se trata en su mayoría de tumbas excavadas en la roca, cuya cronología, aunque nuevamente problemática parece ser más tardía que las laudas de estola, como las que recogía Angel del Castillo a principios del siglo XX: Loiba (Ortigueira), Portomouro (Val do Dubra), Troitosende (A Baña), Santa Baia de Vedra (Vedra) Sarandón (Vedra), o la necrópolis del siglo VII excavada en San Xulián de Moraime (Muxía) (Castillo 1923)

Territorio y poblamiento en Galicia entre la antigüedad y la plena Edad Media.

Sánchez Pardo, José Carlos. Tesis Doctoral.

3.3.2. Tipos de cemiterios.

*Quan m'hi poseu feu el fotut favor
arran de terra i prou,
que aquesta plana és el dibuix dels déus
i no seré pas jo
qui trenqui el seu encert.*

Lluís Llach. "Arran de terra"

3.3.2.1. Enterramentos no adro.

O enterramento tradicional é a inhumación, isto é soterrar o defunto por baixo do chan.

Os veciños son deste xeito soterrados no camposanto, diante ou ós lados da igrexa, preferentemente orientados ó mesmo que a igrexa, coa cabeza ó leste.

Os representantes das institucións, os eclesiásticos, os nobres, son enterrados dentro da igrexa, ás veces en capelas destinadas a tal efecto.

Camposanto de Serramo (Vimianzo)

Camposanto de Antes (Mazaricos)

Camposanto de Nebra (Porto do Son)

Camposanto de Abelleira (Muros)

As lápidas sucédense unhas a carón das outras, moitas veces enchendo completamente o espazo e formando deste xeito un pavimento continuo. No caso máis sinxelo, as tumbas sucédense dentro do recinto do adro en pequenos grupos seguindo ordes un tanto aleatorias, diante da igrexa, nos seus laterais.

Co aumento da poboación dos cemiterios o espazo onde atopar novas tumbas vaise esgotando e así aparecen as ampliacións dos cemiterios parroquiais.

Camposantos de Arcos (Mazaricos) e de Morlán (Trazo)

Camposanto de San Cristovo de Xavestre. Trazo

3.3.2.2. Ampliacións do cemiterio.

A ampliación do cemiterio pódese facer de dúas formas:

Ampliación do perímetro do adro, as veces con engadidos xeralmente en planta poligonal (San Xiao de Lardeiros en O Pino)

Densificación mediante a construción masiva de nichos no perímetro do adro (Santa María de Cuiña en Oza-Cesuras).

Igrexa de Trasmonte en Ames: transición dos enterramentos no chan ó cemiterio ordenado e con nichos.

Panteón en Vilanova. Malpica

Ampliacións do cemiterio de Santo Tomé de Ames

3.3.2.3. Os nichos: a súa orixe e proliferación.

O hábito de soterrar ó defunto baixo ó chan que é o que ven loxicamente asociado á propia palabra ven sendo substituído na actualidade polo almacenamento dos corpos en construcións en altura por riba do chan; os coñecidos como nichos.

Estes, comezáronse a construír para paliar o problema do exceso de ocupación dentro do recinto do camposanto, pero hoxe en día tense tan aceptado o modelo que cando se producen ampliacións de cemiterios nas que se ofrece a posibilidade de volver a optar pola vella tipoloxía (caso da ampliación do cemiterio de San Nicolao de Cis en Oza-Cesuras) os veciños optarán sempre que poidan por utilizar preferentemente os nichos en altura de cemiterio preexistente

Nichos no igrexario de Chaián (Trazo)

Nichos no igrexario de Coiro (Mazaricos)

3.3.2.4. Os enterramentos fóra do adro.

Os enterramentos fóra do adro reserváanse para aqueles que non podían seren enterrados “en sagrado”.

Enterramento na contorna exterior do adro de Agrón (Ames)

3.3.2.5. Cemiterios independizados dentro do recinto da igrexa.

Son relativamente habituais os casos nos que o crecemento do cemiterio produce unha nova organización que orixina un espazo independizado pero dentro do recinto que contén a igrexa, e polo tanto sen rachar coa concepción tradicional. Tal é o caso por exemplo do cemiterio de Bama en Touro, ou o de Pereiriña en Cee, o de Trasmonte en Ames ou o do igrexario de Coiro en Mazaricos

3.3.2.6. Cemiterios illados

A tipoloxía de cemiterio illado choca coa concepción tradicional da relación co mundo dos mortos.

Esta tipoloxía aparece fundamentalmente a finais do século XIX e principios do século XX en contornas urbanas (máis receptivas a concepcións foráneas) e nas zonas rurais onde os indianos traerían tamén novos usos que se identifican coa modernidade.

Cemiterio de Bama (Touro)

Cemiterio da Habana (O Pino)

Así veremos este tipo de cemiterios na zona de Ortegá (o propio cemiterio de Ortigueira, ou o de San Sebastián de Devesos, tamén en Ortigueira; outros en Ferrolterra, como o cemiterio de Franza en Mugardos ou o de Laraxe en Cabanas.

Algúns casos levan no propio nome a súa orixe indiana, como o caso do Cemiterio da Habana, no concello de O Pino.

3.3.2.7. Novas tipoloxías.

En ocasións podemos atopar tipoloxías nas ampliacións dos cemiterios completamente alleas ós esquemas tradicionais.

Nave mortuoria no igrexario de Vizoño (Abegondo)

Tal é o caso da ampliación do cemiterio parroquial de Vizoño, en Abegondo, onde a tipoloxía que se incorpora para os usos funerarios é a das naves industriais, cun lixeiro cambio de tratamento nos materiais.

3.4. Os cruceiros

Pódese calcular que en Galicia hai entre 10.000 e 15.000 cruceiros (uns tres ou catro por parroquia)

O primeiro estudo sistemático dos cruceiros galegos foi feito por Castelao na súa obra “As cruces de pedra na Galiza”

Cruceiro de Baltar (Melide)

3.4.0. Orixes dos cruceiros

Non faltan voces que remontan a orixe dos cruceiros ó megalitismo. Os camiños megalíticos eran camiños de penechaira, como estuda Carlos Nárdiz na súa obra “*El Territorio y los Caminos en Galicia*”, que buscaban as mellores topografías para avanzar e para orientarse, fóra das concas fluviais e das zonas de vizosos bosques, máis aínda co clima da “etapa atlántica” do período histórico que lles corresponde. Os principais monumentos megalíticos (as mámoas son se cadra as máis abundosas) se atopan en puntos singulares da topografía dos camiños (un cambio de divisoria, o punto máis axeitado para atopar unha vía con menores pendentes...). Carlos Nárdiz reflexiona sobre o feito de que a enorme cantidade de mámoas atopadas no replanteo de novas estradas se debe en gran medida a que estas, o mesmo que os antigos camiños megalíticos, buscan o percorrido máis efectivo desde o punto de vista da redución de desniveis e nesta procura atópanse sempre os mesmos pasos naturais. O monumento, ademais do seu carácter funerario revestiría así o de fito no camiño, ou máis ben marcaría o camiño mesmo.

Castelao en “*As cruces de pedra na Galiza*”¹ sostén que os cruceiros derivan directamente de menhires que desapareceron e en moitos casos ocuparían os mesmos lugares.

Os menhires ou “pedras fitas” eran habituais en puntos singulares dos camiños, como nos pasos naturais coincidindo con cambios de divisoria. A toponimia recorda este feito en diversos lugares da xeografía galega onde xa non existen.

Nesta teoría podería fundarse o paralelismo entre os cruceiros galegos e os bretóns, área xeográfica máis que abundosa en menhires. Existen moitos casos documentados en Bretaña onde ós vellos menhires lles foron engadidas cruces e gravados para “cristianizalos”.

Por exemplo o menhir de Saint-uzec en Pleumeur-Bodou, Bretaña.

Incluso en Midi Pyrenees (Menhir de Saillac, xunto a unha igrexa a xeito de cruceiro)

Porén, Castelao bota en falla a presenza destes menhires e dubida da antigüidade dos cruceiros monolíticos a xeito de cruz.

Pero, aínda que non tan abondosas como en Bretaña, si que existen diferentes exemplos de menhires en Galicia.

Pedrafitas-menhir do Marco de Fonte Salgueiras. Carral-Cambre, A Coruña

Pedra Fita Marco da Anta ou pedra do Guicho en Loureiro, Erboedo (Laracha)

Menhir de Bretal en Sirves, Olveira (Ribeira) atopouse soterrado.

Pedra Fita de Currás (Marín)

Pedra de máis de tres metros que permanecía na súa localización orixinal desde os tempos do megalitismo. Cunha absoluta falta de respecto trasladouse recentemente despois de 4.500 anos no mesmo lugar a unha rotonda.

Lapa de Gargantáns (Moraña)

192 cm de alto e 50 cm de diámetro. Ten gravados de cazoliñas

Pedrafitas de Padriñán (Sanxenxo)

Mide ao redor dun metro de altura e ten gravados de cazoliñas e unha ferradura; tamén dúas cruces esculpidas, posiblemente, en época histórica coa finalidade de cristianizala.

Existen tamén outros exemplos de menhires cristianizados no ámbito de influencia galaico, como por exemplo o das Portillas do Padornelo (Zamora), gran menhir de máis de 3 metros esculpido na parte superior en forma de cruz e con gravados medievais.

Castelao refírese a este exemplar en “A cruz de pedra na Galiza”, aínda que sen decatarse da súa verdadeira antigüidade.

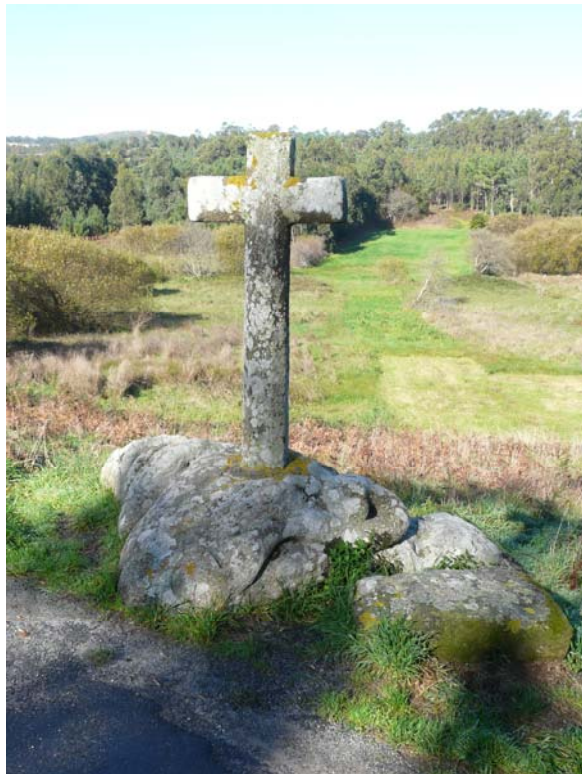

Cruceiro dos Pallares en Coucieiro (Val do Dubra) e Cruz de Beo en Vilanova (Malpica)

Como testemuñas deste tránsito tipolóxico quedan aínda un bo número de esteos cruciformes de carácter basto e esquemático, como por exemplo os de Fontenova, Beo e Pontello, na parroquia de Vilanova do Concello de Malpica, en Baio e na Rapada (Carreira) no concello de Zas, Pedra do Frade en Berdoias (Vimianzo), Cruceiro de Agrelo (Cundíns) en Cabana de Bergantiños.

Na parroquia de Vilvestro en Santiago podemos atopar o cruceiro chamado a Pedra da Legua. Trátase dun cruceiro monolítico chantado sobre unha laxa no camiño de Santiago a Fisterra. A relación do seu nome cos miliarios romanos é evidente. A cruz ten unha inscrición do ano 1760, pero a laxa onde se asenta ten marcas visigóticas e outras probablemente anteriores. A uns cen metros do cruceiro hai unha pedra fita.

Outro caso interesante a analizar é o da Pedra da Serpe de Gondomil, no concello de Ponteceso; trátase dunha cruz de pedra erguida sobre unha rocha na que se atopa o petróglifo dunha serpe alada que chega a 2,5 metros de lonxitude.

Pedra da Serpe de Gondomil en Corme Aldea (Ponteceso)

O tema da serpe foi recorrente na base de moitos cruceiros posteriores e pódese ver en casos como o de o cruceiro de Barral en Touro.

É moi interesante pola súa tipoloxía o Cruceiro de Badaneiro na parroquia de Colúns en Mazaricos, en forma de cruz ansada.

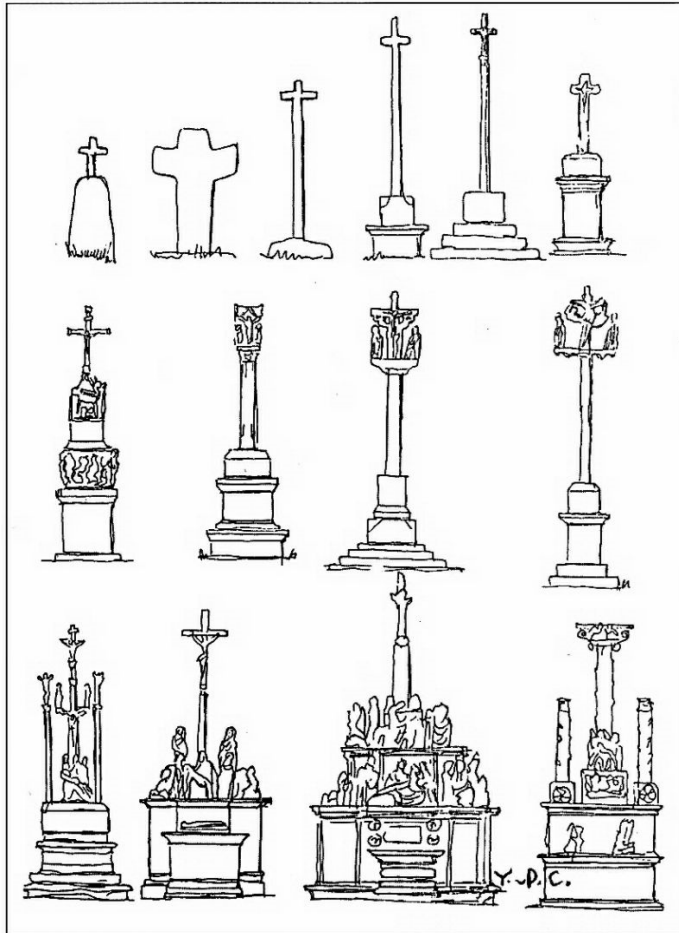

Cruceiro de Badaneiro en Colúns, Mazaricos

As veces as funcións do cruceiro as facían pequenas cruces de pedra sobre pedestais como no caso do da Pena de Francia no Freixo (As Pontes), a Cruz da Agra en Cundíns (Cabana de Bergantiños) ou a da saída do núcleo de Olveiroa (Mazaricos).

Polo que respecta ó caso bretón, Yves-Pascal Castel realiza no ano 1980 a súa monumental obra “*Atlas des croix et calvaires du Finistère*” onde

recolle datos de 3.110 cruceiros bretóns de diferentes técnicas e estilos, algúns deles gardando gran paralelismo cos cruceiros galegos.

Esquema evolutivo dos cruceiros bretóns por Yves-Pascal Castel

O autor realiza na primeira parte do seu libro un debuxo do esquema evolutivo das cruces de pedra desde o menhir cristianizado ós elaborados calvarios do século XIX. No catálogo figuran bastantes cruces monolíticas que recordan ós exemplos anteriores galegos (Cruz de Beo, etc.) En case tódolos casos Castel data as mesmas como pertencentes a Idade Media.

Aínda que tamén en Galicia son varios os que ven a orixe dos cruceiros nos menhires ou pedras fitas, o certo é que a práctica totalidade dos cruceiros galegos que poden ser datados con certa precisión son posteriores ao período románico.

Non é que non haxa fermosas cruces románicas, que en parte recollen a tradición ornamental xeométrica castrexa, pero estas non se atopan ao xeito de cruceiros, senón nas cubertas das igrexas, nas cruces que coroa os muros pinches do presbiterios, moitas veces sobre figuras de afores. (Por exemplo Igrexas de Mandaio e Cuiña en Oza-Cesuras, Collantres en Coirós...)

Cruces románicas na igrexa de Mandaio (Oza-Cesuras)

Castelao apunta como o cruceiro máis antigo dos existentes en Galicia ao cruceiro de San Pedro de Melide, que a pesares de estar comunmente datado no século XIV, e polo tanto estaría dentro do período gótico, o certo é que a súa imaxinería é aínda de clara referencia románica, incluíndo a imaxe sedente “en maxestade”.

Podería ser tamén que os cruceiros anteriores foran feitos en madeira, Ata hai pouco, aínda se podían ver no concello de Aranga, algunhas cruces de madeira en cruces de camiños, como o reflicten algunhas fichas de inventario existentes na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural e realizadas no ano 1998.

Un exemplo de gran cruceiro en madeira é a “Cruz de Fierro”, na Maragatería, no Camiño Francés de Santiago. Neste caso o cruceiro está constituído por un poste de madeira rematado por unha pequena cruz de ferro e chantada sobre un amilladoiro.

A prol desta teoría hai algúns cruceiros feitos en granito, pero esculpidos simulando madeira.

A plataforma de chanzos en forma piramidal que está presente na maior parte dos cruceiros recorda claramente estes amilladoiros.

O cruceiro do Marco do Couto en Buxantes (Dumbría) no Camiño de Santiago a Fisterra volve a seren utilizado como amilladoiro.

Castelao reflexiona sobre este feito en “As cruces de Pedra na Galiza” e suxire que a proliferación dos cruceiros pode ter que ver co Camiño de Santiago, e así fai referencia a cruceiros en Roncesvalles e Burguete.

Cruceiro do Marco do Couto en Buxantes (Dumbría)

Engade por outra banda que outra vía de penetración podería ser a marítima, vencellando os cruceiros galegos ó *Finistère* francés, de Bretaña e Normandía, e cita o caso do cruceiro gótico de Guimaraes, en Portugal do que se ten documentado que veu de Normandía por mar no ano 1342. A feitura desta cruz gótica garda evidentes similitudes con outras cruces góticas galegas como a do cruceiro de Santa María das Areas en Fisterra ou o cruceiro do Home Santo en Bonaval, en Compostela.

Cruceiro dos Santos en Pazos, Tines (Vimianzo)

Entre os cruceiros góticos, aparte dos xa mencionados de San Pedro de Melide, do Home Santo en Santiago, ou o de Fisterra, hai que mencionar os de Noia, o Cruceiro de Cheis en Bamiro e o cruceiro dos Santos de Pazos en Tines, (Vimianzo)

En xeral, non abundan os datos sobre a orixe, procedencia e antigüidade dos cruceiros e a información que podemos obter dos mesmos ven en ocasións nas inscricións que hai sobre eles, fundamentalmente nas súas bases e pedestais. Luís Martín Ruiz, na súa obra *Cruceiros na provincia da Coruña* relaciona detalladamente as datas que aparecen sobre os

diferentes cruceiros. Entre eles, tan só aparecen dous do século XVI, o cruceiro da Axesta en Muros e o Cruceiro de Sar en Compostela (1587).

Con inscricións do século XVII hai unha ducia de cruceiros dentro do ámbito estudado:

Cruceiro de Orto en Boqueixón; cruceiro do Oratorio en Leiloio, Malpica; Cruceiro do campo da festa de Baltar, Melide; Cruceiro de Mercurín e Cruceiro de Santa María de Ordes; Cruceiro de Ferreiros, O Pino; Cruceiro do Curro en Xuño, Porto do Son; Cruceiro de Fontecada en Santa Comba. Cruceiro da Torreblanca en Aríns e de Bando, Santiago de Compostela; Cruceiro do Vilar en Castenda, Tordoia e Cruceiro de Páramos, Val do Dubra.

Con inscricións do século XVIII son vinte os que refire Martín Ruiz dentro do ámbito que estudamos (aínda que hai algúns máis; por exemplo o de San Lourenzo de Meixigo en Cambre, o de Os Vaos en Mazaricos (1733) ou o de Santa María de Miño, que leva a data de 1766 no seu pedestal)

Entre os cruceiros renacentistas temos o Cruceiro de Baixar en Fisterra (século XVI) na entrada da vila no extremo da praia de Langosteira. O fermoso cruceiro de Ordes en Toques parece ser da mesma época que a porta da igrexa, con elementos renacentistas. Algúns teñen o varal cilíndrico e capitel toscano, como o da Capela das Virtudes de Briño, en Borneiro (Cabana de Bergantiños). Un caso moi fermoso é o da Atalaia en Laxe, con plataforma e varal octogonais. O do igrexario de Sumio en Carral e o de San Andrés na Coruña seguen o mesmo esquema.

E por suposto existen unha gran cantidade de cruceiros barrocos, coincidindo coa época de esplendor do agro galego resultante da introdución dos novos cultivos de alén do mar.

Moitos teñen a data da súa construción, como o do Carme da Ermida en Castenda (Tordoia), que leva a data de 1687 no seu pedestal.

Caso curioso representa o cruceiro do igrexario de Lamas en Boqueixón, con fuste románico e decoración helicoidal de vides. Francisco Singul

sostén que este fuste é unha reciclaxe dunha columna da fachada románica da Catedral de Santiago que foi demolida no século XVIII.

Este tipo de reciclaxes prodúcese tamén en outros puntos dos arredores de Santiago, como no cruceiro de Nemenzo, que ten acaroado na parte baixa do fuste unha figura románica que seguramente ven do antigo coro pétreo da Catedral de Santiago.

Como detalle curioso no tema das reciclaxes podemos citar o vello cruceiro do “Muíño Seco” na parroquia de Traba en Coristanco, que honra ó seu nome asentándose sobre unha pedra de muíño.

Os cruceiros anteriores ó século XVIII destacan pola súa espontaneidade e pola variedade de interpretacións, con distintos tipos de capiteis, imaxinería, varais cilíndricos, octogonais..., imaxes acaroadas sobre o mesmo. Pola contra, a partires do século XVIII establécese o canon que Martín Ruiz denomina “a orde galega” que leva a unha maior uniformidade na concepción dos cruceiros.

Cruceiro do Muíño Seco en Traba (Coristanco)

ⁱ Aínda é moi cedo para que falemos das nosas cruces outas e das coñecidas baixo o nome de “cruceiros”, porque todas elas son posteriores ao ciclo románico. En Galiza desapareceron os primeiros esteos cruciformes, si é que os houbo algunha vez, como desapareceron os menhires; e non sabemos de ningún moimento de pedra, senlleiro e independente, que poida compararse coas cruces celto – cristiáns, nin pol-o feito, nin pol-a antigüidade. As cruces outas de feitura simple, que decote se amostan no noso país, non son capaces de facernos cavilar a prol da súa vellez. E non falemos das cruces de tipo antigo e decoradas, porque faltan en absoluto.

Alfonso Daniel R. Castelao. As cruces de pedra na Galiza

3.4.1. O cruceiro e o lugar

O cruceiro é antes que outra cousa un fito, e deste xeito aprópiase do territorio da parroquia marcando os seus puntos senlleiros.

Juan José Burgoa Fernández no seu estudo sobre os cruceiros dos concellos eumeses da Capela e Cabanas¹, fai unha enumeración dos emprazamentos principais dos cruceiros:

Desde un punto de vista estritamente topográfico ou de situación, os cruceiros poden aparecer erixidos nos seguintes lugares:

- Igrexas, adros e cemiterios, campos de festa anexos e no camiño aos mesmos
- Ermidas e capelas rurais, sinalización dos seus camiños.
- Mosteiros e os seus claustros.-Prazas de cidades, rueiros de vilas e aldeas.
- Camiños rurais en xeral, de forma especial nas encrucilladas.
- Pazos e casas solarengas, á entrada ou en patios interiores.
- Pontes, no seu centro ou ao inicio das mesmas.
- Outros lugares non urbanos: montes, campos, corredoiras.
- Lugares senlleiros: castros, rochas e lugares de ritos litolátricos ou de antigos cultos precristiáns.
- Límites ou termos de freguesías, municipios ou outro tipo de xurisdicións (entroncados coas coñecidas pedras signatas medievais)

Cruceiro de Santa Rosa en Laxe

¹ BURGOA FERNÁNDEZ, Juan José
Os cruceiros do municipios da Capela e Cabanas
Cátedra. Revista Eumesa de Estudos nº 8. p 101-112 ISSN: 1133-9608

Por último, desde o punto de vista etnográfico, segundo a finalidade á que se destinan e tendo en conta as crenzas, os ritos relixiosos e/ou as prácticas pagás aos que se encontran vinculados, tense:

- prácticas devocionais e rezos, concesión de indulxencias.-paradas de enterros para responsos, destino final de procesións parroquiais.
- enterramentos de nenos prematuros ou non bautizados.
- bautismos prenatais nas augas dun río e ritos derivados.
- culto aos mortos, devoción de ánimas ou presenza da Santa Compañía.
- prácticas ofertatorias de flores, froitas e froitos da terra, velas e exvotos.-prácticas e ritos curativos; meigallo, mal de ollo, tangaraño ou raquitismo, incluso saúde de animais domésticos.

Deste xeito, os lugares significativos da parroquia son marcados polos cruceiros.

Pero o propio cruceiro tamén é quen de caracterizar o lugar; tanto é así que o nomenclátor oficial da Xunta de Galicia recolle máis de corenta lugares que levan o nome de O Cruceiro ou os seus derivados dentro do ámbito estudado.

3.4.2. O cruceiro e a encrucillada

O cruce de camiños é un dos emprazamentos máis relacionados coa presenza de cruceiros. A encrucillada representa a incerteza e fronte a ela o cruceiro aporta a seguridade, a apropiación do lugar pola razón.

Cruceiro do Castro en Tallo (Ponteceso)

3.4.3. O cruceiro do igrexario.

O cruceiro do igrexario é un elemento principal entre os que compoñen o igrexario. A situación tradicional é lixeiramente afastado da igrexa parroquial; na praza dianteira da igrexa ou no cruce de camiños máis próximo a ela.

Cruceiro de San Vincenzo de Curtis (Vilasantar)

Como dicimos, o igrexario é un organismo no que as diferentes partes constitúen un todo. Hai lugares do mesmo que teñen un particular significado e identidade e o cruceiro non fai máis que apropiarllos dun xeito máis explícito; unha praciña diante do adro, un cruce de camiños estratéxico a certa distancia da igrexa, a propia carballeira ou campo da festa cando os hai.

Na actualidade hai moitos cruceiros que se atopan no interior do adro, pero en xeral se trata de traslados de cruceiros que se atopaban antigamente fóra do mesmo.

O cruceiro é un dos elementos máis característicos do igrexario, aínda que non podemos dicir que exista sempre. Dos 750 casos estudados, podemos atopar o cruceiro como elemento do igrexario en 559; algo máis do 75% dos casos, ou o que o mesmo, en tres de cada catro. Non sabemos con precisión se no resto dos casos o houbo e desapareceu ou nunca o houbera.

Na gran maioría dos casos nos que hai cruceiro (o 80% dos mesmos), o cruceiro atópase fóra do recinto do adro; é o característico “cruceiro do igrexario”. Sabemos que en moitos casos no que o cruceiro se atopa dentro do adro é porque foi trasladado do seu emprazamento orixinal, e moi probablemente este é o caso de todos os que aparecen dentro do recinto do adro. As causas de porqué son trasladados ou desaparecen son moi variadas, aínda que moitas veces é por unha razón tan simple como o acondicionamento de camiños. Noutros casos é a propia concentración parcelaria o que deixa o cruceiro nunha localización insólita, por exemplo no medio dunha leira, como no caso do Cruceiro de Casal de Abaixo en Grixalva (Sobrado).

Con todo son maioría os casos onde os cruceiros do igrexario se atopan nos seus emprazamentos orixinais e forman deste xeito un fito elemental na configuración espacial dos conxuntos nos que se insiren.

Por zonas, a presenza de cruceiros nas inmediacións da igrexa parroquial é maioritaria nas áreas de Fisterra e Bergantiños (90,91 % e 89,28 % respectivamente)

Nas Agrads do Interior e nas Zonas de Transición a presenza de cruceiros supera o 80 % (83,78 % e 83,52 % respectivamente)

A zona de Ortegál é aquela onde menos cruceiros se atopan, seguida polo Golfo Ártabro (50,88 % e 58,27 % respectivamente)

O resto das zonas mantense na media do 75 %; Arzúa 73,88 %, Muros 75,00 %, Terras de Santiago 75,76 % e Serras Centrais 77,63 %.

Os cruceiros no interior do adro danse con maior frecuencia en Muros (33,33 %), Golfo Ártabro (32,10 %) e Ortegál (27,59 %). No extremo oposto se atopan a zona das Serras Centrais (11,86 %) e na Zona de Transición (9,68 %)

Igrexario de San Román de Val do Dubra, co cruceiro como eixo.

Ás veces a caracterización do lugar polo cruceiro vese reflectido na propia toponimia. Atopamos no ámbito estudado 43 casos do topónimo O Cruceiro no nomenclátor oficial da Xunta.

Vista aérea do Igrexario de San Román (Santiso)

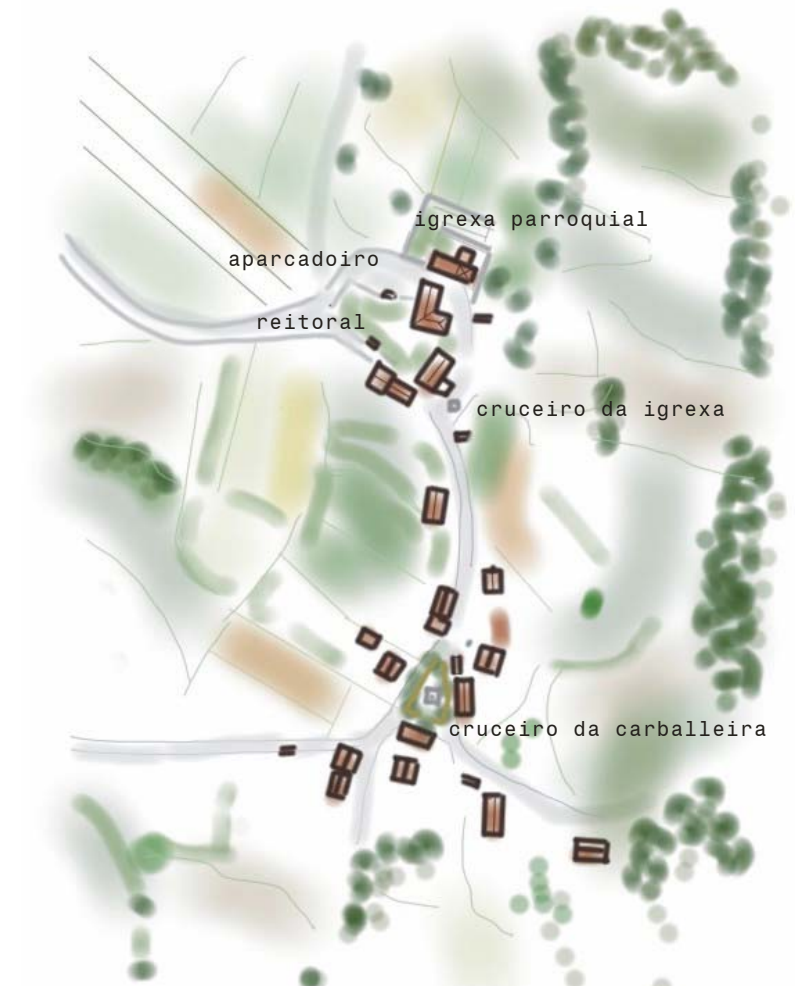
Hai casos como o cruceiro das Maroñas en Mazaricos onde se dá un esquema cunha pequena praza triangular co cruceiro na entrada da aldea no oeste mentres que a igrexa se atopa no extremo oposto da mesma, no leste.

Un exemplo parecido o temos no Igrexario de San Román en Santiso. No caso máis común esta praza triangular se atopa diante da igrexa, moitas veces separando o núcleo da igrexa (Santalla de Agrón en Melide) As veces o esquema de praza triangular se repite mesmo cando a igrexa se atopa illada como no caso de San Xoán de Golán en Melide

Igrexario de San Xoán de Golán en Melide

Os cruceiros funcionan como as referencias ou *landmarks* na paisaxe rural tradicional e as veces estas se suceden nunha secuencia lineal, como no caso do conxunto de cruceiros do igrexario de Borneiro, en Cabana de Bergantiños.

Secuencia de cruceiros no igrexario de Borneiro (Cabana de Bergantiños)

3.4.4. Estudo tipolóxico dos cruceiros

O estudo sistemático máis completo dos cruceiros da provincia da Coruña é o de Luis Martín Ruiz na súa obra *Cruceiros na Provincia da Coruña* editado pola Deputación da Coruña.

Cruceiro da Capela de Paizás en Cambada (Vimianzo)

Nesta obra se catalogan 2.124 unidades de cruceiros sobre un total de 942 parroquias (urbanas e non urbanas) de todas elas existen 125 parroquias onde non se atopa cruceiro algún (o 13% do total).

O autor establece dez tipoloxías para os cruceiros que en resumo se traducen en pequenas diferencias entre os seus elementos constitutivos: plataforma, pedestal, varal, capitel e cruz.

Así o autor distingue fundamentalmente os cruceiros “de cruz”, “de crucifixo” ou “de capela”.

Máis da metade dos mesmos (1.155; o 54,37% do total) responden á tipoloxía “de crucifixo”, que consiste en que na cruz superior sobre o capitel hai dúas esculturas: un cristo crucificado por un dos seus lados e unha virxe polo outro. Polo demais, as características comúns a maior parte son unha plataforma de planta cuadrangular de tres chanzos (hai casos excepcionais de máis chanzos, como o cruceiro da Capela de Paizás en Cambada (Vimianzo) ou o de Casal de Abaixo en Grixalva (Sobrado), que forma unha pequena pirámide; un pedestal en forma de paralelepípedo achafranado, un varal de sección cadrada duns vinte por vinte e con arestas rebaixadas e altura entre dous e tres metros, un capitel que pode seguir diversas tipoloxías e por último a cruz.

As plataformas son moi maioritariamente cuadrangulares. Menos dun 5% teñen plataforma octogonal e menos dun 2% triangular.

As distintas tipoloxías se refiren ás distintas conformacións destes elementos que se repiten con moi poucas variantes.

Todo isto constitúe o que algúns teñen chamado “a orde galega”.

Hai algúns cruceiros de feitura tosca e primitiva como as cruces monolíticas ou de poucas pezas como a cruz de Beo en Vilanova (Malpica) ou o cruceiro da Ermida da Ascensión no Val de Xestoso (Monfero).

Cruceiro da Ermida da Ascensión no Val de Xestoso (Monfero)

Outro elemento habitual nos cruceiros é a mesa pousadoiro, onde se pousa o cadaleito no derradeiro camiño do defunto. Este pousadoiro pode ser exento, xunta o cruceiro (Cruceiro de Meixigo en Cambre, cruceiro de Alón en Santa Comba) ou ben estar directamente acaroado ós chanzos da plataforma (cruceiro de Bardullas en Muxía ou cruceiro de Vila de Abade en Tordoia).

Hai algúns, poucos cruceiros nos que aparecen algúns elementos a maiores (algunha figura acaroada á base do fuste ou algún elemento engadido) buscando dar ó conxunto unha maior monumentalidade. Como exemplo temos o chamado “cruceiro bonito de Abegondo” con catro estatuas sobre pedestais en cada esquina do pedestal, que ten o seu remedo no cruceiro de San Xurxo de A Coruña.

Cruceiro de San Lourenzo de Meixigo (Cambre)

Temos tamén a tipoloxía xa máis das Rías Baixas de cruceiro que inclúe capela, ó xeito de peto de ánimas, abundante en Porto do Son, por exemplo.

No canto a imaxinería, temos desde exemplos claramente relacionados coa escultura culta, que van desde o período gótico (Cruceiro dos Santos en Cheis, Vimianzo) a o barroco e posteriores. Por outra banda existen outros que son fermosas mostras de imaxinería popular (Cruceiro de Corredoiras en Ambroa, Irixoa; cruceiro da Lobeta no Val de Xestoso en Monfero).

1 Cruceiro de capela de Montemuíño en Baroña (Porto do Son)
2 Cruceiro de Corredoiras en Ambroa (Irixoa)

3 Cruceiro gótico dos Santos en Pazos, Tines (Vimianzo)
4 Cruceiro realizado en toelo da Ponte en Santo Antón de Corveiro (Cedeira)

No que se refire ós materiais, a gran maioría están realizados en granito. Na zona norte das comarcas do Eume e Ortegal existen algúns cruceiros realizados en pedra serpentina de Moeche, tamén chamada “toelo”. Un fermoso exemplo o temos no cruceiro da Ponte en Cedeira, que estivo na vila de Cedeira e que hoxe se atopa na capela de Santo Antón de Corveiro.

3.5. A Carballeira ou campo da festa

As carballeiras ou campos de festa constituíron tradicionalmente o principal espazo público dos asentamentos rurais.

Estes espazos poden estar en contacto directo ou non cos núcleos de poboación e se dan as condicións poden servir tamén como campo da feira.

Polo xeral son espazos de pequenas dimensións cuns límites relativamente precisos. É un espazo tradicional no que se atopa o cruceiro, reforzando deste xeito o carácter simbólico do mesmo.

Carballeira de Pousada (Boqueixón)

3.5.1 A carballeira diante da igrexa.

A posición predominante da carballeira, como elemento simbólico do bosque orixinal no que se atoparía a igrexa é diante ou a carón da mesma.

Carballeira no igrexario de Trasmonte (Oroso)

3.5.1.1 A carballeira como espazo de transición diante da igrexa

A carballeira é un dos elementos que conforman un igrexario completo. A súa presenza actual dáse en aproximadamente a metade dos casos estudados (365 sobre 750), pero tense constancia de moitos casos nos que existiron e que por un ou outro motivo desapareceron. Son moitos os que pensan que esta carballeira (normalmente de reducidas dimensións) é a representación do bosque orixinal no que se asentaría a igrexa.

Unha sinal inequívoca do simbolismo deste espazo público é a presenza habitual do cruceiro do igrexario no interior do mesmo.

Entendemos aquí como carballeira do igrexario un espazo público identificable e directamente relacionado coa igrexa e o seu adro e que contén na actualidade ou contivo nalgún momento arborado.

Este elemento o atopamos aproximadamente na metade dos igrexarios estudados (48,73% do total)

Comparando as diferentes áreas xeográficas estudadas vemos que este espazo o atopamos en maior medida nas Terras de Santiago (nun 81,82% dos casos) Séguenlle as Agrads do Interior, onde atopamos este elemento nun 67,03% dos igrexarios. No extremo oposto atópanse as zonas de Muros (25,00%) e Bergantiños (32,14%)

No caso máis común o cruceiro do igrexario sitúase baixo uns carballos nunha pequena praza diante da igrexa.

Carballeira de Santa Sabiña (Santa Comba)

Amparo Casares estudou de xeito sistemático as carballeiras na súa tese doutoral, incluíndo as que se atopan diante das igrexasⁱ

A carballeira é un dos elementos constitutivos dun igrexario completo e podemos atopar moitos exemplos ilustrativos:

Carballeira da Graña (Ponteceso)

Carballeira na igrexa de Fisteus (Curtis)

Carballeira de Borneiro en Cabana de Bergantiños (afastada da igrexa e pechada nun cruce de camiños)

Carballeira de San Cristovo da Enfesta (Santiago de Compostela)

Carballeira de Santa María de Grixoa (Santiago de Compostela).
 Carballeira de Belmil (Santiso).
 Carballeira de Santa María de Restande (Trazo).
 Carballeira de Barreiro (Melide).
 Carballeira de San Cristovo da Enfesta (Santiago de Compostela).

En moitos casos, a carballeira xa non existe, pero si hai unha pequena praza despexada diante da igrexa, triangular ou trapezoidal, que contén o cruceiro do igrexario e constitúe o único espazo público da parroquia. Tal é o caso por exemplo do igrexario de Santaia de Curtis.

Esquema do igrexario de Santaia de Curtis (Curtis); praza triangular contendo o cruceiro, pequena carballeira e adro coa igrexa. O castro no lugar do Pazo a 350 m da igrexa completa o conxunto.

Noutras ocasións a carballeira está lixeiramente afastada, o mesmo que o cruceiro, pero conservando a secuencia lineal, como no caso da Campo do Cruceiro de Borneiro en Cabana de Bergantiños, onde no camiño que

leva á igrexa atopamos o cruceiro nunha praza triangular pechada cun murete perimetral que contén unha pequena carballeira.

Carballeira do cruceiro de Borneiro (Cabana de Bergantiños)

Carballeira de Cardama (Oroso)

Igrexario de Santa María de Leira (Ordes)

Igrexario de Nantón (Cabana de Bergantiños)

Igrexa de Portomeiro (Val do Dubra)

Igrexario de Muíño (Zas) coa súa carballeira contendo o cruceiro.

Igrexa de Bama (Touro)

Igrexa (coa súa carballeira dianteira) de San Adrián de Castro (Zas)

Un exemplo relativamente recentedi de reinterpretación da carballeira diante da igrexa a temos no actual igrexario de Deixebre, no concello de Oroso, onde a antiga igrexa foi abandonada (hoxe é difícil atopar restos) mentres que a nova foi edificada a mediados do século pasado no lugar chamado precisamente Os Carballos, dando a estrada xeral N-550. Diante da igrexa se atopa unha carballeira sobre unha parcela rectangular que separa a igrexa da estrada.

3.5.1.2 A avenida de conexión co igrexario.

Nalgúns casos a carballeira adopta a forma dunha avenida, como no caso do Igrexario de Santa María de Novela en Santiso.

Igrexario de Santa María de Novela (Santiso)

No caso de Cumbraos, en Sobrado ou O Allo en Zas, son máis ben avenidas de acceso, que lembran o carácter de incursión no bosque que ten o acceso ó igrexario.

3.5.1.3 A carballeira como orixe do núcleo.

Existen outros casos onde a carballeira non marca unha transición entre o núcleo e a igrexa na súa contorna, senón que o propio núcleo se desenvolve ó seu redor. Nestes casos pódese ver o parentesco co *common* das aldeas inglesas (fenómeno estudado por Thomas Sharp (1901–1978) na súa obra *The English Village, the Anatomy of the Village*).

Esquema do núcleo e o igrexario de Cances (Carballo)

Atopamos esta configuración nalgúns igrexarios, como o de Cances (Carballo), aínda que normalmente o núcleo que o acolle este esquema non se corresponde tanto co de igrexario, como cabeceira da parroquia, senón co dos campos de feira ou mesmo de romaría, acollendo unha pequena capela sen cemiterio.

Carballeira de Santa Margarida en Montemaior (Laracha)

Como ilustración os casos da carballeira de San Bieito de Rodiño en Sergude (Boqueixón), carballeira de Santa Margarida en Montemaior (Laracha) ou a Feira do Trece en Sedes (Narón)

Nestes casos, a edificación se sitúa na contorna do recinto da carballeira, formando unha incipiente trama urbana. Se cadra é máis doado que algunha das vilas do interior se orixinara a partires dun esquema deste tipo que a partires da célula básica do igrexario.

Un exemplo podería estar no Campo da Feira (ou Fraga do Rei) de Arzúa.

Cando a carballeira xunto á igrexa ten as dimensións precisas é o lugar máis axeitado para a festa, como no caso da carballeira de San Román en Val do Dubra.

Campo da Festa de San Román en Val do Dubra

ⁱ *Carballeiras dos atrios das igrexas. Son as que ocupan o espazo que antecede igrexas e capelas. Conforman os conxuntos parroquiais máis habituais en Galicia: igrexa, atrio con carballos, cruceiro, cemiterio e, ás veces, casa reitoral.*

Xa se indicou como estes carballos poden ser resultado da sacralización dun espazo ligado a ritos ou crenzas pagás previas, que a igrexa, ó non podelas erradicar, acaba asumindo.

Estas carballeiras destacan por ser un perfecto ámbito de entrada, tránsito entre o espazo exterior aberto e espazo interior pechado. Nas igrexas onde existe un pórtico exterior cuberto enmarcando a porta, como en Xan Xordo de Sabugueira, esta transición matízase aínda máis. A carballeira fai que a igrexa intensifique o seu carácter monumental. Trátase tamén dun lugar esencial de encontro para os veciños da parroquia. Está presente nas inflexións máis importantes das súas vidas: o nacemento, a constitución da familia e a morte.

Amparo Casares Gallego. As carballeiras en Galicia p.41 ISBN 978-84-453-4623-5

3.5.2 O campo da festa

A carballeira diante da igrexa serve as máis das veces como campo da festa. As veces a carballeira quedou reducida á mínima expresión e a festa foi trasladada a outro lugar. Noutros casos, unha aposta polo progreso mal entendido fixo da orixinaria carballeira un recinto pavimentado e carente de arbolado.

Con todo aínda quedan algúns fermosos exemplos de campo da festa tradicional, como é o caso do Campo da Festa de San Román en Val do Dubra.

Conxunto do Igrexario co Campo da Festa de San Román en Val do Dubra

Outros exemplos poden ser o campo da festa do igrexario de Vigo en Boqueixón ou o de Traba en Laxe.

Campo da festa de Traba (Laxe)

Un dos elementos constitutivos do campo da festa era o palco da música, pero os novos usos, e as novas orquestras van facendo que estes perdan a súa utilidade e así van sendo abandonados. Con todo aínda quedan algúns, fundamentalmente a xeito de plataformas poligonais, como no caso do igrexario de Ames.

Campo da festa de Vigo, (Boqueixón).

Campo da Festa de Campos. Melide

Os campos da festa tradicionais foron utilizados en ocasións para a inserción de novas pezas dotacionais, como no caso do Centro Social de Villestro, en Santiago de Compostela.

Campo da festa de Villestro (Santiago de Compostela)

3.6. A casa reitoral

A casa reitoral é un dos elementos constitutivos do núcleo do igrexario. É tradicionalmente a vivenda do cura párroco e a máis importante da aldea despois do pazo (cando o hai).

Igrexario de San Mamede de Carnota.

No noso estudo, sobre un total de 750 parroquias estudadas temos localizadas 380 reitorais (máis do 51% dos casos). Das 380, 75 están claramente en ruínas (un 20% das reitorais) mentres que 82 están estado de total abandono ou pre-ruína (21,75%). Non quere dicir que o resto se atopen efectivamente en uso.

Os casos son diversos; algunhas funcionan efectivamente como reitorais, outras están reconvertidas a vivendas particulares alleas á igrexa, outras funcionan con usos diferentes; centros sociais, escolas, establecementos

de hostalería, ou ben están en disposición de seren utilizadas pero sen uso actual (o caso mais común).

A casa reitoral atópase no caso máis frecuente a carón da propia igrexa e formando un conxunto. A casa non é propiedade do cura párroco, senón da igrexa.

Casa Reitoral de Santiago do Lago (Valdoviño)

Aínda que con gran seguridade habería reitoral na práctica totalidade das parroquias, hoxe en día tan só pode ser localizada como un dos elementos do igrexario en pouco máis do 50% dos casos estudados (377 casos sobre un total de 750) No resto dos casos ou ben a reitoral non existe, foi derrubada ou non puido ser recoñecida por cambio de uso ou outras circunstancias.

Se facemos unha comparativa por áreas xeográficas vemos que é na zona de Ortegá onde máis casas reitorais atopamos (68,42%), seguidos por Muros e Santiago (67,86% e 63,64% respectivamente)

Reitoral de Marrozos (Santiago de Compostela)

As zonas onde menos casas reitorais atopamos son as Serras Centrais e a Zona de Transición (36,84% e 43,24% respectivamente)

O resto das zonas achéganse á media con variacións dun (+ -) 5%
Das reitorais que atopamos, máis dun 40% se atopan nun estado de abandono ou ruína (41,58%)

Se discriminamos por zonas, se atopan en este estado principalmente na zona das Agrads do Interior e as Serras Centrais (56,00% e 53,57%) Pola contra, as zonas onde menos reitorais abandonadas ou en ruínas se atopan son Bergantiños e Ría de Muros (25,64% e 26,32% respectivamente)

Se nos fixamos na proporción de reitorais directamente en ruínas, Tamén as Serras do Interior e as Agrads do Interior son as zonas onde máis se da este caso (32,14% e 30% respectivamente), mentres que as de Bergantiños e Zonas de Transición son aquelas onde menos se da este fenómeno (10,26% e 12,50% respectivamente).

Casa Reitoral de Santa Comba de Carnota

3.6.1. Tipoloxía das casas reitorais.

As casas reitorais teñen polo xeral certas características comúns coas vivendas labregas veciñas, aínda que posúen certos aspectos que as diferencian. Son polo xeral as maiores da contorna, deixando aparte os pazos se os houbera. As fábricas son mellores e as veces incorporan algúns elementos de arquitectura culta.

A propiedade adoita estar pechada, moitas veces por muro de cachotería en ocasións con portón alintelado e con algunha ornamentación (cruces e lampións) como por exemplo na Reitoral de Berdeogas (Dumbría) ou na de Cospindo (Ponteceso) ou a de Caamaño (Porto do Son)

Reitoral de Cospindo (Ponteceso)

Dentro da mesma se atopan o hórreo (normalmente o maior da aldea en consonancia coa maior cantidade de terras e por tanto de grao) e

habitualmente o pombal (Berdeogas). O pombal é seguramente uns dos distintivos que permiten recoñecer a casa reitoral, pois salvo excepcións son xunta cos pazos os únicos edificios que contan con este elemento.

Pombal da reitoral de Corcoesto (Cabana de Bergantiños)

No canto á tipoloxía das plantas, nas reitorais máis notables é habitual a planta en L, que conforma un patio dianteiro, as veces con patíns de acceso ó primeiro andar, onde se atopa a entrada principal.

Exemplos de reitoral con planta en L os podemos atopar na reitoral de Berdeogas (Dumbría), na de Nantón (Cabana de Bergantiños) ou na de Baíñas (Vimianzo).

Casa Reitoral de Santa María de Recemel (As Somozas)

Casa Reitoral de Santo Antoño de Bañas (Vimianzo)

En ocasións, a casa reitoral ten unhas dimensións realmente considerables, como no caso da reitoral de Gonzar, no Pino. O edificio atópase a cen metros da igrexa parroquial, con certa independencia do resto dos elementos do igrexario e trátase dun edificio de grandes dimensións dentro dunha finca amurallada con portón de acceso.

Reitoral de Santa María de Gonzar no Pino.

Non é común que o edificio teña características pancegas se non como moito de casa grande, aínda que hai excepcións. Pazo do Arcediano (reitoral) de Piadela en Betanzos, reitoral de San Paio de Bribes en Cambre, reitoral de Piñeiro en Ames

O que sí se dá con certa frecuencia é a presenza de elementos arquitectónicos propios de arquitecturas máis urbanas que as do resto das edificacións veciñas, como por exemplo a presenza de ocos con trabatel (pequeno oco rectangular non practicable que se sitúa sobre o lintel da fiestra).

Casa Reitoral de Piñeiro (Ames)

Fiestra con trabatel na Reitoral de Berdeogas (Dumbría)

Reitoral de Castelo (Trazo)

Ás veces aparecen algúns elementos de arquitectura culta, molduras barrocas por exemplo en fiestras ou portas. Tal é o caso da reitoral de Touriñán en Muxía ou a de Ardaña en Carballo.

Outro elemento, aínda que non maioritario pero si que fai recoñecible a reitoral é a solaina. Un fermoso exemplo témolo na reitoral de Santa Comba de Carnota.

Noutros casos, a vivenda posúe características comúns coas do resto do núcleo, aínda que dun tamaño algo maior.

Reitoral de Ardaña (Carballo)

3.6.1.1. Casas reitorais conformando igrexario.

No caso máis común a casa reitoral áchase xunto a igrexa e se accede desde o adro ou polo menos está comunicada co mesmo.

En ocasións, o conxunto da igrexa e a reitoral aparecen pechadas cun murete e pode aparecer deste xeito un ante adro a xeito de praciña de transición, como no caso do Igrexario de Morás en Arteixo.

Igrexario de Morás (Arteixo)

3.6.1.2. Casas reitorais illadas.

Aínda que non é o caso máis habitual, sí que existen casos nos que a igrexa parroquial se atopa illada, a certa distancia do igrexario, ata medio quilómetro.

Reitoral de San Paio de Buscás e Capela de San Xosé (Ordes)

Como exemplos podemos citar a reitoral de San Paio de Buscás, en Ordes, que se atopa a 600 metros da igrexa parroquial e conta con capela propia.

Reitoral de Torres (Vilarmajor)

Outro exemplo atopámolo na reitoral de Torres en Vilarmajor. Neste caso a reitoral, de características pacegas atópase a 400 metros da igrexa parroquial e conta tamén cunha pequena capela.

Outros casos son os das reitorais de Serres en Muros, ou a de Perbes en Miño.

4. Os satélites da igrexa:

Un terzo das parroquias estudadas contan con ermidas. Discriminando por zonas son Ortegal, Santiago e Muros as zonas onde este fenómeno se da con maior frecuencia (52,63 %, 48,48 % e 46,43 % respectivamente) No extremo oposto atópanse as zonas do Golfo Ártabro e Arzúa (25,00 % e 29,82 %) o resto dos casos están na media.

4.1. Capelas.

Existen con frecuencia máis edificios relixiosos na parroquia aparte da igrexa parroquial. Ben pode tratarse de edificios de culto situados en asentamentos moi alonxados do igrexario, de outros privados ou antigas parroquiais que teñen perdido a súa función orixinal por seren reemplazadas por outras novas nun emprazamento preferido.

Referímonos neste traballo a estes edificios baixo o nome de capelas, deixando a denominación de igrexas para as parroquiais. Non incluímos baixo esta denominación ás ermidas de romaría, que teñen a súa razón de ser no propio lugar onde se celebran uns ritos ou festas determinados.

Capela do Socorro en Codesoso do Monte, Grixalva. Sobrado

Capela de San Cristovo en Foxado. Curtis

Aínda cando as capelas privadas, normalmente vinculadas a edificacións nobiliarias comparten características comúns co resto das capelas e moitas veces a súa arquitectura é moito máis interesante, non nos interesa especialmente o seu estudo pormenorizado, por canto estas non forman parte da rede parroquial.

É norma común que só as igrexas parroquiais teñan cemiterio. Isto cúmplase con contadísimas excepcións. Unha podería ser a igrexa de Santaia da Espenuca, que non é parroquial, pero que sen ningunha dúbida o foi. (José Carlos Sánchez Pardo cita esta igrexa como unha das de mais antiga fundación na comarca de Betanzos xunto ás de Tiobre) Outro caso é o da Capela de Xabriño en Fisteus, no Concello de Curtis.

4.1.1. Capelas illadas.

As capelas atoparanse en xeral vinculadas a núcleos de poboación, como satélites da parroquial en zonas afastadas ou que foron collendo máis relevancia. As capelas illadas confúndense ás veces coas ermidas, aínda que o factor que as diferencia é a ausencia dun uso relacionado coas romarías.

Capela do Paraño nas Pontes.

4.1.2. Capelas dentro de núcleos de poboación.

Será o caso máis frecuente, e dáse como dixéramos a xeito de elementos subsidiarios da igrexa parroquial cando os núcleos se atopan moi afastados do igrexario en parroquias de gran tamaño ou cando estas presentan xeografías complicadas. Son habituais as construcións de arquitectura popular que se integran co resto das edificacións.

Capela de Santo André en Queixeiro. Monfero.

Capela de San Miguel de Sangoñedo no Freixo. As Pontes

Como exemplo podemos poñer a Capela de Santo André de Queixeiro (Monfero), a Capela de San Pedro de Ferrol en Rus (Carballo, Capela de

Esperela en Vigo (Paderne) ou a Capela do Socorro en Codesoso do Monte, Grixalva (Sobrado).

4.1.3. Capelas privadas.

Aínda que as tipoloxías das capelas privadas poidan ser moi similares ás das capelas dos veciños ou da parroquia, en moitos casos con solucións arquitectónicas de gran interese, non é obxectivo prioritario da presente tese a súa análise por canto non pertencen á malla do tecido parroquial. Aínda así podemos citar interesantes casos de capelas privadas pertencentes a casas grandes e pazos.

Capela de Codeseda en Leira (Ordes) e de Loroxo en Cerqueda (Malpica)

Podemos citar como o exemplo a Capela de Donín en Adragonte. (Paderne) a Capela de Codeseda en Leira (Ordes). Capela de San Xosé de Branzá (Arzúa) ou Capela do Pazo de Mende en Barbeito (Vilasantar).

Capela do Pazo de Mende en Barbeito. Vilasantar

Capela do Pazo de Trasariz (Vimianzo)

4.1.4. Capela vinculada á reitoral.

En ocasións as casas reitorais posúen capela propia, especialmente cando estas se atopan a certa distancia do igrexario (entre 500 e 650 metros).

Así sucede por exemplo nas reitorais de Serres en Muros, na de Torres en Vilarmaior, na de Perbes en Miño ou na de Buscás en Ordes.

Capela na Reitoral de Torres (Vilarmaior)

Capela na Reitoral de Perbes (Miño)

Capela da Reitoral de Serres (Muros)

4.2. Ermidas e campos da romaría

4.2.0. As romarías e os santuarios.

4.2.1. Os campos de romaría-

4.2.2. As ermidas: tipoloxías.

4.2.3. As ermidas: a súa implantación.

4.2.3.1. Ermidas de carballeira.

4.2.3.2. Ermidas de fonte e braña.

4.2.3.3. Ermidas do monte.

4.2.3.4. Ermidas a carón do mar.

4.2.3.4.1. Ermidas na costa.

4.2.3.4.2. Ermidas en illas.

4.2.4. As ermidas de romaría: os seus elementos: os altares exteriores.

4.2.4.1. Os pórticos dianteiros.

4.2.4.2. Os pórticos ou oratorios laterais.

4.2.4.3. Os pórticos interpostos: a tipoloxía pontesa.

4.2.5. Elementos no Campo de Romaría: As fontes, palcos, oratorios.

Campo da romaría de San Fins de Castro en Cesullas (Cabana de Bergantiños)

4.2.0. As romarías e os santuarios

Cada parroquia é un mundo en pequeno: as casas, os seus campos de labor, os prados constitúen o escenario da vida cotiá. O bosque, o monte, unha zona da costa dificilmente accesible representan o incursión no descoñecido.

Resultaría se cadra esaxerado dicir que cada parroquia ten a súa romaría e a súa ermida. Porén a parroquia non está completa se non a ten. Existen romarías a carballeiras no mais fondo da fraga, a montes, a illas...

A romaría constitúe sen dúbida o camiño iniciático no descoñecido, no máxico ou sagrado. A maior parte delas inclúen diferentes rituais conectados co máis antigo das tradicións, cos ritos panteístas anteriores ó cristianismo, fontes milagreiras, pedras máxicas...

Os lugares obxecto da romaría sitúanse por regra xeral fóra das terras cultivadas da parroquia. É habitual que se sitúe preto dos límites da mesma.

Ermida de Chamorro en Serantes (Ferrol)

Otero Pedraio e Antón Fraguas¹ estudaron o fenómeno das romarías e relatan moitas das tradicións ligadas ás mesmas. Antón Fraguas, falando da ermida de Augas Santas, no concello ourensán de Allariz explica como *“ninguén marcha sen beber auga da súa fonte, lavar os oídos nos buratos das pedras que parecen orellas e admirar o carballo da santa ó pé da fonte”*. As lendas e a procesión ata o alto do castro mostran claramente que debeu haber culto pagán arredor da auga e as pedras que obrigou a cristianizar o lugar e crese que no mesmo hai culto cristián desde o século IV.

O Berce da Virxe en Pastoriza (Arteixo) é unha pedra baixo a que hai que pasar se se queren obter certos favores; a Capela de Pedrafurada en Caamaño, Porto do Son contén unha pedra con buratos feitos pola choiva e con símbolos de cristianización denotando un pasado pagán. O lugar é frecuentado por mulleres embarazadas e está tamén relacionado coa atracción da choiva; por iso suponse que ten que ver cos ritos da fertilidade, tanto das mulleres como da terra. Hai moitos outros exemplos na área estudada.

O Berce da Virxe en Pastoriza (Arteixo)

¹Antón Fraguas. Romarías e Santuarios, Galaxia 1988

Capela de San Marcos en Muros

Martiño de Dumio (510-579) denunciaba estas costumes no seu “De correctione rusticorum”

Acender velas xunto ás pedras, ás árbores, ás fontes e ás encrucilladas, que outra cousa é se non culto ó díaño?

Hoxe en día practicamente todas as ermidas e campos de romaría teñen acceso rodado, aínda que queden algunhas que non o teñan; Capela de San Marcos (Muros), Ermida de Portas en Devesos (Ortigueira) ou ermida do Carme da Ermida entre Castenda da Torre (Tordoia) e Benza (Trazo).

Capela do Carme da Ermida en Castenda (Tordoia)

4.2.1. Os campos de romaría

Os campos de romaría eran os tradicionais espazos naturais públicos do mundo rural. A orixe da palabra romaría ven dos romeiros, isto é; os que peregrinaban a Roma. A romaría leva implícita a viaxe, e no microcosmos da Galicia rural non facía falla ir moi lonxe para as viaxes ó descoñecido. Os lugares obxecto da romaría o serán polas súas calidades naturais; unha fonte milagreira, o alto dun monte (Nosa Señora do Monte en Camariñas, Nosa Señora das Neves en Buxantes, Dumbria cunha fonte con “propiedades milagreas para a lactancia animal e humana”)

Normalmente estes lugares especiais xa tiñan o seu carácter desde épocas remotas, ligado a cultos e tradicións precristiás. (O leito do santo na ermida de San Guillherme de Fisterra; o berce da Virxe de Pastoriza en Arteixo; A ermida de Chamorro en Serantes, Ferrol...)

Os campos de romaría son responsabilidade dos veciños da parroquia. Nalgúns casos, as romarías vinculan a varias parroquias, como é o caso da romaría da Eirita, na parroquia de Anos, no concello de Cabana de Bergantiños. A romaría xunta a sete parroquias o 22 de setembro e o campo contén os ocos para pousar as sete cruces de cadansúa parroquia.

Polo xeral estes lugares non precisaban da declaración de terreo público para ter este carácter.

Porén, son diversos os casos nos que os campos de romaría, vencellados a uso público desde data inmemorial caeron en mans privadas, como no caso da propia ermida de Chamorro.

As veces foi a concentración parcelaria a que privou as romarías da súa propia razón de ser, como no caso da ermida das Neves de Buxantes (Dumbria), na que a fonte quedou dentro dunha propiedade privada pola concentración.

Cruceiro e Fonte das Neves en Buxantes (Dumbria)

4.2.2. As ermidas: tipoloxías.

Se as igrexas parroquiais seguen patróns moi concretos no canto á súa configuración arquitectónica, as ermidas e santuarios ofrecen un repertorio moito máis rico que inclúen fermosas mostras de arquitectura popular e outras interpretacións máis persoais dos diferentes estilos arquitectónicos ó longo dos diferentes períodos históricos.

Se cadra a explicación podémola atopar que mentres que o control da “fábrica” da igrexa parroquial corresponde ó párroco, as ermidas e capelas pertencen ós veciños o son estes en moitos casos os que acometen as súas obras.

4.2.2.1 Ermidas de arquitectura popular.

Capela de Cestaño en Parada (Ordes)

Podemos atopar pequenas ermidas de arquitectura popular como a Ermida de San Vitorio dos Caínzos en Cambás (Aranga), Ermida de Augas Santas en Céltigos (Frades), Ermida de San Bartolomeu en

Queixeiro (Monfero), Capela da Ascensión en San Pedro de Xestoso (Monfero) ou a Capela de Cestaño en Parada (Ordes).

Capela de San Cidre en Visantoña (Mesía)

Capela do Socorro Vello en Régoa (Cedeira)

4.2.2.2 Ermidas de arquitectura culta.

Existe un bo número de ermidas onde é posible recoñecer algún dos estilos relacionados coa arquitectura culta. Aínda así, ó seren estas construcións responsabilidade dos veciños, o normal é que estes estilos sexan reinterpretados, cunha concepción máis inxenuista dos mesmos. Así, atoparemos fermosas mostras de barroco rural como a Ermida das Virtudes en Borneiro (Cabana de Bergantiños) ou a Ermida de San Amaro en Ames.

Ermida de San Amaro en Ames

Ermida das Virtudes en Borneiro (Cabana de Bergantiños).

4.2.2.3 Ermidas de “nova” arquitectura popular.

O feito de que o mantemento das ermidas derive directamente dos veciños fai as veces que as solucións para o acondicionamento actuais resulten “non convencionais”, achegándose en ocasións á estética que algúns chamarían “feísmo” pero que non cabe dúbida que, xuízos estéticos aparte, entran dentro da nova arquitectura popular. Como exemplos podemos citar os engadidos nas ermidas da Rabadeira en Seavia ou de San Roque en Traba (as dúas en Coristanco) ou a tipoloxía “pendello de bloques” ou nova arquitectura popular, como na Ermida de Santa Baia no Val de Xestoso en Monfero.

Ermida da Rabadeira en Seavia (Coristanco)

Ermida de Santa Baia no Val de Xestoso en Monfero

4.2.3. As ermidas: a súa implantación.

A ermida está directamente relacionada coa romaría, e a romaría é polo xeral unha incursión na natureza, na parte do territorio (escasa polo xeral no medio galego) que non está ocupada polo home. As romarías escollen para o seu destino lugares que revistan algunha característica especial para o home e son moitas as que teñen esa condición non só desde antes do cristianismo senon mesmo desde a prehistoria. Téñense atopado círculos líticos nas proximidades de ermidas.

4.2.3.1. Ermidas de carballeira.

4.2.3.2. Ermidas de fonte e braña.

4.2.3.3. Ermidas do monte.

4.2.3.4. Ermidas a carón do mar.

4.2.3.4.1. Ermidas na costa.

4.2.3.4.2. Ermidas en illas.

4.2.3.1. Ermidas de carballeira.

Xa faláramos do concepto orixinal da parroquia como o “claro no bosque”, sobre unha concavidade que acolle todas as actividades agrarias precisas para unha economía de subsistencia. O policultivo e a diversidade de actividades destes conxuntos que conforman o “bonsai atlántico” fan de cada parroquia un pequeno mundo en miniatura. As ermidas de carballeira representan en ocasións estas incursións no descoñecido sen facer por outra banda grandes desprazamentos.

Ermida de San Fins de Castro en Cesullas. Cabana de Bergantiños

Se a carballeira diante da igrexa é unha pequena recreación do bosque, fundamentalmente simbólica, as ermidas se implantarán polo xeral dentro do bosque e o recinto da carballeira da ermida non será máis que unha adecuación dunha parte do bosque.

Este recinto da romaría pode estar pechado, como no caso da Ermida do Carme de Castenda (Tordoia) ou non.

Ermida das Virtudes en Borneiro. Cabana de Bergantiños)

Ermida das Pías en Codesoso. Sobrado

Ermida de Santa Isabel en Beseño. Touro

Ermida da Pena de Francia no Freixo (As Pontes)

Ermida do Carme en Castenda (Tordoia)

Dentro da carballeira poderemos atopar os diferentes elementos do campo de romaría; a fonte (imprescindible) á que con frecuencia se lle atribúen cualidades milagreiras, o palco da música, os altares exteriores, cruceiros, etc.

Campo da Romaría das Pías en Codesoso (Sobrado)

4.2.2.2. Ermidas de fonte e braña.

Un dos emprazamentos habituais para as romarías son as fontes de brañas. A fonte é un elemento indispensable en calquera campo de romaría; sen ela dificilmente poderíase celebrar. Pero nas ermidas de braña a fonte ha de ter o máximo protagonismo. Repítese con certa frecuencia o nome “Ermida de Augas Santas”; como por exemplo a de Beseño en Touro, a de Chaián en Trazo ou a de Céltigos en Frades.

Ermida de Augas Santas en Céltigos, Frades.

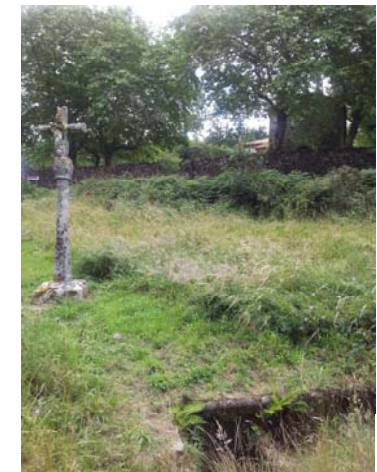
Ermida de Garabanxa en Calvente, Oroso.

Ermida do Socorro en Cesteña, Vilamaior, Ordes.

Ermida de Nosa Señora das Neves en Buxantes, Dumbría (cruceiro xunta a fonte)

4.2.3.3. Ermidas do monte

Se cadra un dos emplacements máis antigos no que podemos atopar ermidas é o do monte, como as do Pico Sacro na Granxa (Boqueixón), San Miguel de Breame en Pontedeume (*Castro de Centriria (Breame)*) ou Santa Eulalia da Espenucaⁱ en Coirós. José Carlos Sánchez Pardo fala dalgúns casos de antigas igrexas moi próximas a castros que deixaron a súa función parroquial cando os castros foron abandonados.

Ermida de San Vitorio de Cambás. Aranga.

Os montes, os outeiros son os elementos xeográficos de referencia máis evidentes. Os montes e outeiros foron lugares de culto desde a antigüidade, e foron lugar prioritario para as romarías. Así sucede na Ermida dos Remedios en Alto Xestoso (Monfero), a Ermida de Nosa Señora do Faro (Ponteceso), a Ermida de Chamorro en Serantes (Ferrol) entre moitas outras.

Ermida da Virxe do Monte en Coiro (Mazaricos)

Ermida da Espenuca (Coirós)

ⁱ *Castro da Espenuca (Coirós): Domínase o val do río Mandeo. Sobre o castro ergueuse un altar, unha espadana e un cruceiro. Segundo se desprende dun documento do ano 868, no lugar houbo unha torre medieval.*

4.2.3.4. Ermidas a carón do mar

Outros emprazamentos habituais das ermidas son os que se dan a carón do mar. Serán lugares especialmente escollidos pola súa xeografía, dos que destacan especialmente os dous santuarios galegos por excelencia; o Santuario da Virxe da Barca de Muxía (tristemente afectado por un raio) e o Santuario de Santo André de Teixido. Certamente estes dous non teñen exactamente a tipoloxía de ermida, semon que son maiores dimensións, especialmente o Santuario da Barca.

Pero son moitas os edificios nos campos de romaría marítimos que sí teñen as características de ermida, como exemplo San Adrián en Malpica ou San Antón de Corbeiro en Cedeira.

4.2.3.4.1. Ermidas na costa.

Deixando aparte o gran santuario a carón do mar da Virxe da Barca en Muxía, tan preto do mar que foi asolagada polos temporais en xaneiro do 2015, hai moitas ermidas a carón do mar no ámbito estudado.

Ermida da Virxe do Porto en Meirás (Valdoviño).

Ermida de San Adrián en Malpica.

Ermida de San Antón de Corveiro en Cedeira.

4.2.3.4.2. Ermidas en illas.

Calquera elemento doadamente singularizable é susceptible de converterse en simbólico e polo tanto de acoller unha tradición, unha romaría e a súa ermida. Isto sucederá en illas, illotes que se sitúen preto da costa e polo tanto garden unha clara relación visual co resto da parroquia. Dalgúñas delas tan só quedan restos, como é o caso da Ermida da Illa da Estrela en Corme-Aldea (Ponteceso). Un círculo megalítico preto dela testemuña o seu antigo culto. Outro caso o teremos na Ermida de Santa Mariña de Sisargas, da que di a lenda que foi destruída polo pirata Drake.

Outras, como a ermida de Santa Comba de Covas en Ferrol, moi preto da costa e comunicada con ela en marea baixa atópanse sobre un antigo castro.

Ermida de Santa Comba de Covas. Ferrol (sobre antigo castro)

4.2.4. As ermidas de romaría. Os seus elementos: os pórticos dianteiros e os altares exteriores.

As igrexas parroquiais están deseñadas á medida da poboación da parroquia. Os seus veciños máis ou menos collen dentro dos muros da súa igrexa parroquial. As capelas de romaría polo contrario están feitas para acoller unha celebración multitudinaria e pensada para o exterior: O obxecto da romaría, da peregrinaxe non é a capela senon o lugar mesmo onde se celebra. Trátase na maior parte dos casos de celebracións panteístas con orixes anteriores a tradición cristiana.

Non faltan as fontes milagreiras, as pedras que dan a fertilidade pasando baixo elas (como no santuario de Pastoriza en Arteixo), abalándoas como na Barca de Muxía, etc.

A capela ten que abrirse forzosamente ó exterior e daquela a frecuente aparición de pórticos exteriores onde se produce o culto aberto á multitude. Noutros casos existen oratorios exentos que poden facer a mesma función.

4.2.4.1. Os pórticos dianteiros.

Os pórticos tanto dianteiros como laterais son moi pouco habituais nas igrexas parroquiais. A pesares de que a climatoloxía puidera facer pensar na utilidade destes elementos nas igrexas, o certo é que a súa presenza é mais ben testemuñal; algúns exemplos principalmente na zona do alto Eume.

Porén, os pórticos exteriores son moi maioritarios nas ermidas. Se cadra é o feito de que as celebracións nas romarías se producen cara ó exterior. A igrexa parroquial suponse que está pensada para acoller á totalidade dos veciños no seu interior, mentres que as ermidas, ó tratárense as romarías de fenómenos multitudinarios que acollen xentes doutras parroquias non teñen esta obriga de acoller ós romeiros no seu interior e as cerimoniais ollan cara ó exterior.

Ermita da Virxe do Monte en Coiro. Mazaricos.

Ermita de San Vitorio dos Caínzos en Cambás. Aranga.

Ermida da Ascensión no Alto Xestoso (Monfero)

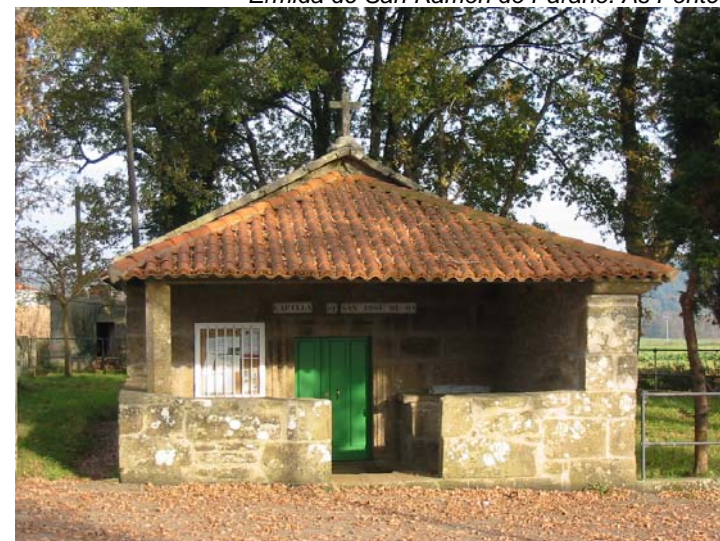
Os soportes destes pórticos dianteiros poden ser moi variados, desde as pilastras labradas de cantaría, como na ermida da Virxe do Monte en Coiro (Mazaricos), as grosas pilastras de cachotaría e dúas alturas da ermida do Socorro en Vilarmajor (Ordes) ou a do Silvao en Enchousas (As Somozas), pés dereitos de madeira como na ermida de San Ramón do Paraño, nas Pontes.

Ermida de San Fernando de Barbos (Ortigueira)

Ermida de San Ramón do Paraño. As Pontes

Ermida de San Xosé de Xavestre. Trazo

Capela de San Roque de Montemaior en Laracha (pórtico traseiro)

4.2.4.2. Os pórticos ou oratorios laterais.

Outros elementos característicos das ermidas son as capelas ou oratorios pechados pero con comunicación visual co exterior, mediante reixas, celosías, etc. Como exemplo podemos ter a fermosa capela lateral da Ermida do Carme de Castenda en Tordoia, onde se empregan pezas labradas de cantaría que constitúen a celosía dun xeito similar a como se forman os paneis laterais dos hórreos.

Outros exemplos os temos na Ermida das Virtudes de Borneiro (Muxía), na Ermida de Santa Lucía en Olveiroa (Dumbría), na Ermida de Monte Torán de Bamiro (Vimianzo), a Ermida de Rubín en Cícere (Santa Comba) entre outras.

Ermida do Carme de Vilar en Castenda (Tordoia)

Ermida de Santa Margarida de Montemaior (Laracha)

Capela de Rubín en Cícere (Santa Comba)

4.2.4.3. Os pórticos interpostos: a tipoloxía pontesa.

Unha tipoloxía moi característica é a que se dá nalgúns igrexas e ermidas pontesas, onde o campanario se presenta como remate do conxunto que fan a nave principal e o pórtico dianteiro. Este esquema o atopamos por exemplo na Ermida de Santo Antón en Bermui (As Pontes), pero tamén en algunhas parroquiais veciñas, como por exemplo a do Freixo, tamén nas Pontes.

Capela de Santo Antón da Ermida. Bermui

Pórtico dianteiro na igrexa do Freixo (As Pontes)

4.2.4 Elementos no Campo de Romaría: As fontes, palcos, oratorios.

A romaría é unha viaxe ritual. O lugar onde se chega ten sempre algo de simbólico: un monte, unha illa, un bosque, unha fonte milagreira. Na súa orixe sen dúbida eran lugares caracterizados naturalmente. Co decurso dos tempos en moitos casos foron humanizándose e foron dotados de diferentes construcións rituais: as capelas, os cruceiros, oratorios, etc.

Fonte da Ermida do Carme en Montouto (Santa Comba)

Os campos de romaría atópanse polo xeral afastados dos lugares habitados. Naturalmente é fundamental que posúan auga. En moitos

casos as fontes do campo de romaría atópanse na orixe mesma da elección do lugar e son obxecto de ritos asociados a tradicións ancestrais. Son frecuentes os nomes de ermidas de “Augas Santas”.

Fonte Santa na Ermida das Pías en Codesoso (Sobrado)

As fontes poden aparecer nun accidente natural, como a da ermida do Carme en Montouto (Santa Comba) que bota a auga desde debaixo dun penedo, aparecer no medio dunha braña como na ermida das Neves de Buxantes (Dumbría) ou mesmo atoparse en arquetas monumentais como no caso da fonte de Santa Margarida na parroquia de Montemaior en Laracha ou a do mesmo nome en Corcoesto (Cabana de Bergantiños).

Noutros casos, a falta de fonte ben vale un pozo, como no caso da Capela de Santiavedra en Bardaos, (Tordoia).

As veces ata se produce combinación de elementos, como no caso da fonte-cruceiro da “Fonte da Santa” en Santa Margarida de Muíño en Zas.

Fonte de Santa Margarida en Montemaior (Laracha) e Fonte do mesmo nome en Corcoesto (Cabana de Bergantiños)

Outros elementos que poden aparecer nos campos de romaría son altares exteriores, como na ermida das Pías en Codesoso (Sobrado) ou palcos da música, como en Santo Antón de Olás (Mesía).

Pozo da capela de Santiavedra en Bardaos (Tordoia) e "Fonte da Santa" en Santa Margarida de Muíño (Zas)

Pórtico e altar exterior na Ermida das Pías en Codesoso (Sobrado)

5. A rede de igrexarios e a identidade do territorio. Os igrexarios como marcas históricas na paisaxe cultural.

Como vimos dicindo en apartados anteriores, a estrutura do medio rural na área estudada é maiormente o resultado dunha paisaxe cultural que se foi formado desde a Idade Antiga e que ten na rede de igrexarios os seus principais *landmarks* históricos hoxe visibles.

Estes igrexarios funcionan como fitos referenciais desde un punto de vista histórico, cultural e mesmo da identidade do territorio e do individuo.

O mesmo que os núcleos históricos das cidades e vilas constitúen o seu cerne, a súa memoria e a súa identidade, a rede de igrexarios constitúe un conxunto de fitos que forman o sistema polinuclear do tecido histórico e identitario sobre o que a paisaxe cultural se asenta.

O proceso do recoñecemento da importancia dos conxuntos históricos das cidades levoulle un tempo á sociedade ata que foi maioritariamente aceptado.

5.1 A modernidade fronte ós cascos históricos.

Ata ben entrado o século vinte, non faltaron voces que clamaron pola substitución das vellas tramas orixinarias das cidades por outras novas que con un carácter hixienista achegara ás mesmas uns novos modelos e estándares máis acordes coa modernidade.

O Plan Voisin para París de Le Corbusier non é mais que unha ilustración; sen dúbida provocativa deste punto de vista.

Segundo este razoamento, tan só os monumentos terían que seren preservados como fitos do pasado, sen ter moito en conta o seu contexto. (Da carta de Atenas de 1933 ás Cartas de Granada, 1985 e Toledo 1986)

A Carta de Atenas propuña sen complexos (art. 24) a eliminación de barrios enteiros das cidades deixando tan só algúns monumentos e se cadra algúns edificios tipolóxicamente representativos.

“No nome da saúde pública deberían ser condenados barrios enteiros. Os uns, froito dunha especulación precoz, só merecen a piqueta; outros, por mor dos recordos históricos ou dos elementos de valor artístico que encerran, deben ser parcialmente respectados; existen medios para salvar ou que merece ser salvado pese a destruír sen piedade canto constitúe un perigo.”

E continuaba no seu punto 67:

“Algunhas persoas, ás que lles preocupan máis o esteticismo que a solidariedade, militan en favor da conservación dalgúns vellos barrios pintorescos, sen se preocuparen da miseria, da promiscuidade e das enfermidades que estes albergan.”

Ata ben entrada a segunda metade do século vinte a supremacía dos postulados modernos sobre os valores tradicionais das cidades se exhibía sen complexos nun abuso de posición dominante con pequenos chiscos á tradición que baixo as formas do brutalismo do terceiro cuarto do século, teñen na Torre Velasca de Milán (BBPR 1956) a súa máis clara expresión.

As réplicas destes modelos as podemos ver en moitos cascos urbanos de vilas e cidades galegas, onde por riba do contraste tipolóxico, é o contraste volumétrico dos novos edificios o que se impón sobre as tramas consolidadas herdadas do século dezanove e anteriores.

Paradóxicamente, uns modelos que alegan a súa superioridade por razóns hixienistas e funcionais se superpoñen sobre as tramas antigas dando como resultado unhas áreas máis saturadas, con menos acceso á luz, zonas verdes, etc., e polo tanto menos hixiénicas e funcionais.

Naturalmente, e deixando aparte a indubidable calidade arquitectónica individual dalgúns exemplos (edificio de Andrés Albalat en Porta Real da

Coruña, edificio do Hotel San Martín en Ourense de Javier Suances, entre outros..) son razóns especulativas e non intelectuais as que fundamentan en último termo este proceso.

Xosé Lois Martínez denunciaba esta actitude a finais dos setenta (1978) nun artigo na revista Obradoiro¹

Torre Velasca desde o Duomo de Milano.²

¹ Xosé Lois Martínez Suárez. *A Rúa de Panadeiras-San Nicolás ou a destrución do centro histórico da Coruña* Revista Obradoiro, ISSN 0211-6065, Nº. 2, 1978, páx. 39-51

Neste artigo denunciábase o planeamento municipal da última administración franquista, onde se proxectaba unha vía de quince metros atravesando a Pescadería coruñesa (desde Panadeiras ata a Mariña) derrubando gran cantidade de edificacións históricas na contorna da igrexa de San Nicolao e descontextualizando o resto. Máis aló da brutal incidencia no ámbito inmediato o que se pon de manifesto é a absoluta falta de sensibilidade da época coa protección do patrimonio histórico.

5.2 A modernidade fronte á paisaxe cultural.

Todo isto ten a súa atomizada réplica no medio rural. Agora ben; mentres que a centralidade dos cascos históricos levou cara eles durante os anos sesenta e setenta do pasado século a súa máxima tensión especulativa, no medio rural este fenómeno non se produce na mesma medida, e as novas edificacións non se producen tanto nos núcleos tradicionais da parroquia, se non nas súas mellores terras que son polo xeral as antigas agras asucadas polas novas estradas.

Hai que ter en conta tamén que as presións migratorias prodúcense nesta época das zonas rurais ás urbanas, ó mesmo tempo que cara a outros puntos fóra da xeografía galega.

Será esta emigración retornada a que produza unha nova vaga edificadora no medio rural cando volva ós seus lugares de orixe a partires dos últimos anos setenta e en adiante.

Os antigos habitantes agora emigrados terán como prioridade a construción da nova casa no seu lugar de orixe, aínda que con novos plantexamentos, tanto tipolóxicos como de implantación.

Plácido Lizancos aborda este tema na súa tese doutoral “As migracións na conformación da vivenda labrega contemporánea”.

² «PalazzoRealePiazzettaMilano» de Goldmund100 - Disponible baixo a licenza CC BY 3.0 vía Wikimedia Commons

O tema de como as edificacións no medio rural van desprazándose dos seus emprazamentos orixinais cara as novas estradas foi estudado por diferentes autores; Otero Pedraio, Fariña Tojo, Precado Ledo e especialmente Carlos Nárdiz na súa obra *“La construcción de los bordes de las carreteras en Galicia”*.

Deste xeito, nun primeiro momento a ruptura co hábitat tradicional non comporta a destrución dos núcleos rurais tradicionais se non o seu abandono. Quen sufrirá así as consecuencias desta nova concepción será a estrutura tradicional do solo.

Nun segundo momento serán os propios habitantes dos núcleos rurais os que consideren non aptas para o novo xeito de vida as edificacións tradicionais de arquitectura popular e se decidan pola construción doutras novas.

Se as edificacións antigas contiñan tanto as dependencias para a habitación como as produtivas (cortes, almacén de apeiros, etc.), serán estas últimas as que se manteñan na vella casa, mentres se constrúe unha nova vivenda na súa veciñanza máis adaptada ós novos requirimentos. Estes novos edificios non se constrúen seguindo os modelos das casas tradicionais, nin sequera o das mellores da parroquia (pazos, casas grandes), se non que se construírán con tipoloxías totalmente novas (por exemplo: baixo libre, escaleira por fora, aproveitamento baixo cuberta con grandes bufardas, etc..., nun afán por unha banda de afastarse do terreo tanto como sexa posible e por outra por se apropiaren da maior cantidade de volume edificado permitido pola normativa. A harmonización do entorno ou a coherencia formal cos elementos preexistentes simplemente non son factores a ter en conta. Este modelo será o que Lizancos define como “a casa rupturista”.

Nun terceiro momento, mentres grandes zonas son condenadas ó abandono polo despoboamento, noutras a extensión dos fenómenos urbanos choca coas estruturas rurais preexistentes e as vellas tramas son utilizadas como soporte de construcións de tipoloxías alleas.

Casa con escudo en Gondollín, Corme Aldea (Ponteceso)

A permisibilidade urbanística fai que en áreas con presións edificadoras pola proximidade ás cidades, zonas turísticas, industriais ou outras, as tramas que ían ligadas á rede de núcleos rurais tradicionais, pasen a soportar a través da construción por “licenza directa” edificacións con tipoloxías alleas e por suposto de moita máis densidade. Os “instrumentos de planeamento” son testemuñais na construción do medio rural galego, por moitos Planes Xerais que se redacten, Planes Especiais de Protección do Medio Rural que se prevexan, o xeito de edificar no medio rural na súa práctica totalidade é a licenza directa; isto é, a superposición de pezas novas xeralmente descontextualizadas sobre estruturas preexistentes, e o planeamento urbanístico un xeito para xustificálas ou legalizar as construcións que foron levantadas sen ela.

5.3 Os inicios do sentimento crítico. O concepto do “feísmo”.

Deixando aparte as consideracións polo propio termo, sen dúbida superficial, xa que non estamos a falar dun fenómeno meramente estético, a adopción pola sociedade do termo “feísmo” pon de manifesto a aparición dun certo espírito crítico con relación ó xeito de actuar sobre o medio rural.

Este espírito estará seguramente fundado na vaga conciencia de que “algo teremos feito mal” e ante a imposibilidade dunha diagnose axeitada dáselle un nome máis ligado ó sentimento que á razón.

Moito se ten falado sobre o termo e non é obxecto desta tese abondar sobre o mesmo, tan so manifestar a esperanza de que da súa escura complexidade saia algunha pequena luz.

5.4 Da paisaxe cóncava á paisaxe aplanada.

Felipe Criado utiliza o modelo da “paisaxe cóncava” para explicar a paisaxe cultural galega, é dicir, unha paisaxe feita á medida dunha explotación natural do medio cun gradiente de usos estendido sobre a topografía dunha serie de concavidades que acollen ás parroquias e expón en contraposición o modelo de “paisaxe aplanada”³ para explicar os fenómenos que están levar ó territorio á perda dos seus valores naturais e o seu sentido, onde esa “cidade difusa” en lugar de aproveitar o mellor que o rural e do urbano foron poñendo sobre o territorio en capas sucesivas ó longo da Historia, busca pola contra borrar todas as súas pegadas.

*“Si el paisaje tradicional gallego ha sido cóncavo y el prehistórico convexo, el paisaje postrural es plano. Va siendo aplanado por las excavadoras, por la concentración parcelaria, por las transformaciones agrarias y por la ordenación del territorio. Se va haciendo plano porque todo él es igual a sí mismo, no hay distinciones significativas en altura, ni de uso. Todo terreno sirve para todo: para pasto, para casas, para carreteras, para polígonos industriales.”*³

³ Felipe Criado Boado, Arqueología del paisaje: las formas del espacio en la Galicia Antigua

5.5 A paisaxe cultural como valor engadido nos fenómenos rururbanos

Os fenómenos de urbanización non poden darse en Galicia (se cadra en ningures) sobre *tabula rasa* por canto a malla básica parroquial e o tecido de pequenos núcleos nas súas diversas tipoloxías (nas que os igrexarios constitúen os seus nódulos referenciais desde o punto de vista histórico e cultural) que o acompañan atópase estendido sobre a totalidade do territorio.

A oportunidade está aproveitar a potencialidade desta estrutura básica de ocupación dun xeito natural, “coherente coa organización topográfica e ecolóxica do territorio” en palabras de Dalda, no lugar de interpretalo como unha “distorsión” nun novo modelo de poboamento posible. Nesta inadecuación entre as preexistencias e os modelos superpostos está gran parte da problemática do urbanismo actual nas periferias das cidades e nas contornas rurais con gran influencia dos fenómenos urbanos que a cidadanía en xeral sinte, aínda que as veces non entende e ante a falta doutra diagnose chama “feísmo”.

Se cadra o problema é o mesmo que o que se plantexou cos centros históricos das vilas e cidades, só que estendido ó conxunto do territorio.

Hoxe en día ninguén dubida que os centros históricos son fenómenos que precisan dun tratamento máis complexo que outros tipos de urbanización, aínda que posúen outro tipo de potencialidades que os converten nun claro valor engadido.

Do mesmo xeito, a paisaxe cultural ten moitas oportunidades para seren aproveitada como base dunha ocupación sostible do medio. O problema é que primeiro ten que ser entendida e desgraciadamente ó longo da segunda metade do pasado século xeralmente non foi así.

5.6 A posta en valor da paisaxe cultural. A rede de igrexarios como nódulos referenciais do mesmo.

A paisaxe cultural e o sistema de poboamento tradicional que sobre o mesmo se asenta son nocións indisolubles e son o un causa do outro e ó contrario.

O igrexario representa o núcleo histórico, cultural e identitario neste sistema que ten como célula elemental a parroquia.

A pervivencia da estrutura dos igrexarios, é fundamental na preservación da identidade do territorio.

A identidade debemos entendela segundo os criterios internacionais e en especial a Carta de Cracovia do ano 2000 (*Principios para a conservación e restauración do patrimonio construído*) como a referencia común de valores presentes xerados na esfera dunha comunidade e os valores pasados identificados na autenticidade dos elementos patrimoniais.

ⁱ *Llegamos al final de la historia, sin que la historia haya finalizado. Se entra así en el ciclo tradicional de ocupación y uso del paisaje, que grosso modo ocupa el segundo milenio de nuestra era y representa al Antiguo Régimen. A éste se superpone el ciclo actual, posrural, en el que se produce la artificialización plena de la tierra y el mundo, la sustitución definitiva de lo natural por un medio artificializado. Si el paisaje tradicional gallego ha sido cóncavo y el prehistórico convexo, el paisaje posrural es plano. Va siendo aplanado por las excavadoras, por la concentración parcelaria, por las transformaciones agrarias y por la ordenación del territorio. Se va haciendo plano porque todo él es igual a sí mismo, no hay distinciones significativas en altura, ni de uso. Todo terreno sirve para todo: para pasto, para casas, para carreteras, para polígonos industriales. El aplanamiento del paisaje es consecuencia en parte de la efectividad de una tecnología más eficaz y agresiva. Pero lo es sobre todo de una nueva forma de habitar construida por un nuevo sistema de poder y pensada por un nuevo sistema de saber que no hace distinciones en el territorio en el que el aplanamiento físico de las excavadoras y mental de los humanos disuelve la amenidad y rupturas que formas antiguas formas históricas abrieron en el paisaje. El paisaje debe ser liso y llano, como conviene a los negocios.*

Felipe Criado Boado. Arqueología del paisaje: las formas del espacio en la Galicia Antigua

6. A situación actual dos igrexarios

A pesares dos enormes problemas demográficos de Galicia en xeral e da área xeográfica estudade en particular, (situación que se agrava especialmente nas parroquias interiores) o estado en xeneral dos igrexarios é bastante bó.

Atopamos apenas un 1% do total das igrexas abandonadas e o resto atópanse en razoables condicións de uso.

(Sete igrexas parroquiais abandonadas dun total de 750 estudadas)

San Pedro de Viñós en Arzúa

San Xián de San Xusto en Coristanco

Santa Baía de Chacín en Mazaricos

San Lourenzo de Doso en Narón

San Salvador do Couzadoiro en Ortigueira

San Xoán do Mosteiro en Ortigueira

San Bartolomeu de Cariño

Sen dúbida o feito da indisoluble relación entre a igrexa e o cemiterio ten moito que ver con este feito, por canto a “parroquia dos mortos” parece na actualidade bastante máis poboada que “a parroquia dos vivos”.

Existen outros casos nos que o antigo igrexario foi trasladado do seu emprazamento orixinal por causa de grandes explotacións mineiras ou hidrográficas.

É o caso do igrexario de Lanzá en Mesía (explotación vencellada á industria cerámica) dos igrexarios de Espiñaredo ou Seoane nas Pontes (explotación mineira)

Na actualidade existen outros igrexarios ameazados por novas explotacións como é o caso do de Corcoesto en Cabana de Bergantiños.

6.0.1 O abandono das zonas rurais cara as zonas urbanas

Los vecinos más próximos de Antón son Braulio, 200 m al norte, y la familia Quintás, a 150 al este. Entre medias está el bosque. De unas casa a otras sólo se ve el rojo de las tejas. La ilusión de Antón sería vivir en un cubo de cemento muy cerca del acantilado, casi al pie, pero desde que salió la Ley de Costas ahí no dejan construir. Consulta el Emule; faltan 100 megas para que “El último hombre vivo” esté en su poder.

Agustín Fernández Mallo. “Nocilla Experience”.

Como vemos, o fenómeno do despoboamento é xeneralizado sobre o conxunto de Galicia. Este fenómeno dáse de xeito moito máis acusado nas parroquias rurais, por canto nos últimos anos vaise levando un desprazamento das poboacións rurais cara as zonas urbanas.

Como ben din Alberto Pazo Labrador e Pilar Moragón en “*Cartografía del despoblamiento en Galicia a escala parroquial. La Galicia Occidental*”ⁱ a aceleración da urbanización en Galicia, serodia pero moi rápida, ten de positivo o crecemento e a consolidación dun sistema urbano, pero isto faise a costa dunha tamén rápida “desruralización”. O crecemento dunhas grandes áreas metropolitanas que se superpoñen como unha cidade difusa sobre a estrutura urbana e parroquial preexistente leva consigo o despoboamento doutras rexións, nos que a estrutura aparente na configuración do territorio se conserva, pero carente nos mais dos casos de contido.

Este despoboamento unido ós cambios nos sistemas de produción agraria fan que moitas terras que levaban sendo cultivadas desde a Idade Antiga sexan abandonadas e pasen a formar parte do que Gilles Clément¹ denomina “a terceira paisaxe”ⁱⁱⁱ, isto é, zonas que xa non son nin naturais nin humanizadas e polo tanto pertencentes ó reino da indefinición.

¹ Gilles Clément. Manifiesto del Tercer Paisaje. Gustavo Gili, 2007

O fenómeno do despoboamento rural é imparabile e como tal hai que asumilo, pero temos tamén a obriga de coñecer en profundidade os valores dun mundo que está en proceso de desaparición para extraer as conclusións que nos leven á toma das decisións precisas para a conservación ou non dos elementos patrimoniais que teñen relación con este mundo e no seu caso para aproveitálas como valor engadido nos novos usos posibles que se lle queira dar ó territorio. En palabras de Xosé Carlos Sánchez Pardo:

“No se trata de ser idealistas ni aferrarnos a visiones utópicas del pasado. Estamos ante un lógico e imparabile proceso de cambio, al menos a corto y medio plazo. Lo que, como sociedad, debemos hacer de manera urgente pero serena y racional, es afrontar el fundamental debate sobre el despoblamiento rural. Pero debemos hacerlo conociendo y valorando el pasado, no solo por su incalculable valor patrimonial, que es de todos los gallegos, sino también por el conocimiento que de él podemos obtener para comprender las raíces de nuestra organización rural y planificar adecuada y equilibradamente el desarrollo territorial futuro.”²

ⁱ Como han hecho notar Precado, Míguez y Fernández (2008), la aceleración de la urbanización en Galicia, tardía pero muy rápida, tiene de positivo el crecimiento y la consolidación de un sistema urbano, pero ello se hace a costa de una también rápida “desruralización”, acentuada por una crisis demográfica generalizada, en la que el despoblamiento es uno de sus factores causantes y a la vez uno de sus efectos más notables y visibles. Ello obedece a una lógica territorial (Rodríguez-González, 1999) en la que, como se comprueba en la cartografía adjunta a escala parroquial, la consolidación de unos ejes urbanos bien claros en las dos provincias occidentales analizadas, se ha hecho en gran medida a costa del decrecimiento de las áreas rurales. Otros indicadores demográficos (saldo migratorio, dinámica

² Xosé C. Sánchez Pardo, historiador e investigador en la USC
La parroquia rural, un patrimonio del que podemos aprender
La Voz de Galicia, 11/05/2014

natural)), así lo atestiguan, y la cartografía a escala parroquial no hace más que corroborarlo, observando cómo los reequilibrios demográficos privilegian determinados ejes de desarrollo en detrimento de espacios marginales y progresivamente desertizados. Esperemos y deseemos que las “Directrices de Ordenación do Territorio” que se están debatiendo y que proponen como una de las medidas para frenar la despoblación del rural la potenciación de una serie de “nodos para el equilibrio del territorio”, “el nivel local básico del sistema de población gallego” que son las villas cabeceras más dinámicas del interior, contribuyan a detener una sangría demográfica casi imparable, que en cualquier caso sigue afectando a las áreas rurales más marginales y marginadas.

Alberto Pazo Labrador e Pilar Moragón. Cartografía del despoblamiento en Galicia a escala parroquial. La galicia occidental
Revista de Investigación en Educación. ISSN: 1697-5200 / eISSN 2172-3427 | 53

ii Si dejamos de mirar el paisaje como si fuese el objeto de una industria podremos descubrir de repente una gran cantidad de espacios indecisos, desprovistos de función, a los que resulta difícil darles un nombre. (...) Está situado en sus márgenes: en las orillas de los bosques, a lo largo de las carreteras y de los ríos, en los rincones más olvidados de la cultura, allí donde las máquinas no pueden llegar.

Gilles Clément. Manifiesto del Tercer Paisaje. Gustavo Gili, 2007

6.0.2 A colonización do medio rural polos fenómenos urbanos

“Si algo ha cambiado a una velocidad vertiginosa, aunque desde la perspectiva de las ciudades no lo parezca, es el llamado mundo rural. Probablemente se trata de un fenómeno del que todavía no nos encontramos a suficiente distancia como para realizar análisis medianamente fiables del mismo. Pero si echo la vista atrás (sin necesidad de acudir a los recuerdos de mi niñez), cuando en el año 1975 realizaba el trabajo de campo para mi tesis doctoral sobre los asentamientos rurales gallegos o, sólo un par de años más tarde, sobre el paisaje manchego, me doy cuenta del largo camino que se ha recorrido en poco tiempo. Hasta tal punto que el mundo rural de hoy en realidad, y trataré de argumentarlo más adelante, no es tal sino simplemente un mundo urbano algo alejado de las ciudades. Esta contraposición entre el mundo rural y el urbano se ha intentado superar con la creación de una tercera vía a imitación de ambas que no es ninguna de las dos y que se ha constituido en el verdugo de ambas.”

José Fariña Tojo: *El paisaje rural como patrimonio cultural*¹

6.0.2.1 A Cidade difusa sobre o medio rural

Como dixeramos anteriormente, o modelo poboacional máis axeitado para entender a meirande parte do territorio galego é a dunha cidade difusa espallada a xeito de nube sobre un territorio que xa leva humanizado e articulado nunha estrutura celular dende a orixe dos tempos.ⁱ

6.0.2.1.1 As novas urbanizacións

A extensión dos fenómenos urbanos produce a incorporación de novos solos que antes tiñan outro carácter nunha suposta dicotomía rural-urbano no que o segundo vai gañando a partida.

¹<http://elblogdefarina.blogspot.com.es/2008/10/paisaje-rural-y-paisaje-cultural.htm>

Esta incorporación de novos espazos ó fenómeno urbano precisaría a creación de novas tramas e infraestruturas que os acolleran. A ferramenta que o marco legal prevé para elo son os “instrumentos planeamento de desenvolvemento”,

Porén só unha mínima parte dos fenómenos de colonización do medio rural polos fenómenos urbanos prodúcese desta maneira. O máis habitual é que as novas construcións aproveiten as tramas xa existentes.

O problema aparece cando se utilizan tramas creadas para acoller unhas tipoloxías, volumes e densidades determinadas para sustentar outros de maior volume e densidade.

Outras veces prodúcese de feito a creación de novas tramas urbanas mediante instrumentos de desenvolvemento, máis ou menos en harmonía ou colisión segundo os casos coas tramas preexistentes, que acollen novas urbanizacións, ben de vivendas unifamiliares, ben acaroadas ou outras normalmente distintas das tradicionais.

Desde o punto de vista social dáse tamén o fenómeno de que as tramas sociais novas e tradicionais moitas veces tamén se superpoñen pero non conviven. Xosé Manuel González Reboredo reflexiona sobre este feito, reflectido no fenómeno das festas no seu ensaio *A parroquia en Galicia: unha ollada desde as festas*.ⁱⁱ

6.0.2.1.2 A colonización de núcleos rurais tradicionais

Como vemos dicindo, os núcleos rurais tradicionais posúen unha complexidade que plantexa certas dificultades para a súa utilización como soporte do poboamento dunha sociedade que xa non é a que os orixinou. Os habitantes dos núcleos xa non fan unha economía de subsistencia vinculada á contorna inmediata senón que traballarán en vilas ou cidades veciñas ocupándose en actividades que xa non teñen que ver coas agropecuarias.

Portomeiro (Val do Dubra)

O automóbil é un elemento fundamental nesta forma de ocupación difusa nos que os centros de traballo, habitación, lecer, servizos públicos atópanse as veces espallados sobre grandes áreas.

Porén os núcleos tradicionais posúen un xeito natural de relación co medio que é a pegada dos seus usos propios aínda que estes se atopen en regresión.

O xeito de relación natural co territorio que é o resultado da acción do home sobre o mesmo ó longo de séculos (a paisaxe cultural) é percibido por algúns como un valor engadido no seu xeito de habitar que non ten porqué ser incompatible coas novas formas de vida.

Este fenómeno dáse especialmente nas zonas rurais que aínda non perderan a súa configuración e que se atopan próximas ou ben comunicadas coas zonas urbanas.

Framán, Bugallido (Ames)

Así, non é estraño que os núcleos rurais mellor conservados nas proximidades das áreas urbanas sexan precisamente aqueles que foron colonizados por uns novos habitantes que en moitos casos non realizan un tipo de vida “rural”.

Vai aparecendo deste xeito o proceso de xentificación dalgúns núcleos rurais que actúan como polos de atracción para o poboamento por novas poboacións, moitas veces de orixe urbana que van colonizando aldeas como algúns núcleos nas parroquias rurais do concello de Santiago; Portomeiro en Val do Dubra, Framán na parroquia de Bugallido e Lens en Ames, Trazo, etc.

ⁱ *A cidade difusa pode situarse nun gradiente morfolóxico e topolóxico entre a “cidade compacta” e a “dispersión”, como un ámbito propio de alongamento e prolongación da cidade nucleada tradicional, que se produce sobre a extensión das redes que configuran a urbanización. No Noroeste estes procesos de*

extensión do urbano viñéronse producindo no territorio, reintegrando selectivamente no urban field o tear de pequenos asentamentos e mallas de relación que constitúen por si mesmos un sistema celular que personaliza a Eurorrexión no ámbito da Península Ibérica.

Na medida en que a xeografía deste sistema foi coherente coa organización topográfica e ecolóxica do territorio, este soporte preséntase como un ámbito “natural” e propio das formas de urbanización difusa, que debe poder ser diferenciado dos ámbitos de edificación dispersa cuxa lóxica de implantación violenta a coherencia do sistema territorial.

Juan Luis Dalda e outros: Cidade Difusa en Galicia.

ii *“A situación de catástrofe demográfica é menos acusada no occidente de Galicia, e moi especialmente no contorno das urbes. Pero aquí xorden outras ameazas para a institución parroquial. Por vivencia persoal coñezo santa María de Biduído, unha freguesía situada preto de Santiago de Compostela. Todos os anos celebra con festa a súa patrona o día 15 de agosto, e, malia a deserción parcial dunha parte da mocidade, os veciños “de sempre” adoitan participar nela. Mais, a carón do centro parroquial, á vista da súa igrexa, construíuse hai 20 anos unha urbanización que foi poboada por xente de moi diversa procedencia. Pois ben, as diferenzas de orixe fixeron que non se producise unha integración entre recen chegados e os antigos veciños, e os novos rururbanitas non participan nunha festa patronal que a eles non lles di nada. Pola contra, crearon dende o comezo unha mini-celebración propia, a noite véspera de san Xoán, cando, arredor dunha fogueira acesa nun campo situado na parte baixa da urbanización, se xuntan, beben, falan e tratan de crear unha imaxe de convivencia comunitaria. Os veciños da antiga aldea, por suposto, non participan neste encontro. A separación cotiá, agás contactos puntuais, entre as dúas comunidades ten un claro reflexo no plano festivo.”*

Xosé Manuel González Reboredo. A parroquia en Galicia: unha ollada etnográfica dende as festas.

Coordinador do Instituto de Estudos das Identidades do Museo do Pobo Galego

6.0.3 O tratamento do medio rural na normativa urbanística.

A relación do sistema de núcleos rurais preexistentes coa normativa urbanística foi sempre bastante complicada. Na época da primeira lei do solo estatal (Lei de 12 de maio de 1956)¹ a incidencia dos fenómenos urbanos sobre o medio rural era mínima, como poñen de manifesto as fotos aéreas do voo americano dese mesmo ano.

O escaso desenvolvemento nestas zonas, pouco apartadas na súa configuración dos esquemas descritos por Bouhier fíxose en xeral á marxe de normativas ata a entrada en vigor da Lei de Adaptación da Lei do Solo a Galicia. Nesta normativa considerábase un problema a dispersión do hábitat, e o énfase se puña en evitar a formación de máis núcleos rurais dos xa existentes. Así permitíase “excepcionalmente” a construción de vivendas unifamiliares vinculadas á explotacións agropecuarias sempre que se construíran sobre unha parcela de superficie maior á “unidade mínima de cultivo” e que a súa construción non implicaran a formación de novos núcleos; por elo había que demostrar que non había máis dun número determinado de vivendas a certa distancia da que se estaba a proxectar. O resultado naturalmente foi o contrario do que se procuraba: a dispersión do hábitat multiplicouse exponencialmente mentres se acababa coa zonificación racional do solo, ocupando zonas tradicionalmente reservadas ós cultivos (as agras) para usos edificatorios.

6.0.3.1 A situación de partida. LS 1956-1976

Os anos que van da aprobación da primeira Lei do Solo estatal de 1956 ó Texto Refundido do 1976² caracterízanse por unha gran transformación do hábitat, no que os habitantes do medio rural comezan a abandonar o vello complexo agrario que mantivérase inalterado durante séculos, desprazándose cara ás cidades e vilas intermedias.

¹ Ley de 12 de mayo de 1956 sobre el régimen del suelo y ordenación urbana.

² Real Decreto 1346/1976, De 9 de abril, por el que se aprueba el texto refundido de la ley sobre régimen del suelo y ordenación urbana.

Estas non posúen as tramas urbanas capaces de acoller ás novas poboacións nin a capacidade para xeralas.

O crecemento producírase deste xeito sobre as estruturas rurais preexistentes nas periferias de vilas e cidades dun xeito completamente aleatorio e desordenado aproveitando as precarias infraestruturas que orixinan entre outras os crecementsos lineais ó longo das estradas.

6.0.3.2 Reforma da lexislación estatal 1976

Coa chegada da democracia e a aprobación do texto refundido da lei do 76 aparece unha certa nova sensibilidade para o medio e o patrimonio, pero a complexidade da redacción do planeamento nos pequenos concellos e a dificultade de aplicación dos criterios estatais ás particulares características do medio rural galego, fixeron que en liñas xerais non se avanzara moito no establecemento dun modelo a seguir nas intervencións no medio rural. A lei consideraba que a construción en solo rústico (*non urbanizable* era en realidade como se chamaba) debería ser excepcional e garantir a non formación de novos núcleos. A súa aplicación orixinou o contrario; unha maior dispersión das novas edificacións e unha ruptura co modelo tradicional de ocupación do solo.

6.0.3.3 A Lei de Adaptación da do Solo a Galicia (LASGA)

A Lei de Adaptación da do Solo a Galicia (LASGA) de 1985³ intenta como di o seu nome adaptarse á complexa situación galega. A lei recoñece a existencia de núcleos fóra do ámbito urbano (núcleos rurais) e os clasifica en tradicionais e de nova formación. Crea a figura dos Plans Especiais de Mellora do Medio para o tratamento dos núcleos rurais tradicionais, pero a pesares de que era obrigatorio que apareceran nas normativas municipais as directrices para a súa aplicación, nunca pasaron de ser unha figura teórica.

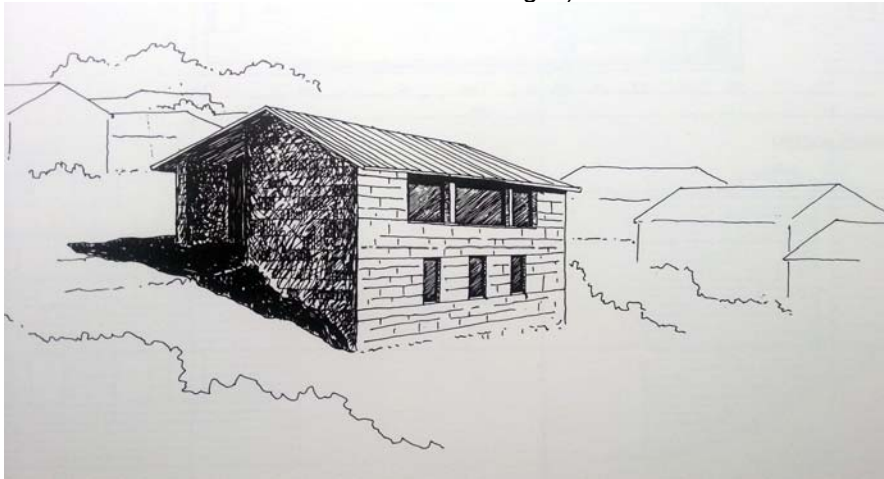
A lei obrigaba tamén á inclusión dun catálogo de espazos, bens ou elementos que debían ser protexidas, que ampliara as que figuraban nas Normas Subsidiarias de ámbito provincial. A realidade destes catálogos foi

³ Ley 11/1985 de 22 de agosto de 1985 de adaptación de la del suelo a Galicia

moi dispar; mentres algúns concellos tomaron en serio o seu traballo e completaron catálogos exhaustivos, outros consideraron a protección do patrimonio como unha mera molestia imposta e non fixeron máis que acollerse ó que xa aparecía nos catálogos provinciais⁴.

6.0.3.4 Interpretación. Normas tipo Xunta.

A aplicación da LASGA deu lugar a moitas interpretacións, e buscando unificalas, a Xunta aproba en 1992 unhas Normas Tipo (Directrices para a Ordenación Urbanística dos Concellos Galegos)

Modelo proposto por Andrés Albalat para os vales do interior.

No ano 1992 prodúcese un intento de incentivar a adaptación tipolóxica das novas edificacións no medio rural. Para elo a Xunta establece mediante concurso de arquitectura unha serie de modelos tipo de

⁴ Ordenanza de 2 de diciembre de 1972. Normas de ordenación complementarias y subsidiarias del planeamiento para los municipios de la provincia de La Coruña (2/12/1972)

vivendas unifamiliares⁵. Trátase dun conxunto de dezasete modelos de vivendas unifamiliares sobre cinco áreas xeográficas.

A adopción destes modelos era voluntaria e permitía se acolleren a unha serie de subvencións para autonstrución no medio rural.

Malia ó novidoso e as boas intencións, a medida non tivo unha repercusión real na imaxe dos núcleos rurais galegos.

6.0.3.5 Lei do Solo de Galicia 1997

A de 1997 foi a primeira lei do solo deseñada de partida para as particularidades de Galicia. Establecía as categorías de solo urbano, de núcleo rural, urbanizable e rústico. O de núcleo rural aparece por primeira vez (antes existían o urbano “de núcleo rural” e o non urbanizable “de núcleo rural” mentres que o rústico equivalería ó non urbanizable, (aínda que o seu cambio de nome indica dalgún xeito tamén un cambio no seu concepto).

Dentro do solo rústico diferenciábase entre o “común” e o de “especial protección”. No solo rústico de especial protección, calquera intervención precisaba informe favorable da Xunta, o que freou na práctica as súas aparicións. Porén no rústico común a autorización era municipal e de facto continuáronse edificando en solo rústico vivendas unifamiliares, coa condición de se atoparen sobre unha parcela equivalente á “unidade mínima de cultivo”, equivalente a 2.000 ou 3.000 metros cadrados segundo zonas.

6.0.3.6 Lei 9/2002 e modificación 2004

A lei do ano 2002⁶ pon no seu propio título o énfase na protección do medio rural. A lei enuncia entre os seus obxectivos “a ordenación urbanística en todo o territorio de Galicia, así como a regulación,

⁵ Decreto 107/92 de 30 de abril sobre medidas de financiamento cualificado da autoconstrución no medio rural.

⁶ Lei 9/2002, de 30 de decembro, de ordenación urbanística e protección do medio rural de Galicia.

ordenación e protección do medio rural, dos núcleos rurais de poboación que se localicen nel e do patrimonio rural”.

A lei establece unhas características volumétricas e de materiais para as novas edificacións nos núcleos rurais (que serán menos restritivas a partires da reforma da lei de 2004) e pon especial interese nas normas para a delimitación e clasificación destes núcleos. Nelas teñen especial importancia as denominadas edificacións tradicionais e permite a expansión dos núcleos tendo en conta a situación destas vivendas tradicionais.

As diferencias de interpretación aparecen na propia caracterización destas vivendas tradicionais, dándose casos nos que a propia igrexa parroquial é considerada como edificación tradicional a estes efectos e orixinando un pretexto para edificar na súa contorna, mesmo cando esta se atope illada do núcleo ou afastada deste na súa contorna.

6.0.3.7 As Directrices de Ordenación do Territorio. Estratexias para o fortalecemento do espazo rural.

As Directrices de Ordenación do Territorio⁷ establecen unha serie de estratexias para o fortalecemento do medio ruralⁱ, diferenciadas por zonas. Así, distingue as estratexias para os espazos integrados (aqueles máis afectados pola extensión dos fenómenos urbanos), espazos rurais intermedios e periféricos. Establece así mesmo unha serie de núcleos interiores vinculados ao patrimonio rural, dentro dos que se han de escoller unha rede de núcleos rurais singulares que articulen o espazo rural periférico. No caso da área estudada, os núcleos rurais propostos concéntranse nos concellos de Monfero e A Capela, arredor do Parque Natural das Fragas do Eume, dentro da zona do noso estudo correspondente coas Serras Centrais.

⁷ Directrices de Ordenación do Territorio. Decreto 19/2011 Xunta de Galicia. DOG 22/02/2011

6.0.3.8 Conclusións

En conxunto, a pesares do énfase que as diferentes normativas poñen no tratamento e protección do medio rural, os resultados evidencian a falta de un modelo real a seguir no mesmo. Bótase en falta a existencia de políticas que xeren modelos de recuperación dos núcleos históricos tradicionais que convertan estes en polos de atracción prioritarios para a residencia e actividade económica no medio rural.

A iniciativa nestes casos non pode partir exclusivamente dos habitantes das aldeas pola vía das políticas restritivas, senón que o mesmo que sucedeu nos cascos históricos das vilas e cidades, non é posible rachar as inercias negativas sen a colaboración das administracións pola vía do exemplo e o estímulo, mediante oficinas de rehabilitación, actuacións singulares sobre os espazos públicos dos núcleos rurais, etc.

ⁱ En resposta á diversidade do medio rural, débese tender á execución de pautas de ordenación adecuadas a cada realidade específica.

Así, nos espazos integrados débense introducir medidas preventivas e correctoras da dispersión e favorecer unha regulación que xere unha transición ordenada, especialmente nos bordos urbanos, entre a cidade e o espazo rural. O incremento da mobilidade colectiva, as melloras no viario e a xeración de espazos públicos así como de equipamentos, xunto a pautas correctoras que permitan canalizar e organizar as dinámicas difusoras e de asentamento no espazo rural de usos de natureza claramente urbana, deben ser referencias fundamentais.

Nos espazos rurais intermedios o reforzamento da integración cos elementos referenciais do sistema urbano, xunto coa posta en marcha de accións de compatibilización das actividades primarias cos recursos ambientais do territorio deben ser liñas de actuación prioritarias. Tamén un ordenamento efectivo deste tipo de espazos debe facilitar o reforzamento funcional dos núcleos do sistema urbano intermedio, pois do dinamismo e o nivel dotacional destes e da súa capacidade de xerar emprego non agrario no contorno próximo vai depender unha parte significativa do desenvolvemento territorial do seu contorno e da calidade de vida dos cidadáns, tendéndose tamén así a reducir os efectos do despoboamento.

Nos espazos rurais periféricos, a execución de medidas que reforcen o seu especial valor ambiental e paisaxístico, por albergar recursos naturais de gran relevancia, debe ser una das liñas de acción principais, especialmente tendo en conta o abandono progresivo da actividade agropecuaria e do mantemento do medio que isto supón. Tamén debe tenderse ao establecemento dun mínimo acondicionamento territorial que asegure uns estándares de calidade de vida xa irrenunciabes no actual modelo social, moi especialmente os que teñen que ver coa accesibilidade-mobilidade e o uso das novas tecnoloxías.

Nestes contornos débese favorecer a implantación de actividades económicas baseadas na valorización dos recursos territoriais existentes, sempre tendo en conta a singularidade da súa localización.

Como estratexia para aqueles espazos rurais periféricos máis representativos as DOT propoñen a estratexia denominada Núcleos interiores vinculados ao patrimonio rural.

(...)

Esta estratexia debe permitir potenciar unha rede de núcleos rurais singulares (polas súas características morfolóxicas, patrimoniais culturais, paisaxísticas, a súa relación con áreas de interese ambiental, etc.) que articulen o espazo rural periférico.

(...)

No caso de Galicia, tendo en conta a abundancia de núcleos en declive, o interese patrimonial, etnográfico ou ambiental dun gran número deles e a súa proximidade a espazos valiosos e a múltiples elementos de interese, considérase especialmente oportuno o desenvolvemento de accións para configurar núcleos como centros desde os que acceder e gozar dos elementos de interese existentes no territorio, que deben ser o punto de partida para novas opcións de desenvolvemento.

Directrices de Ordenación do Territorio. (2.9.3 Estratexias para o fortalecemento do medio rural).

6.1. A protección patrimonial dos elementos do igrexario.

6.1.1 Igrexas, cruceiros e reitorais e a súa protección patrimonial.

A diferenza de outros elementos patrimoniais de gran importancia que non se atopan debidamente protexidos desde un punto de vista patrimonial (por exemplo os cascos históricos das vilas intermedias) o conxunto dos elementos vinculados ós igrexarios si que contan maioritariamente con protección patrimonial.

Son minoría as igrexas parroquiais que están catalogadas como Bens de Interese Cultural, pero a gran maioría se atopan recollidas no catálogo anexo ás normas subsidiarias municipais de planeamento municipal. Son moi poucas as que non se atopan recollidas nin nestas normas nin nos catálogos do planeamento municipal.

No canto ós cruceiros todos eles gozan da protección de ben de interese cultural xenérico, polo Decreto 571/1963 de 14 de marzo. Esta protección “xenérica” que posúen o mesmo que os hórreos non quere dicir que moitos deles non se atopan en alto grao de desprotección obxectiva, xa que non existe un inventario xeral que os recolla.

Caso diferente é o das Casas Reitorais, pois aínda que son moitas as recollidas nas normas subsidiarias provinciais e nos catálogos de planeamento municipal, tamén son moitas as que carecen de protección patrimonial algunha.

É máis difícil atopar protección patrimonial para carballeiras diante dos adros ou campos de festa.

6.1.2 A protección do entorno dos igrexarios.

A inclusión dun ben nun inventario leva aparelada uns raios de protección segundo o seu grao, que inclúe forzosamente grandes áreas dos igrexarios.

Estas proteccións por influencia non sempre dan o resultado esperado (Santa María das Areas en Fisterra, Santa María da Atalaia en Laxe son so dous exemplos desafortunados)

José González-Cebrián Tello reflexiona sobre estes extremos en “*Intervención sobre medio rural en Galicia. Una aproximación a su realidad patrimonial*”.ⁱ

Por outra banda, a normativa urbanística actual divide os núcleos rurais en núcleos histórico-tradicionais, núcleos rurais comúns e complexos, que serían unha mestura dos dous primeiros, onde se podería delimitar unha zona histórico-tradicional. A normativa impón condicións á edificación nos núcleos histórico-tradicionais e a parte histórico tradicional dos complexos, co obxecto de “identificarse coas características propias do lugar e consolidar a trama rural existente”. A normativa impón condicións de volume, materiais, etc. O problema atópase á hora de clasificar o tipo de núcleo ante o que nos atopamos en cada caso. Déixase en mans do planeamento municipal a decisión. A lóxica di que os igrexarios deberían estar vinculados a núcleos rurais tradicionais ou ben á parte do complexo definida como tal, aínda que isto non se cumpre sempre.

En resumo; bótase en falla que aínda que si que é frecuente que os diferentes elementos do igrexario contan con protección patrimonial, non o é habitual que a protección considere o igrexario como un conxunto, no que as partes conforman un todo, no que se inclúen os espazos públicos que aparecen ligados ó mesmo, prazas dianteiras, carballeiras, campos de festa, cruceiros e os elementos que os delimitan e caracterizan, muros, hórreos, edificacións tradicionais, etc.

ⁱ *Las primeras medidas adoptadas frente a la progresiva desaparición de los valores patrimoniales del medio rural gallego tuvieron un carácter preventivo y de urgencia, ya fuese a partir de los primeros planeamientos generales o mediante la promulgación de las Normas Subsidiarias Provinciales, en ambos casos los listados o inventarios de bienes protegidos se centraron en los elementos más significativos de cada parroquia o conjunto municipal. Esas relaciones detalladas, no exentas de importantes errores y omisiones, sobre todo en las Normas de Ambito provincial (cuyos inventarios difieren en rigor de unos municipios a otros,*

conforme al criterio seguido, en cada caso para seleccionar los bienes catalogados) tampoco llegaron a tener un efecto normativo o consecuencias prácticas en la conservación y la desidia o la ausencia de mecanismos de supervisión siguieron propiciando el abandono y la escasa valoración cultural de una parte importante del patrimonio arquitectónico o etnográfico, afectando a su entrono con nuevas edificaciones fuera de contexto e incluso provocando su ruina o desaparición (traslado de cruceiros, por acuerdo vecinal, a lugares donde no interrumpían el cómodo tránsito de vehículos, apropiación de estructuras arquitectónicas medio derruidas para incorporarlas, sin control, a nuevas edificaciones, etc.).

(...)

Ya en las Normas Subsidiarias Provinciales se introducía también la necesidad de considerar los bienes a proteger no como piezas aisladas de su contexto, sino tomando en cuenta un entorno de influencia. Como suele ser habitual, el establecimiento genérico de una distancia de 50 o 100 m., según se tratase de elementos etnográficos o de arquitectura religiosa, civil o militar, respectivamente, se tradujo en una simplificación difícilmente grafiable y poco respetada.

José González-Cebrián Tello.

Intervención sobre medio rural en Galicia. Una aproximación a su realidad patrimonial. El tratamiento del patrimonio histórico-arquitectónico y etnográfico. P. 67 Documentos de Reflexión Urbanística nº 3

6.2. Os cambios nos igrexarios.

Os igrexarios non son alleos ós cambios na estrutura poboacional do medio rural. Os usos e as funcións van cambiando co tempo.

Os diferentes elementos do igrexario evolucionaron de distinto xeito ó longo dos tempos; polo xeral as igrexas non sufriron grandes cambios nas súas configuracións. Os adros e os cemiterios si que sufriron modificacións precisamente polo seu alto nivel de utilización que orixinou diferentes ampliacións nos cemiterios que con frecuencia alteran a configuración orixinal. Gran parte das casas reitorais atópanse en estado de abandono ou ruína. O estado de uso das carballeiras cando as hai é moi variado.

6.2.1. Os cambios nas igrexas parroquiais.

En xeral as configuracións das igrexas parroquiais non teñen variado moito polo menos nos últimos cento cincuenta anos. En xeral están en bo estado de uso e con maior ou menor fortuna os seus elementos construtivos van sendo restaurados seguindo as técnicas tradicionais. Existen moitos casos nos que os recibos de cemento teñen substituído ós tradicionais de cal e afectado polo tanto ás fábricas de cantería. Polo xeral ás estruturas horizontais nos forxados dos coros e cubertas seguen a realizarse en estrutura de madeira. Existen casos nos que as carpinterías tradicionais foron substituídas por outras pouco axeitadas e que obrigan a modificar as fábricas de cantaría nos ocos, como son as de aluminio, pero son os menos.

6.2.2. Os cambios nos adros.

O adro é o recinto no que se atopa a igrexa e que delimita o espazo simbólico da mesma. En orixe un murete baixo de cachotería sobre unha planta oval delimita o “sagrado”, o camposanto. Nel fanse os enterramentos e nel atópase a igrexa.

Durante séculos os enterramentos fóronse facendo uns sobre os outros sen alterar substancialmente a configuración do camposanto. Nalgúns

casos podemos ver aínda osarios xunta á igrexa que facilitan este equilibrio (por exemplo na igrexa de Santa Comba de Carnota)

A partires do século XX, o crecemento demográfico levou ás sucesivas ampliacións do cemiterio, fundamentalmente por densificación do mesmo mediante a construción de nichos en altura.

As primeiras ringleiras de nichos constrúense sobre os bordes menos principais do adro. Empeza deste xeito o fenómeno da rectificación da súa contorna, pasando progresivamente de curva a poligonal.

Neste primeiro momento, a relación visual da igrexa coa súa contorna inmediata non se ve alterada substancialmente.

Segundo vai aumentando a construción de nichos nos bordes do adro esa relación pódese ver completamente alterada ou mesmo deixar de existir.

Igrexa de Santa María de Cuiña (Oza-Cesuras) no ano 2008

Como exemplo podemos poñer o caso do cemiterio parroquial de Santa María de Cuiña en Oza dos Ríos ou o de Santa María de Dexo en Oleiros.

Nalgúns casos, aínda que non é o habitual sucede o contrario; paralelamente á construción dun novo cemiterio veciño á igrexa, pero fóra do adro, procédese á eliminación do propio adro. Este é o caso do adro de Oliveira (Dumbría). Na foto aérea pódese ver perfectamente o trazado elíptico do adro, pero este foi substituído por unha superficie asfaltada. O espazo a xeito de pequena praza diante do mesmo (que seguramente acolleu en tempos á carballeira) tamén está asfaltado. O cruceiro queda como testemuña do antigo espazo público amputado.

Un caso parecido o podemos ver na igrexa de Santa María de Mogor (Mañón). Outro exemplo o atopamos na igrexa de Abade (Moeche)

Igrexa de Santa María de Mogor (Mañón)

Con todo son moi minoritarios os casos nos que isto sucede, e a igrexa atópase situada dentro do seu adro. O adro dáse en máis do 95 % dos casos estudados. Nas áreas das Terras de Santiago e nas Zonas de Transición existe adro no 100 % dos casos. Tan só na área de Ortegál o número de igrexarios con adro baixa do 95 %, (84,21 % de igrexas dentro do seu adro). Paralelamente tamén é aquí onde máis igrexas recentemente remodeladas, con estilos eclécticos e máis novos cemiterios se atopan.

Igrexa de Abade (Moeche)

Outro xeito de alteración dos adros o temos cando se actúa sobre o mesmo para utilizalo só como elemento de transición e non como cemiterio e especialmente cando o seu espazo se fragmenta.

Podemos ver este caso na recente actuación sobre o adro do igrexario de Montemaior en Laracha, onde malia as boas intencións do acondicionamento do exterior da igrexa, se fragmenta o adro chegando a

levar o muro de peche contra a mesma igrexa, en clara contradición co carácter simbólico que este debería ter de contedor.

Actuacións no igrexario de Montemaior.

6.2.3. Os cambios nos cemiterios parroquiais.

O camposanto foi o lugar de enterramento tradicional. Os defuntos repousaban baixo terra no recinto pechado cun murete de cachotaría. Este muro sempre foi baixo na súa procura de delimitar fisicamente o recinto sacralizado peno de non limitar visualmente a relación deste coa súa contorna.

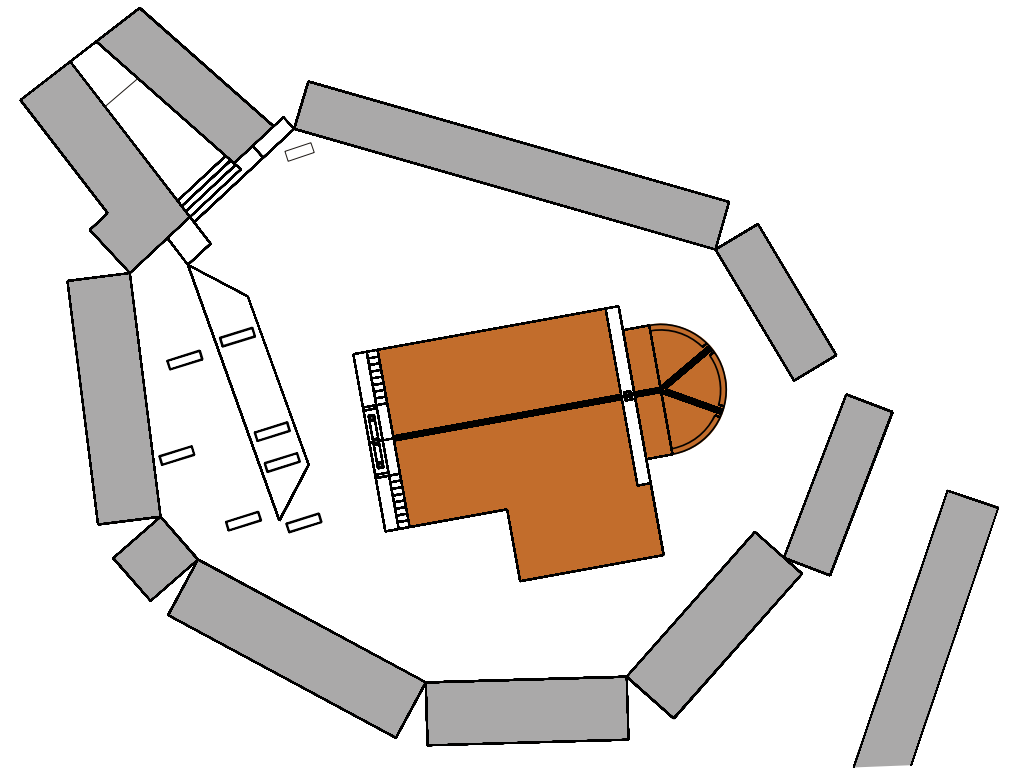
O sobrepoboamento dos cemiterios parroquiais levou á construción de ringleiras de nichos en altura, nun principio sobre os límites posteriores, pero segundo se van construíndo máis nichos en ocasións arrodeando por completo o adro e desvirtuando polo tanto o seu carácter ao quedar visualmente separado da súa contorna.

Vista desde o exterior da igrexa de Santa María de Cuiña.

No caso do cemiterio de Santa María de Cuiña, en Oza-Cesuras os nichos rodean tanto o camposanto, que mesmo se accede por un corredor flanqueado deles.

Nalgúns casos, aínda que non é o habitual sucede o contrario; paralelamente á construción dun novo cemiterio veciño á igrexa pero fóra do adro procédese á eliminación do propio adro, como no caso do adro de Olveira (Dumbría). Na foto aérea pódese ver perfectamente o trazado elíptico do adro, pero este foi substituído por unha superficie asfaltada.

Planta da igrexa e cemiterio de Santa María de Cuiña (Oza-Cesuras)

6.2.3.2. Os novos cemiterios: a súa problemática.

A maior parte das ampliacións dos cemiterios parroquiais carecen dun proxecto arquitectónico como tal e que lle dea unha visión de conxunto á intervención que se está a realizar na área de influencia da igrexa. Deste xeito, os nichos medran de xeito indiscriminado na contorna do adro, en segunda liña a xeito de apliación do adro; moitas veces ocupando os terreos da antiga reitoral, das carballeiras, etc.

A experiencia di que estas intervencións (as máis das veces levadas a cabo a instancias dos párrocos) apenas teñen oposición veciñal.

Ampliación do cemiterio de San Nicolao de Cis (Oza-Cesuras)

Porén, as intervencións levadas a cabo dun xeito máis sistemático a xeito de novos cemiterios, con proxectos redactados por arquitectos e

supervisados pola Dirección Xeral de Patrimonio normalmente son recibidas cun maior rexeite.

A razón pode atoparse se cadra en que ninguén ten problema en atoparse preto da igrexa (o cemiterio é a súa extensión) pero ninguén quere vivir a carón dun cemiterio.

Así ten pasado por exemplo no caso da ampliación do cemiterio de San Martiño de Dorneda en Oleiros, onde a oposición veciñal puxo moi difícil a autorización do mesmo.ⁱ

Gran parte do problema está na gran cantidade de trámites administrativos que debe superar a autorización dun novo cemiterio, mentres que a ampliación dos xa existentes levan unha tramitación moito máis doada.

Doutra banda, as solucións formais do século XX para os cemiterios parroquiais (a xeito de nichos de albanelería) están tan incorporadas ós costumes dos veciños, que a volta a modelos de soterramento baixo o nivel do chan volve a ser rexeitado (tal é o caso da ampliación do cemiterio de San Nicolao de Cis en Oza-Cesuras)

Hai que ter en conta que a pervivencia do sistema de igrexarios no medio rural depende en gran medida da pervivencia dos cemiterios parroquiais, e que o traslado destes do seu emprazamento orixinal é causa en ocasións da perda de uso da igrexa parroquial e por tanto do seu abandono.

Tal é o caso da Igrexa de San Pedro de Viñós (Arzúa) o a de San Xusto en Coristanco, onde ademáis do traslado dos cemiterios, tense construído novas igrexas (de moi baixa calidade arquitectónica, por certo).

ⁱ La Opinión A Coruña. 31 mayo 2010; El juzgado anula la legalización del cementerio de Dorneda.

La Opinión de A Coruña 16/4/2010: Detenido por dañar el Cementerio de Dorneda a martillazos.

6.2.4. Os cambios nas casas reitorais. O seu estado de abandono.

O despoboamento rural e a perda de practicantes nas igrexas propiciaron na segunda metade do século XX que progresivamente se lles fora encomendando a un mesmo párroco máis de unha parroquia. Isto fixo que pouco a pouco as reitorais tamén foran sendo abandonadas (Reitoral de Trasmonte en Ames,...)

Casa reitoral de Santiago de Novefontes (Touro)

En moitos casos as ruínas da reitoral son derrubadas para permitir a ampliación dos cemiterios municipais, que non deixan de ser un lucrativo negocio para as arcas parroquiais.

Pero os veciños, tantas veces emigrados ás vilas e cidades volven con frecuencia á parroquia orixinal despois de mortos. Actualmente a función de necrópolis volve a ser a de maior importancia na maior parte dos igrexarios rurais.

Casa reitoral de San Lourezo de Agrón (Ames)

Casa Reitoral de San Vincenzo de Niveiro en Val do Dubra.

Casa Reitoral de San Martiño de Touriñán, Muxía.

Casa Reitoral de Nemenzo en Santiago de Compostela.

Casa Reitoral de San Cibrao de Bribes (Cambre)

Outras veces as reitorais son derrubadas para deixar espazo simplemente a aparcadoiros ou ocasionais campos da festa. Existen exemplos de reitorais de gran interese patrimonial, como o edificio barroco da reitoral de San Martiño de Touriñán en Muxía, dentro de Rede Natura que se atopan en estado de ruína e abandono.

6.2.5. Os cambios nas carballeiras e nos campos da festa

Como vimos en apartados anteriores, as carballeiras do igrexario poden aparecer de dúas formas principais: ou ben como un espazo de transición diante da igrexa con carácter especialmente simbólico, ou como campo da festa; (as veces como unha combinación das dúas)

O campo da festa tradicional estaba constituído por unha carballeira as mais das veces cun pequeno palco para a orquestra. As árbores outorgaban o resguardo tanto de día como de noite para facer mais agradables as condicións ambientais.

A partires dos anos sesenta comezan a desaparecer moitos destes campos da festa tradicionais por motivos diversos. Nalgúns casos (Arentía (Boimorto)) polo valor económico da madeira, noutros casos o asfaltado e supresión de arborado percíbese como un síntoma de modernidade. Noutros casos propónse como motivo a maniobrabilidade dos vehículos, camións, tractores que teñan que pasar polo lugar ou servir á propia festa.

Campo da Festa de Anceis (Cambre).

Campo da Festa de Anceis (Cambre)

Os propios palcos da música tradicionais deixan de ter sentido cando as novas orquestras xa aportan os seus propios escenarios móbiles integrados en remolques de camións.

Noutras ocasións, a ampliación do cemiterio parroquial leva aparelada a substitución da carballeira dianteira por un espazo asfaltado para aparcamento de vehículos, como no caso do igrexario de Coiro na Laracha. Amparo Casares, na súa tese doutoral sobre as carballeiras en Galicia fai referencia a esta problemática.ⁱ

Non faltan casos nos que os habitantes do mundo rural, sabendo que teñen perdida a partida fronte ó mundo urbano intentan adoptar as sinais de identidade deste, e a falta doutro xeito de “urbanizar” a súa contorna máis inmediata optan por simplemente talar o arborado e asfaltar os seus precarios espazos públicos, aínda que isto supoña a completa perda das súas calidades ambientais.

Hai casos nos que a carballeira anexa á igrexa é substituída por un pequeno parque, como no caso do parque na igrexa de Buño (Malpica) ou na de Cundíns (Cabana de Bergantiños). Sen dúbida é unha boa opción consolidar como espazo público o que tradicionalmente xa o era. Nestes casos poderíase achegar ó mesmo resultado mesmo conservando ó carácter tradicional dos elementos do igrexario. Por exemplo; no caso de Buño a delimitación do adro foi derrubada parcialmente xuntándose deste xeito o espazo interno do adro co da carballeira.

Pola contra na parroquia de Cerqueda (Malpica de Bergantiños), atopamos preto da igrexa unha explanada de xabre que fai as veces de campo da festa e aparcadoiro ocasional de vehículos. A carballeira desapareceu.

Unha solución intermedia máis axeitada podémola atopar no igrexario de Vilanova de Santiso, no mesmo concello de Malpica de Bergantiños. Neste caso temos unha pavimentación branda, que permite ocasionalmente o estacionamento de vehículos combinado con mobiliario urbano propio de área de lecer. Bótase en falla o arborado que lle devolvera completamente o carácter.

Cofecendo o carácter e a lóxica tradicional dos diferentes elementos que compoñen o igrexario, non resultaría complicado atopar solucións que conservando estes caracteres e as súas riquezas ambientais puideran adaptarse ós novos usos requiridos ademais dos tradicionais; áreas de lecer, aparcadoiros ocasionais, lugar para festexos, xuntanza de veciños, etc.

ⁱ *Carballeiras dos atrios das igrexas. Teñen un problema importante cando están ligadas ós cemiterios parroquiais. A falta de control e a aparición de factores especulativos na colocación das tumbas provocou un gran número de agresións a estas carballeiras e, en consecuencia, á paisaxe. Explica o etnógrafo Marcial Gondar no seu libro Romeiros do alén que na Galicia rural subsiste unha cultura da identidade onde a vida e a morte conviven. “Esta identidade significa que os*

vivos e os mortos aínda constitúen unha comunidade; o defunto está sempre próximo, mesturado cos vivos nunha interacción que traspasa a vida cotiá”
O cemiterio parroquial é o Campo Santo, mentres que o cemiterio municipal, ó exceder artificialmente a estrutura parroquial, non ten significado para a comunidade e non constitúe un escenario adecuado para a morte.

Amparo Casares Gallego: As Carballeiras en Galicia

6.3. Novos usos e funcións detectados nos elementos do igrexario.

Como vemos dicindo, os igrexarios foron deseñados á medida dunha sociedade rural que xa non existe como tal. Os cambios nos sistemas de poboamento e da estrutura social das poboacións actuais fixeron que algúns dos elementos foran perdendo as súas funcións tradicionais e foran caendo en desuso. O caso máis claro dáse nas casas reitorais, como dicimos en apartados anteriores, pero tamén nos campos da festa, nas carballeiras e nos igrexarios, casas da fábrica, etc.

Porén tense detectado actuacións máis ou menos recentes sobre o igrexario no seu conxunto ou dos seus elementos individuais.

Existen casos nos que tendo en conta a importancia dos igrexarios como conxuntos tomáronse medidas para a súa posta en valor, aproveitando os seus espazos públicos inmediatos como áreas de lecer e dotando de novos usos ás edificacións vinculadas ós mesmos que quedaran baleiras.

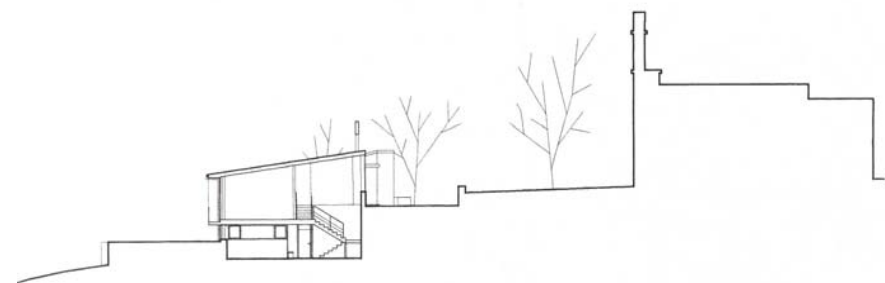
Tense atopado casos (aínda que moi puntuais) nos que se actúa sobre o conxunto dos elementos do igrexario, co obxecto de poñelo en valor como elemento de interese etnográfico en si mesmo. Como exemplos podemos ter os do igrexario de Vedra.ⁱ, ou o de Bragade en Oza-Cesuras.

No canto ós elementos do igrexario en particular, temos localizado actuacións sobre practicamente todos eles, aínda que moi especialmente sobre as carballeiras e as reitorais.

Moitas destas actuacións foron levadas a cabo por parte de Obradoiros de Emprego con maior ou menor fortuna intentando a posta en valor do conxunto ou elementos dos igrexarios.ⁱⁱ

Noutros casos, nos igrexarios introdúcense pezas novas que procuran aproveitar o carácter do igrexario como contedor dos equipamentos públicos da parroquia para integrar sobre o mesmo os novos edificios públicos. Como exemplos temos o Centro Cultural de Santa Cristina de

Fecha¹, ou do Vilvestro²; os dous en Santiago de Compostela ou o Centro Social de Agrón en Ames³.

*Centro social de Santa Cristina de Fecha. Arquitecto: Pedro de Llano.
Croquis: arquitecturadegalicia.eu*

¹ Centro cultural de Santa Cristina de Fecha. Pedro de Llano, arquitecto.

² Centro cultural de Vilvestro. Carlos Martínez, Ángeles Santos, Carmen Ruiz Alarcón, arquitectos

³ Centro Social de Agrón. Ames. María Carreiro, Cándido López, Nela Prieto e Diego Vaquero, arquitectos

6.3.1. As igrexas. Novos usos e funcións.

Como dicimos anteriormente, a inmensa maioría das igrexas do ámbito estudado (99% das mesmas) atópanse en estado de uso habitual.

Non existe deste xeito a necesidade de dotar a estes elementos de novos usos. Tense detectado noutras xeografías casos de pequenas igrexas rurais nas que pola súa falta de uso actual e o seu alto valor cultural foron dotadas de novos usos e funcións. Tal é o caso dalgunhas igrexas rurais catalás nas que se teñen realizado intervencións neste sentido pola Deputación de Barcelona.⁴ Os usos atopados nestes casos foron:

Museización (so nos casos de alto valor cultural)
Utilización como centro de reunións, conferencias, etc..

6.3.2. Carballeira diante da igrexa. Novos usos.

Como dixéramos, as carballeiras diante da igrexa son un dos elementos característicos dos igrexarios tradicionais. Moitas veces constitúen o único espazo público da parroquia.

Os espazos vencellados ó igrexario son, como sinalan Torres Luna e Lois González considerados como propiedade veciñal.ⁱⁱⁱ É por iso que foron tradicionalmente utilizadas para precarios equipamentos; un aparcamento, unha explanada asfaltada buscando unha maior comodidade para a festa...

Atopamos casos de intervencións nestes espazos levadas a cabo por parte de Obradoiros de Emprego.^{iv}

Existen casos nos que a actuación sobre a praza inmediata á igrexa faise respectando ás características da carballeira tradicional, aínda que poñendoas ó día coa introdución de novo mobiliario urbano, zonas

⁴ GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni. La restauración objetiva (Método SCCM de restauración monumental) Memoria SPAL 1993-1998. Diputació de Barcelona- Àrea de Cooperació Servei del Patrimoni Arquitectònic Local

controladas de aparcamento, etc. Así sucede no igrexario de Vilanova de Santiso en Malpica de Bergantiños, por poñer un exemplo. Noutros casos, realízanse intervencións con tratamento de praza pública “non tradicional”, como no caso do igrexario de Barrañán en Arteixo.

6.3.3. As reitorais. Novos usos e funcións.

Son minoría as Casas Reitorais que conservan o antigo uso para o que foron concibidas como vivenda habitual do cura párroco. Nos mais dos casos estas foron abandonadas e cando non foron destinadas a outros usos permanecen pechadas e en moitos casos en estado semirruinoso.

Como levamos dicindo, os igrexarios forman unha trama homoxénea sobre o territorio, os seus espazos anexos son con frecuencia os únicos públicos da parroquia e constitúen o conxunto dos elementos patrimoniais que han de seren conservados.

As casas reitorais posúen polo xeral as características idóneas para aproveitar as potencialidades do valor engadido que outorgan os igrexarios no medio circundante e debidamente rehabilitadas son aptas para acoller os usos sociais imprescindibles para a poboación existente e mesmo dan a posibilidade de xerar outros novos que poidan atraer poboación nova.

Escola Infantil do Gaios, na antiga reitoral do Eixo (Santiago de Compostela)

Os usos finais poden ser moi diversos, desde centros sociais, escolas, museos etnográficos, ata campamentos xuvenís de verán dedicados ó ensino de linguas estranxeiras (Reitoral de Celas) e ata sé da Universidade, como é o caso da Universidade Senior de Xestoso en Monfero, que ten como unha das súas sés a Casa Reitoral de Val de Xestoso, que actúa tamén como sé do Consello de Anciáns.^v

Hai un número significativo de Casas Reitorais nas que mediante convenios o seu uso foi cedido ós concellos despois de seren rehabilitadas por Escolas Obradoiro de Emprego Xuvenil.

A fórmula das escolas taller combina o proceso formativo teórico coa recuperación de oficios artesanais e a formación práctica de técnicos especialistas en oficios e profesionais demandados na comarca. Os módulos impartidos poden ser: canteiría, albanelería, carpinteiría, sardinerilla, forxa

En cada escola existe un proxecto de recuperación de patrimonio e restauración de monumentos e da arquitectura popular.

Alguns exemplos de reitorais rehabilitadas por escolas obradoiro:

Reitoral de Celas en Culleredo. Rehabilitada para albergue xuvenil.

Reitoral de Arcos en Mazaricos.

Reitoral de San Tirso de Cospindo en Ponteceso. Rehabilitada para sé da Fundación Eduardo Pondal.

Reitoral de Golmar en Laracha. Rehabilitada para Centro de Interpretación dos Muíños da Costa da Morte.

Reitoral de O Pazo en A Capela. Rehabilitada para museo etnográfico do concello.

Atopamos casos nos que a antiga reitoral foi rehabilitada como centro social, ou como escola, como no caso da Reitoral antiga de San Cristovo do Eixo (Santiago de Compostela).

Tamén temos casos nos que a reitoral for a parara a usos privados, sexa como vivenda ou como establecemento de hostalaría. Neste último caso temos a Reitoral de Santa María do Alto Xestoso. Monfero.

6.3.4. As carballeiras en campos de romaría. Novos usos.

Como dixéramos, os campos de romaría escollen polo común paraxes características que teñen algo de especial. As súas carballeiras asociadas xa son utilizadas en moitos casos como áreas de lecer.

Noutros casos temos atopado procedementos de rexeneración ambiental en espazos de alto valor natural e paisaxístico vinculados coas ermidas e campos de romaría.

ⁱ Museo de Vedra | Fermín G. Blanco

Se proyecta en una localización muy peculiar, las traseras del cementerio parroquial. El iglesiario conforma una unidad atrio, templo y cementerio situado en un promontorio fuera del núcleo. El museo se apoya en una antigua edificación (a casa da fábrica) para acceder, y se proyecta un volumen nuevo alargado que será la nueva fachada del cementerio.

El proyecto se plantea como complemento práctico a una Escuela taller, la parte teórica se realiza en colaboración con el equipo didáctico del obradoiro de emprego de Vedra adaptando así los módulos didácticos de jardinería, albañilería-cantería y carpintería.

Situación

Dada su peculiar situación la actuación se basa en completar el alzado del cementerio tratando de dar coherencia a la fachada del conjunto mediante el uso de un muro continuo de piedra de la zona. Fruto de las excavaciones arqueológicas se descubren restos y huellas de asentamientos celtas que hablan de los orígenes del núcleo y de la peculiar situación del iglesiario fuera del núcleo urbano de Vedra.

La construcción y la didáctica

Constructivamente se proyecta una edificación asequible, capaz de ser ejecutada por una escuela taller. Jardinería, albañilería y carpintería serán los talleres que realicen el grueso de la obra, de igual modo el proyecto se realiza orientado a dar respuesta didáctica a dichos talleres.

De este modo la estructura de cubierta se basa en una sucesión de vigas de madera que incluyen las instalaciones eléctricas siguiendo todas ellas un mismo módulo lo que permitió ejecutar la obra con rapidez. (Fonte: Veredes: 12 junio 2013)

ii As Escolas Obradoiro e as Casas de Oficios son centros de traballo e formación nos que mozos e mozas desempregados reciben formación profesional ocupacional en alternancia coa práctica profesional (traballo en obra real), co fin de que o seu remate estean capacitados para o desempeño axeitado do oficio aprendido e sexa máis fácil o seu acceso ó mundo do traballo.

Os traballadores participantes adquiren formación profesional e práctica laboral mediante a realización de obras ou servizos de utilidade pública ó interese social relacionados con novos xacementos de emprego, posibilitando a súa posterior inserción laboral tanto por conta allea como mediante a creación de proxectos empresariais ou de economía social.

Seguindo a mesma filosofía do Programa de Escolas Obradoiro e Casas de Oficios, os proxectos de Obradoiros de Emprego son promovidos por entidades públicas ou privadas sen ánimo de lucro (Órganos, Organismos Autónomos e outros Entes Públicos da Administración Xeral do Estado e das Comunidades Autónomas; Entidades Locais e os seus organismos Autónomos; Entidades con competencias en materia de promoción de emprego, dependentes de Entidades Locais e con titularidade íntegra correspondente a estas; Consorcios; Asociacións; Fundacións e outras Entidades sen ánimo de lucro).

Tamén coa mesma metodoloxía integradora que o Programa de Escolas Obradoiro e Casas de Oficios, os Obradoiros de Emprego realizan obras ou servizos de utilidade pública ou social que posibilitan ós traballadores participantes a realización dun traballo efectivo que, xunto coa formación ocupacional recibida, relacionada con dito traballo, procura a súa cualificación profesional e favorece a súa inserción ou reinserción laboral. Ditas obras ou servizos están relacionadas con novos xacementos de emprego, como servizos de utilidade colectiva, servizos de ocio e culturais e servizos personalizados de carácter cotián. Simultaneamente coa formación e a experiencia proporciónase orientación e asesoramento e información profesional e empresarial.

Dentro das contornas nos que os obradoiros se desenvolven se sinala a “recuperación e posta en valor de espazos rehabilitados” (Do portal da Consellería de Traballo)

iii Como precisión complementaria, lembrar tamén que xunto co monte ou cos sistemas de axuda mutua, os centros simbólicos da freguesía (os arredores da igrexa, o cemiterio, o campo da festa etc.) adoitan ser reivindicados dun ou doutro xeito como propiedade veciñal.

Torres Luna, Lois González. A parroquia e a xeografía de Galicia

iv Rehabilitación praza igrexario Lemaio. Laracha. Obradoiro de Emprego Laracha III

v Universidade Senior do Alto Xestoso. Una experiencia de colaboración institucional en el ámbito rural que se inicia en el curso 2008-2009, mediante un acuerdo entre el Consello de Ancianos de Xestoso y la UNED, a través del Centro Asociado de A Coruña. Un programa que aprovecha las sinergias entre actuaciones desarrolladas en varios municipios, por diversas instituciones, para rentabilizar los recursos disponibles y crear vínculos que favorezcan el desarrollo de toda la comunidad. Incluido en el catálogo de buenas prácticas que mejoran la atención a personas mayores y personas con discapacidad.

7.0. Elaboración de conclusións a partires dos materiais obtidos.

É obxectivo da presente tese a elaboración de conclusións a partires dos materiais obtidos, que sinteticen unha diagnose e enuncien recomendacións para o seu tratamento desde un punto de vista urbanístico, patrimonial e localicen oportunidades para o territorio no que se asentan e a súa poboación.

7.1. Elaboración da matriz de características internas e externas.

Sobre cada unha das zonas definidas analízanse as súas características internas e externas, tratando de planificar unha estratexia de futuro aproveitando as diferentes oportunidades detectadas.

Realízase para elo unha matriz DAFO que permite analizar as Debilidades, Ameazas, Fortalezas e Oportunidades do conxunto e de cada unha das zonas diferenciadas.

A análise DAFO é un método de estudo da situación dunha realidade, analizando as súas características internas (Debilidades e Fortalezas) e a súa situación externa (Ameazas e Oportunidades) nunha matriz cadrada. É una ferramenta que permite coñecer a situación xeral dunha realidade e planificar una estratexia de futuro.

NEGATIVAS	INTERNAS		POSITIVAS
	D e bilidades	F o rtalezas	
	A a meazas	O o portunidades	
	EXTERNAS		

Durante a etapa de planificación estratéxica e a partires da análise DAFO, débense dar resposta as seguintes cuestións:

Como se pode destacar cada fortaleza?

Como se pode desfrutar de cada oportunidade?

Como se pode defender cada debilidade ou carencia?

Como se pode deter cada ameaza?

O obxectivo da análise DAFO é determinar as vantaxes competitivas do proxecto baixo análise e a estratexia xenérica a empregar no mesmo que máis lle conveña en función das súas características propias e das circunstancias nas que se move.

A análise consta de catro pasos:

Análise Externa

Análise Interna

Confección da matriz DAFO

7.1.1. Elaboración da matriz de características internas e externas dos igrexarios segundo zonas.

Co obxecto de realizar unha achega máis pormenorizada, realizaremos nun primeiro momento a matriz de cada unha das zonas analizadas e a continuación extraeremos os patróns máis repetidos para o conxunto delas.

Para elo, realizaremos un listado de posibles características internas e externas, valorando de 0 a 5 a súa repercusión en cada unha das zonas analizadas. Obteremos deste xeito o cadro seguinte:

Matriz de características internas e externas dos igrexarios segundo zonas.

Incluimos a continuación a matriz de características internas (debilidades e fortalezas) e externas (ameazas e oportunidades) dos igrexarios no seu conxunto para cada unha das áreas estudadas. Valoramos a súa incidencia en cada unha das zonas de 0 a 5 (0 nula incidencia, 5 máxima incidencia). Na última columna a incidencia media para o conxunto das áreas estudadas.

DEBILIDADES

	agras interior	arzúa- melide	bergantños	fisterra	golfo ártabro	muros	ortegal	santiago	serras centrais	transición	
Falta de algún dos elementos do igrexario.	3	2	3	3	4	2	2	1	4	2	2,60
Estado de abandono da igrexa	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0,10
Estado de abandono ou ruina da reitoral.	4	3	3	2	3	1	3	2	4	2	2,70
Falta de uso dos espazos públicos do igrexario.	2	1	1	1	1	1	2	1	1	2	1,30
Falta de coidado / presenza de refugallos nos espazos colectivos.	3	2	2	2	1	2	2	1	2	3	2,00
Desconfiguración dalgún dos elementos do igrexario.	4	2	2	2	4	2	5	1	2	3	2,70
Elevado número de edificacións non tradicionais.	3	1	2	1	4	1	3	1	1	3	2,00
Reducido número de edificacións non tradicionais pero de alto impacto.	2	3	5	4	3	4	2	4	4	2	3,30
Grave alteración da estrutura tradicional do solo	3	2	1	1	4	1	4	2	1	2	2,10
Importante transformación / abandono da compoñente vexetal.	2	2	3	3	4	3	5	2	1	5	3,00
Despoboamento acusado.	4	3	1	3	0	1	4	0	5	4	2,50
Viario e mobiliario accesorio degradados ou de baixa calidade.	4	3	2	2	2	2	3	1	3	4	2,60
Infraestruturas básicas insuficientes.	3	3	2	2	1	2	4	1	4	4	2,60
Tensións derivadas dunha vía de tránsito non local.	3	1	3	2	4	1	1	4	1	1	2,10
Encrave industrial existente.	1	1	2	1	2	1	3	2	0	4	1,70
Infraestruturas do transporte / da enerxía existentes.	3	0	2	1	3	1	4	3	0	1	1,80
Forte presenza de postes, cabos ou antenas.	3	2	4	3	4	3	3	2	3	3	3,00

AMEAZAS

	agras interior	arzúa- melide	bergantños	fisterra	golfo ártabro	muros	ortegal	santiago	serras centrais	transición	
Perda de uso dos elementos do igrexario.	2	1	1	1	1	1	2	1	3	3	1,60
Acelerado crecemento poboacional.	1	2	2	2	5	2	1	5	0	0	2,00
Acelerado decrecemento poboacional.	4	3	3	4	0	3	4	0	5	5	3,10
Contorna natural non autóctona	2	1	3	3	4	3	5	2	1	4	2,80
Planeamento urbanístico inexistente ou ineficaz.	3	3	3	4	2	2	3	0	4	4	2,80
Carencia de protección patrimonial.	3	2	3	2	1	1	3	0	3	3	2,10
Evidencias de indisciplina urbanística.	3	2	4	4	3	3	3	2	2	3	2,90
Encrave industrial / mineiro proxectado.	1	1	4	2	3	1	2	2	1	3	2,00
Infraestruturas do transporte / da enerxía proxectadas.	1	1	3	3	3	4	3	2	2	2	2,40
Desprazamento do centro de gravidade poboacional da parroquia.	1	1	2	3	4	3	2	4	1	1	2,20
Acelerado crecemento edificatorio.	2	2	3	3	5	3	2	4	1	1	2,60
Estruturas urbanísticas sen rematar.	0	1	3	3	4	2	1	2	0	0	1,60
Expectativas especulativas.	1	1	3	4	5	4	2	5	0	0	2,50
Presión urbanística.	1	1	2	3	5	4	1	5	0	0	2,20

FORTALEZAS

	agras interior	arzúa- melide	bergantiños	fisterra	golfo ártabro	muros	ortegal	santiago	serras centrais	transición	
Imaxe de alta calidade.	3	3	4	4	2	5	2	5	3	2	3,30
Imaxe de calidade media pero potencialmente mellorable.	5	5	4	4	3	2	3	2	5	3	3,60
Imaxe de calidade feble pero con elementos illados excepcionais.	4	4	4	3	4	2	2	2	4	4	3,30
Paisaxe cultural inalterada.	3	4	3	3	2	4	2	3	4	4	3,20
Forte presenza da arquitectura vernácula.	2	4	4	4	1	5	3	5	5	2	3,50
Existencia de elementos patrimoniais catalogados.	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5,00
Existencia de elementos inmateriais recoñecidos.	4	5	4	5	3	4	3	5	4	3	4,00
Existencia de recoñecemento institucional / social da entidade.	2	5	3	4	2	4	3	5	4	2	3,40
Predisposición positiva da poboación residente.	2	4	2	2	1	4	1	4	1	1	2,20
Grande presenza de poboación nova / activa.	1	1	2	2	4	3	1	4	0	0	1,80
Agricultura / gandería en estado activo.	5	4	4	3	1	3	3	2	3	2	3,00
Produción agraria de calidade recoñecida oficialmente.	3	5	3	2	1	1	2	2	3	1	2,30
Bo tratamento polo planeamento.	2	2	2	2	3	3	2	4	2	2	2,40
Existencia de actividade turística ou comercial de escala local.	1	4	2	4	3	4	1	5	2	1	2,70
Actividade económica relacionada coa artesanía ou oficios tradicionais.	2	4	2	3	1	3	1	2	3	1	2,20

OPORTUNIDADES

	agras interior	arzúa- melide	bergantños	fisterra	golfo ártabro	muros	ortegal	santiago	serras centrais	transición	
Existencia de espazos colectivos de calidade.	3	3	4	4	2	5	2	5	4	3	3,50
Aptitude para a estruturación do territorio.	5	5	4	4	3	4	4	3	5	4	4,10
Referencia como imaxe identitaria.	3	3	4	4	3	4	3	5	4	3	3,60
Contorna natural e paisaxística de alto valor e autóctona.	3	4	3	3	3	3	2	4	5	3	3,30
Boa accesibilidade.	1	2	3	2	5	3	2	5	1	1	2,50
Inmediatez aos camiños de Santiago.	4	5	3	5	4	3	2	5	2	2	3,50
Veciñanza ó litoral.	0	0	4	5	5	5	4	1	0	0	2,40
Inclusión na Rede Natura ou similar.	2	2	3	3	3	4	3	2	5	1	2,80
Accións exemplares en entidades veciñais.	1	2	3	3	3	2	2	4	3	1	2,40
Predisposición positiva dos habitantes potenciais cara un poboamento sustentable.	1	2	2	2	4	4	2	5	2	1	2,50
Demanda crecente de agricultura e gandería sustentable e ecolóxica.	5	4	4	3	4	3	3	4	3	2	3,50
Demanda crecente de turismo sustentable relacionado co patrimonio e a natureza	2	5	3	5	2	5	2	5	5	1	3,50
Aumento do nivel de ocio e de renda.	3	4	4	5	2	5	4	2	5	4	3,80

7.1.2. Síntese e Valoración dos resultados obtidos.

Como conclusión obtemos a matriz cos resultados máis característicos para o conxunto das zonas estudadas. Segundo as conclusións da análise por zonas temos que os patróns máis das características internas e externas de maior repercusión para o conxunto analizado é o seguinte:

No canto as DEBILIDADES detectadas no conxunto dos igrexarios cabe destacar a falta de algún dos elementos do igrexario, o estado de abandono ou ruína da casa reitoral, a desconfiguración dalgún dos elementos do igrexario, o impacto producido por edificacións non tradicionais e non congruentes tipolóxicamente co resto na contorna dos igrexarios, a transformación da compoñente vexetal (abandono da agricultura, avance dos monocultivos forestais de especies foráneas, abandono dos pastos, etc.) Detéctase tamén que en liñas xerais o viario e o mobiliario accesorio non están debidamente coidados ou son de baixa calidade. Abundan os postes e cableados aéreos na contorna do igrexario e en xeral as súas infraestruturas básicas considéranse insuficientes.

En relación coas AMEAZAS hai que destacar o acelerado decrecemento poboacional. O abandono das actividades agrarias tradicionais propicia o avance das contornas naturais non autóctonas e destrución da paisaxe cultural.

Por outra banda, o planeamento urbanístico claramente non evidencia a súa eficacia, ó que temos que engadir a evidencia da indisciplina no seu cumprimento.

Aínda que con desigual incidencia segundo zonas, constitúe unha ameaza en xeral o crecemento edificatorio, coa extensión das tramas urbanas sobre a paisaxe cultural preexistente.

No que atinxe as FORTALEZAS hai que destacar a imaxe de alta calidade dos conxuntos dos igrexarios en xeral, que nos casos que non acadan esta calidade, polo xeral son doadamente mellorables ou posúen elementos illados de alta calidade.

Nas contornas dos igrexarios é fácil rastrexar as pegadas da paisaxe cultural e son abundosas as mostras de arquitectura vernácula. Mesmo cando estas mostras se atopan alteradas é factible a súa mellora.

Os elementos do igrexario están na súa maioría (igrexas, cruceiros e mesmo reitorais) inventariadas como parte do patrimonio cultural. Os elementos inmateriais relacionados coa parroquia son comunmente recoñecidos no igrexario e a entidade está socialmente recoñecida.

Malia os graves problemas que atravesa o sector agrogandeiro, aínda existen evidencias da súa actividade no conxunto das áreas estudadas.

Aínda que nun estado un tanto incipiente, tamén existen evidencias de existencia de actividades turísticas relacionadas coa natureza e o patrimonio cultural.

No apartado das OPORTUNIDADES que ofrece a rede de igrexarios como soporte, destacaremos a existencia dunha rede de espazos colectivos de calidade. A rede de igrexarios ofrece unha óptima aptitude para a estruturación do territorio na súa escala máis elemental. Por outra parte, a rede de igrexarios ofrece unha clara referencia como imaxe identitaria dos veciños. Os igrexarios aséntanse en xeral nunha contorna natural e paisaxística de alto valor e autóctona. Unha gran parte dos mesmos atópase dun ou outro xeito nunha certa veciñanza aos camiños de Santiago. Son moitos ademais os que se atopan preto de zonas da Rede Natura ou similar. As paisaxes culturais das que os igrexarios son fitos fundamentais son soporte preferente para a agricultura e gandería sustentables e ecolóxicas. A demanda por estes produtos é crecente, como tamén o é dun turismo sustentable relacionado co patrimonio e a natureza. Todo isto ten que redundar forzosamente no aumento do nivel de ocio e de renda dos habitantes das zonas sobre as que os igrexarios se asentan.

7.1.3. Conclusións e resume de resultados.

Dos resultados obtidos podemos extraer as seguintes conclusións:

Os igrexarios forman unha rede sobre o territorio da área estudada que coincide coa estrutura parroquial.

Os igrexarios na súa inmensa maioría aínda son espazos visitados con asiduidade, relacionándose co seu uso relixioso (en menor medida), social e funerario (especialmente).

A igrexa parroquial é o elemento que se atopa en mellores condicións e menos alterado con relación ós patróns tradicionais de todos os que integran o igrexario.

Pola contra, as casas reitorais son aquelas que na súa maioría peor conservadas están e mais abandonadas.

Os veciños en liñas xerais aínda senten a súa pertenza á parroquia no seu aspecto social.

Os elementos do igrexario son percibidos como as sinais físicas da identidade da parroquia.

Os igrexarios e os seus espazos vinculados teñen funcionado como polos da vida social das comunidades do medio rural dende a Idade Media.

A gran maioría dos igrexarios atópanse nas súas localizacións orixinais desde esas datas e nalgúns casos mesmo son anteriores.

Son numerosos os casos nos que os diferentes elementos do igrexario forman conxuntos de gran calidade ambiental, urbanística e mesmo arquitectónica.

A localización dos elementos do igrexario adoita ter unha posición centrada dentro dos límites da parroquia ou polo menos de certa equidistancia cos seus núcleos.

O igrexario e os seus elementos son espazos propicios para acoller nos seus elementos baleiros ou mediante novas pezas ó seu redor os equipamentos da parroquia.

7.2 Establecemento do método a empregar nas intervencións.

Como última aportación determinarase o MÉTODO a empregar nas intervencións sobre os igrexarios, centrándose en catro estratexias fundamentais:

1. APROVEITAR as potencialidades do conxunto do igrexario.
2. CONSOLIDAR as fortalezas dos seus diferentes elementos.
3. CORRIXIR as debilidades dos diferentes elementos do igrexario e do seu conxunto.
4. RECUPERAR os elementos que se perderan ou están a piques de facelo.

De modo xeral;

APROVEITAREMOS o conxunto dos elementos do igrexario como referencias identitaria da parroquia; símbolos do presente e do pasado da mesma.

Aproveitaremos tamén a centralidade dentro da parroquia do igrexario e dos seus espazos públicos vinculados para utilízalos como soporte das novas dotacións e equipamentos da mesma.

CONSOLIDAREMOS os elementos tradicionais do igrexario atendendo á súa lóxica orixinaria sobre o terreo; poremos atención ás delimitacións dos adros das igrexas como elementos contedores dun ámbito simbólico no que as mesmas se atopan.

Atenderemos ós emprazamentos dos cruceiros, entendendo que os mesmos son antes que outra cousa marcas sobre o territorio. Evitaremos sempre que sexa posible o seu traslado desde os emprazamentos

orixinais e tentaremos cando haxa posibilidade de devolver estes ás súas localizacións anteriores cando se teña constancia do seu traslado.

Poremos atención ós espazos públicos inmediatos ó igrexario; consolidaremos as carballeiras do igrexario cando as haxa intentando conservar no seu sitio os seus elementos, reforzando o seu papel de equipamento coa introdución de mobiliario urbano adecuado ás características do conxunto e impedindo na medida do posible o seu uso como aparcadoiro.

CORRIXIREMOS aqueles aspectos que teñan deteriorado a imaxe e a simboloxía dos elementos do igrexario.

Son habituais os impactos producidos polas diferentes ampliacións dos cemiterios parroquiais, especialmente aquelas que se producen mediante a consolidación en altura do perímetro do adro mediante a construción de ringleiras de nichos. Aparte da interferencia na relación visual entre a camposanto, a igrexa e o resto da súa contorna, é habitual que as traseiras destes nichos estean completamente descoidadas ofrecendo unha imaxe externa dos elementos máis principais do igrexario non axeitada en absoluto.

Intentaremos na medida do posible manter a relación visual entre os elementos do igrexario e a súa contorna inmediata. Aplicaremos medidas correctivas ás traseiras dos nichos que teñan un maior impacto visual mediante o tratamento dos seus paramentos con materiais que teñan máis relación coa contorna, elementos vexetais, etc.

Trataremos os pavimentos das zonas inmediatas ós igrexarios tratando de dar por unha banda unha imaxe de unidade ó conxunto, consolidar os percorridos peonís, darlle maior coherencia na utilización dos materiais e por outra mitigar o impacto do tráfico rodado na contorna inmediata do igrexario.

RECUPERAREMOS aqueles elementos do igrexario que teñan caído en desuso, buscando para os mesmos novos usos e funcións cando as antigas xa non teñan sentido ou precisen ser complementados.

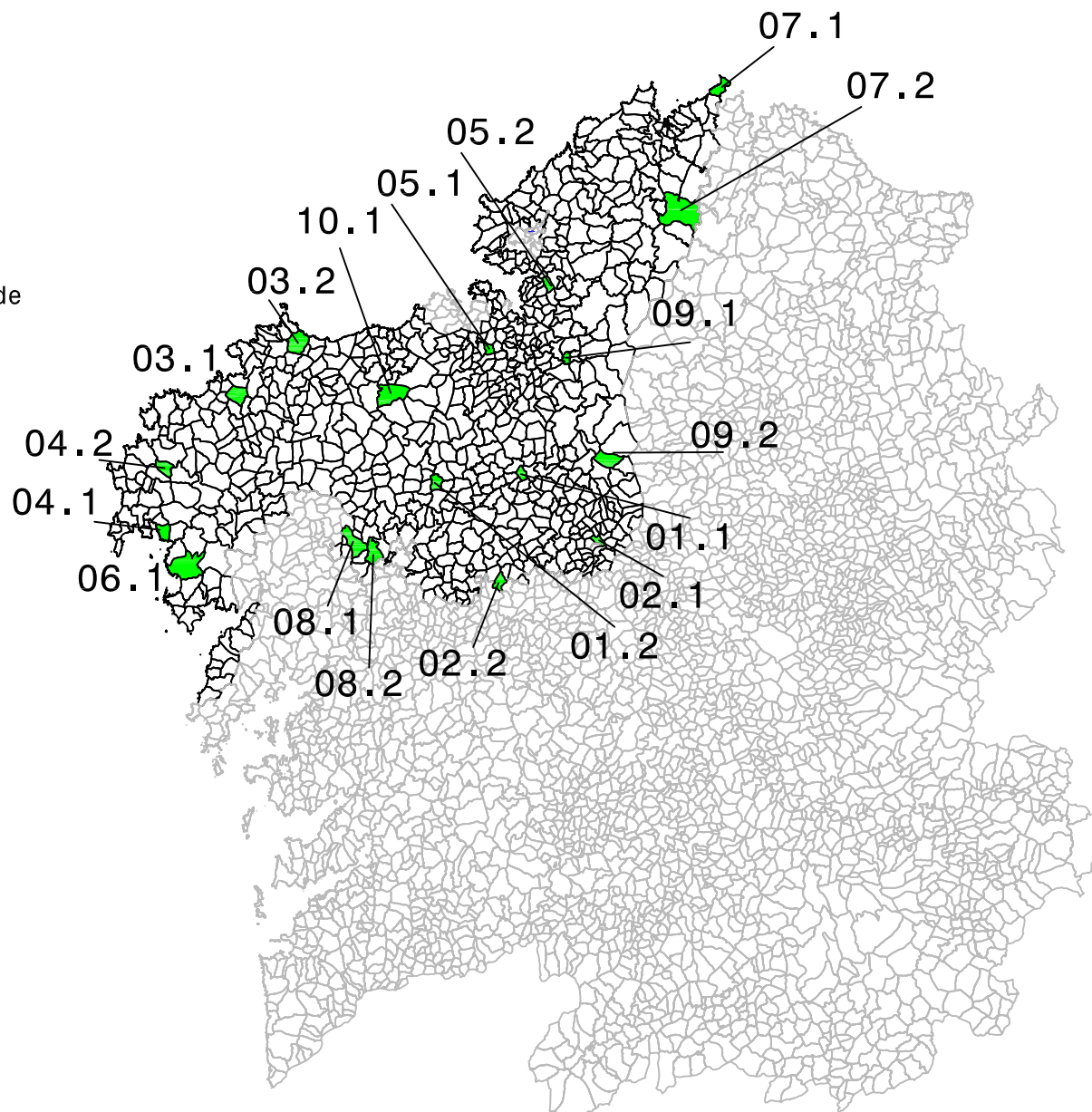
Buscaremos de xeito especial a recuperación dos edificios das reitorais como elementos contedores de equipamentos para a parroquia. Os usos para os que poden ser destinadas son moi diversos; sendo os prioritarios os públicos e comunitarios.

Exploraremos novas tipoloxías que permitan a ampliación ou adecuación dos cemiterios municipais sen alterar a concepción orixinal dos mesmos no que atinxe a delimitación do ámbito do camposanto e a relación visual do mesmo coa súa contorna inmediata.

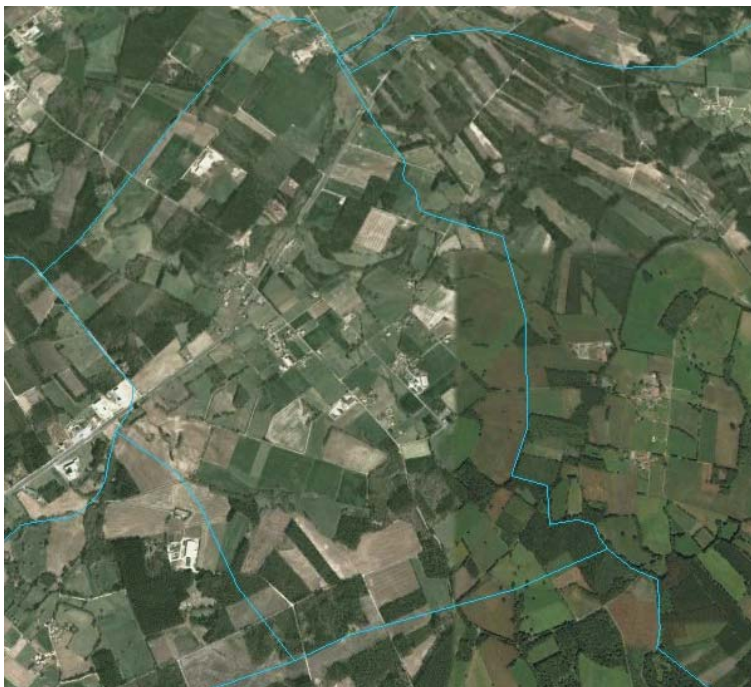
ANEXO 1

Fichas de estudo tipolóxico de parroquias e igrexarios.

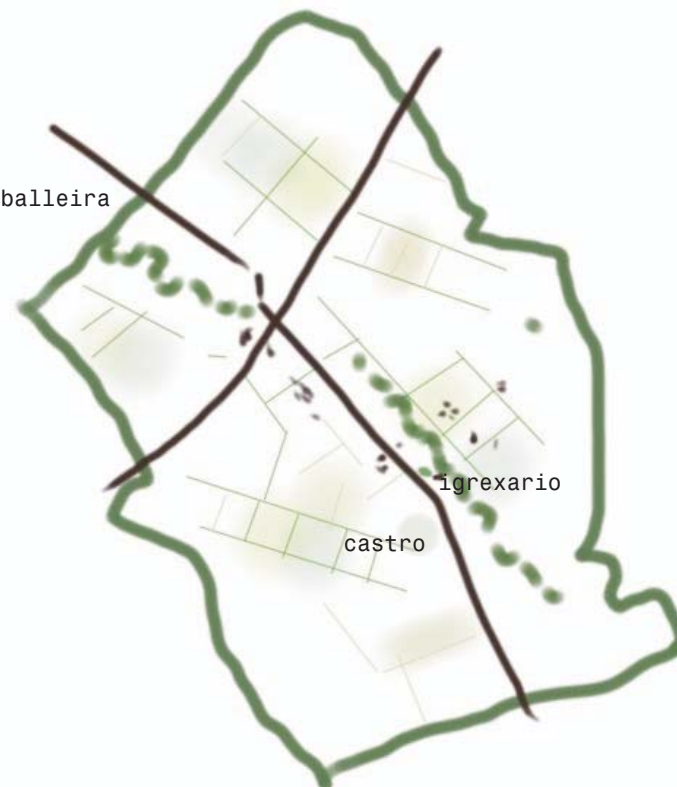
- 01.1 Agras do Interior. Céltigos
- 01.2 Agras do Interior. Trasmonte
- 02.1 Arzúa-Melide. Santa María de Melide
- 02.2 Arzúa-Melide. Novefontes
- 03.1 Bergantiños. Borneiro
- 03.2 Bergantiños. Cerqueda
- 04.1 Fisterra. Ameixenda
- 04.2 Fisterra. Vilastose
- 05.1 Artabro. Bribes
- 05.2 Artabro. Nogueirosa
- 06.1 Muros.San Mamede Carnota
- 07.1 Ortegál. Bares
- 07.2 Ortegál. Freixo
- 08.1 Santiago. Ames
- 08.2 Santiago. Villestro
- 09.1 Serras Centrais. Coruxou
- 09.2 Serras Centrais. Cumbraos
- 10.1 Zona de Transición. Montemaior

01.1 Agras do Interior Céltigos (Frades)

ermida e carballeira

San Xulián de Céltigos é unha parroquia de 4,52 km² da zona central das agras do interior. Asúa contorna ten forma trapezoidal, máis irregular no seu límite leste.

O igrexario atópase no centro da parroquia. O castro orixinario do poboamento atópase ó sur do igrexario, a pouco máis de 200 metros.

No extremo noroeste atópase a Capela de Augas Santas, sobre o Rego Maruzo, no límite coa veciña parroquia de Vitre.

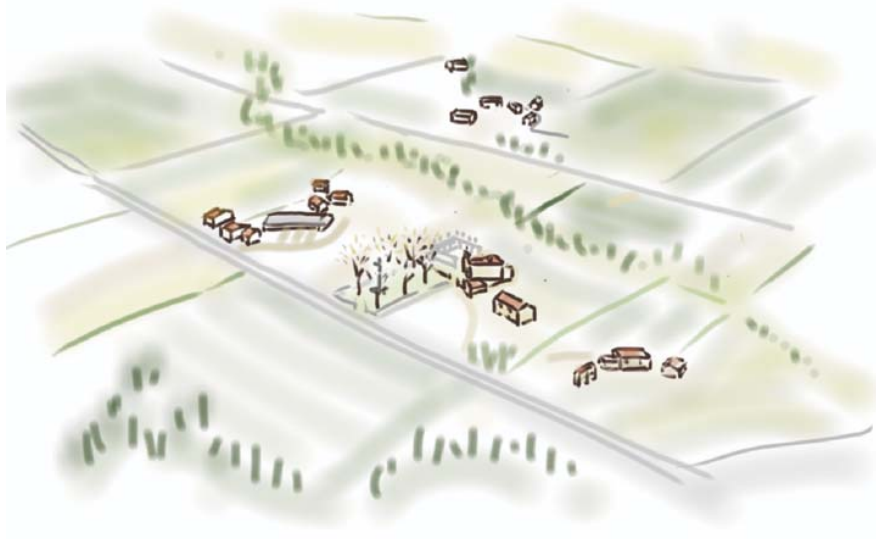
A estrutura agraria tradicional está fortemente alterada pola concentración parcelaria realizada a finais dos anos sesenta do século pasado.

A configuración do igrexario e os seus elementos tamén veuse deste xeito alterada.

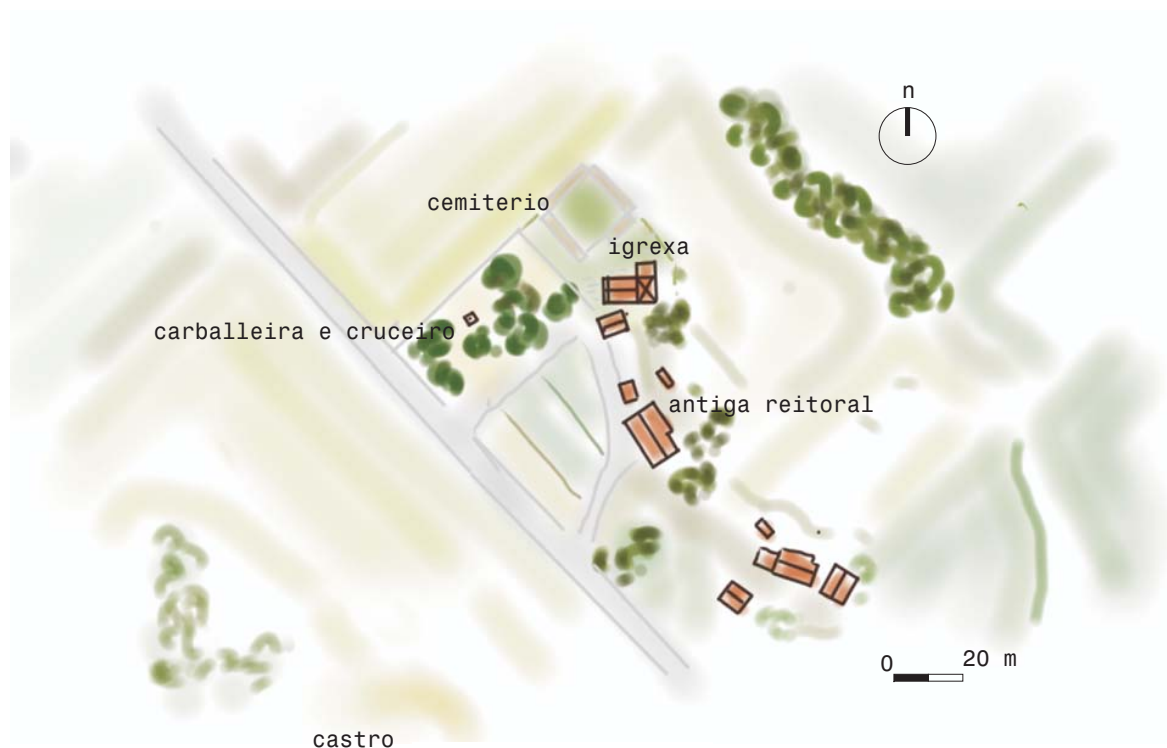
A igrexa e as edificacións próximas quedan separadas da nova trama viaria en retícula rectangular. O cemiterio adopta tamén unha configuración rectangular seguindo as direccións do novo trazado. Aparece tamén un espazo público rectangular diante da igrexa a xeito de carballeira.

Nel introdúcese en data recente un cruceiro. Non se sabe que foi do orixinal se o houbo.

O Igrexario de Céltigos é un bo exemplo no que os elementos se atopan na súa ubicación orixinal pero o conxunto resulta completamente transformado.

01.1 Agrados do Interior Céltigos (Frades)

Vista da área do igrexario previa á concentración parcelaria (1968) no voo americano de 1956. Vese o que parece ser a antiga carballeira do igrexario ó sur do núcleo, así como dúas praciñas triangulares diante da igrexa. Nunha delas ata parece adiviñarse o cruceiro.

ermida, carballeira e fonte de augas santas

igreja e cruceiro

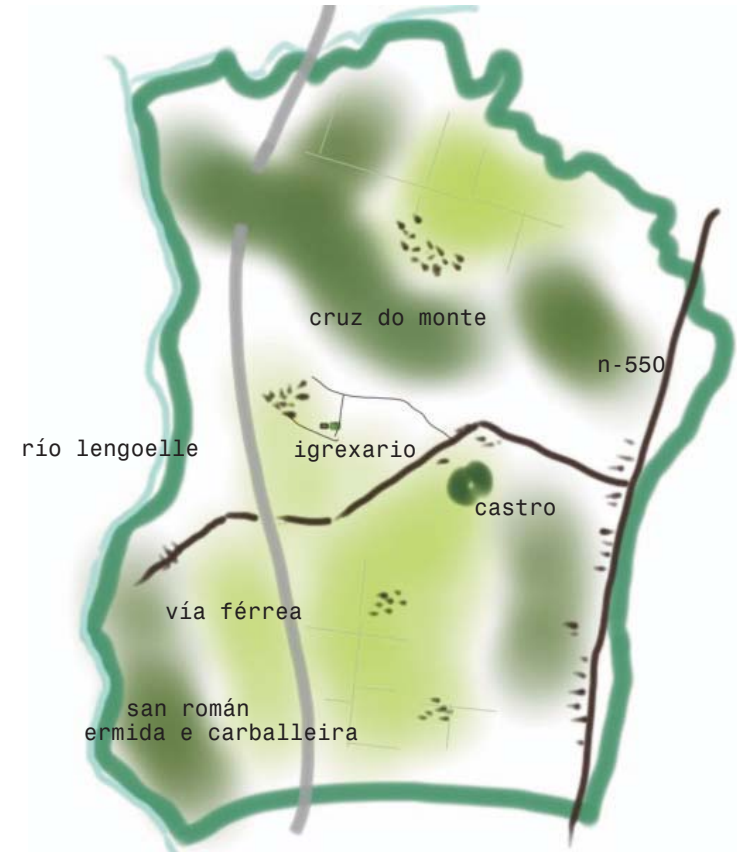
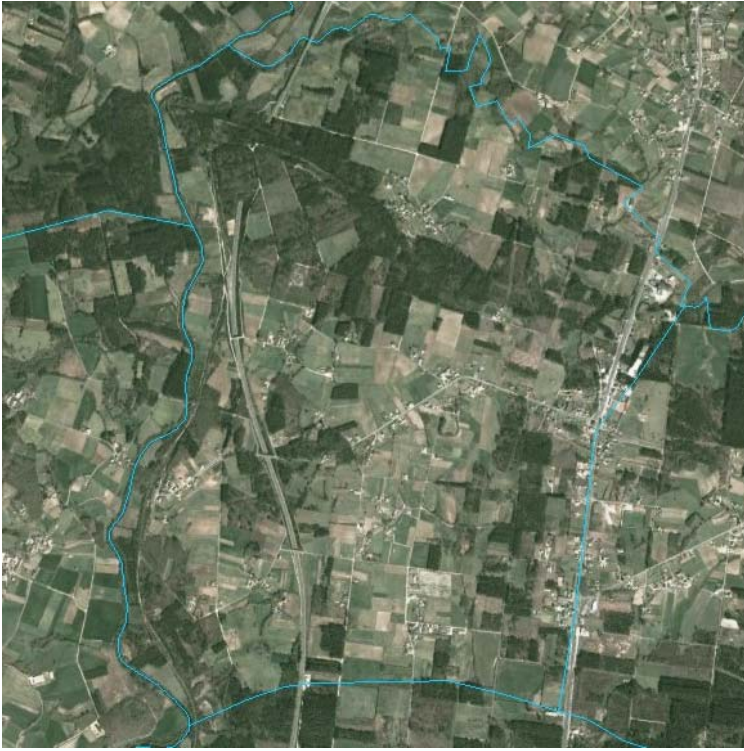

Debilidades	Ameazas
Desconfiguración da paisaxe cultural por mor da concentración parcelaria.	Abandono poboacional
Fortalezas	Oportunidades
Espazo público diante da igrexa a xeito de carballeira. Boa calidade ambiental do espazo satélite da Carballeira de Augas Santas.	Centralidade do igrexario para fixar os elementos dotacionais da parroquia ó seu redor. Utilización da carballeira da Ermida de Augas Santas como área de lecer.

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR a referencia e centralidade do igrexario para fixar as novas dotacións da parroquia ó seu redor.
2. CONSOLIDAR a potencialidade da contorna natural da Ermida de Augas Santas para seren utilizada como área de lecer. Mellora dos seus pavimentos e adecuación da súa fonte.
3. CORRIXIR pequenas inadecuacións relativas á contraste de linguaxes no espazo público diante da igrexa parroquial cando sexa precisa a substitución dalgún dos seus elementos. Substitución de especies arbóreas foráneas por autóctonas, pavimentos máis acordes co carácter da igrexa, cancelas, mobiliario urbano, etc.
4. RECUPERAR parte da trama anterior á concentración na contorna máis inmediata á igrexa mediante a apertura duha senda peonil sobre o trazado do viario tradicional que evite o tránsito de peóns pola estrada nesta zona.

01.2 Agrads do Interior Trasmonte (Oroso)

A parroquia de Trasmonte, na parte central das Agrads do Interior ten 6,88 km².

Está limitada polo oeste polo río de Lengoelle, que corre de norte ó sur cara ó Tambre, e a separa das veciñas parroquias de Leobalde e Castelo, nos concellos de Tordoia e Trazo. Polo norte son un par de regos que levan a el os que fan de límite coa veciña parroquia de Santa Cruz de Montaos.

Os seus límites leste e sur son máis difusos e ofrecen maior continuidade visual.

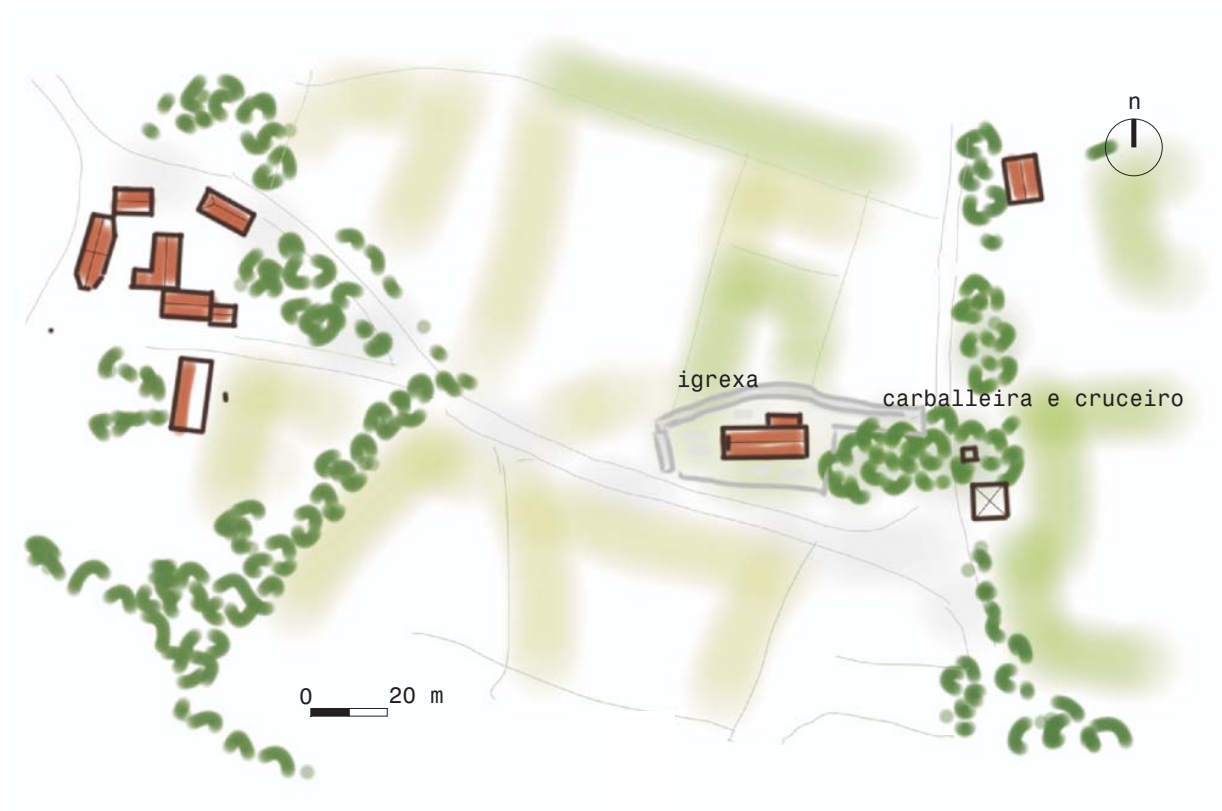
O igrexario atópase no centro da parroquia, a 650 metros do castro orixinario do poboamento.

A parroquia atópase completamente asucada por vías de comunicación que de feito constitúen os límites teóricos da parroquia: A estrada N-550 da Coruña a Santiago ó leste, e a vía férrea ó oeste.

As zonas de cultivo divídense en dúas; unha ampla chaira ó sur con poboamento espallado que contén ó núcleo de Rial, coa igrexa na súa contorna, a 200 metros. O outro núcleo é A Costa, na aba norte do outeiro da Cruz do Monte, coas súas agras ó norte, que ocupan unha área de menor tamaño.

01.2 Agrados do Interior Trasmonte (Oroso)

Debilidades	Ameazas
Desconfiguración parcial da paisaxe cultural por mor da concentración parcelaria. Proximidade á liña ferroviaria.	Abandono poboacional.
Fortalezas	Oportunidades
Calidade e esquematismo da carballeira a carón da igrexa contendo o cruceiro. Boa calidade ambiental do espazo satélite da Carballeira e ermida de San Román.	Centralidade do igrexario para fixar os elementos dotacionais da parroquia ó seu redor. Utilización da carballeira de San Román como área de lecer. Proximidade ó eixo de comunicación Santiago-A Coruña representado pola N-550

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR a referencia e centralidade do igrexario para fixar as novas dotacións da parroquia ó seu redor.
2. CONSOLIDAR a potencialidade da contorna natural da ermida e carballeira de San Román para seren utilizada como área de lecer.
3. CORRIXIR pequenas inadecuacións de linguaxes no peche do adro e na carballeira da igrexa; muro de peche do adro, traseiras dos nichos, cancelas, mobiliario urbano, etc.
4. RECUPERAR a relación do igrexario co núcleo rural, mediante o tratamento do camiño de conexión con beirarrúas e mobiliario urbano.

igreja

cruceiro

carballeira

carballeira e ermida de san román

02.1 Arzúa-Melide Santa María de Melide

A parroquia de Santa María de Melide é un exemplo de como a pesares da presión das novas tramas urbanas aínda se conservan espazos de gran calidade ambiental relacionados coa rede de Igrexarios. Neste caso dáse a especial circunstancia do paso do Camiño Francés de Santiago. A parroquia é de pequena extensión (3,73 km²) como a maior parte das súas veciñas.

Ten os seus límites ó sur leste na beira do río Furelos e no noroeste no Monte de Campos. Polo nordeste presenta continuidade coa parroquia de San Pedro de Melide e polo suroeste coa de San Cosme de Abeancos.

Toda a metade leste da parroquia vese afectada pola extensión dos fenómenos urbanos, concretamente os que teñen que ver coa periferia da vila de Melide e ve consecuentemente moi alterada a súa configuración tradicional. A urbanización segue no seu desenvolvemento o eixe norte sur da estrada de Agolada.

Porén a metade oeste da parroquia contén ó igrexario e conserva en gran medida a estrutura agraria tradicional, con espazos de gran calidade ambiental polos que pasa o Camiño Francés de Santiago.

02.1 Arzúa-Melide Santa María de Melide

Debilidades	Ameazas
Paso da estrada na contorna inmediata. Presenza de edificacións de tipoloxía non congruente e pobre arquitectura.	Expansión dos fenómenos urbanos. Forte presión turística vinculada ó Camiño de Santiago.
Fortalezas	Oportunidades
Configuración tradicional do conxunto do igrexario. Boa calidade ambiental. Intervencións adecuadas na posta en valor do espazo público.	Paso do Camiño Francés de Santiago.

Propostas de actuación.

1. APROVEITAR as intervencións realizadas na praza do igrexario como espazo público efectivamente utilizado polo paso do Camiño de Santiago.
2. CONSOLIDAR a contorna máis inmediata da igrexa con pequenas actuacións no adro que leven a paliar certas inadecuacións no mesmo; muro de peche do adro non axeitado, traseiras dalgúns nichos pouco coidadas, etc.
3. CORRIXIR o impacto que ten o paso da estrada pola contorna do igrexario e especialmente sobre o paso do Camiño de Santiago.
4. RECUPERAR o edificio do Pazo de Santa María. A relación coa igrexa é análoga á das casas reitorais. Urxe a súa restauración como elemento integrante do conxunto do igrexario. Haberá que buscar un uso axeitado, preferiblemente como equipamento comunitario relacionado co Camiño de Santiago, e incorporar os seus espazos dianteiros ó espazo público do igrexario.

conxunto do igrexario

edificacións non tradicionais

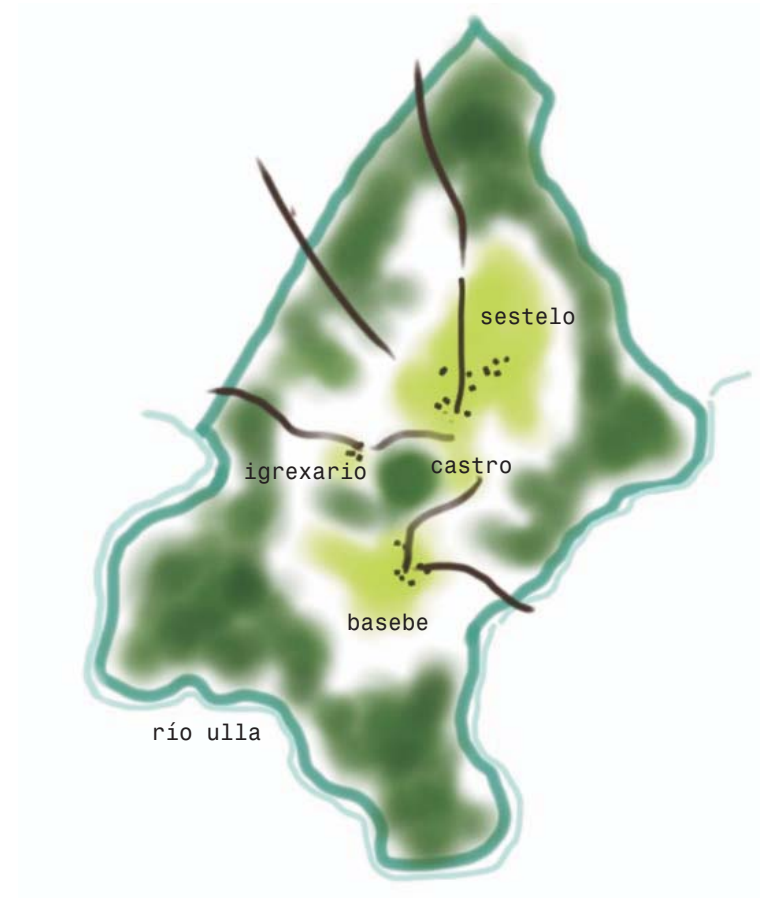
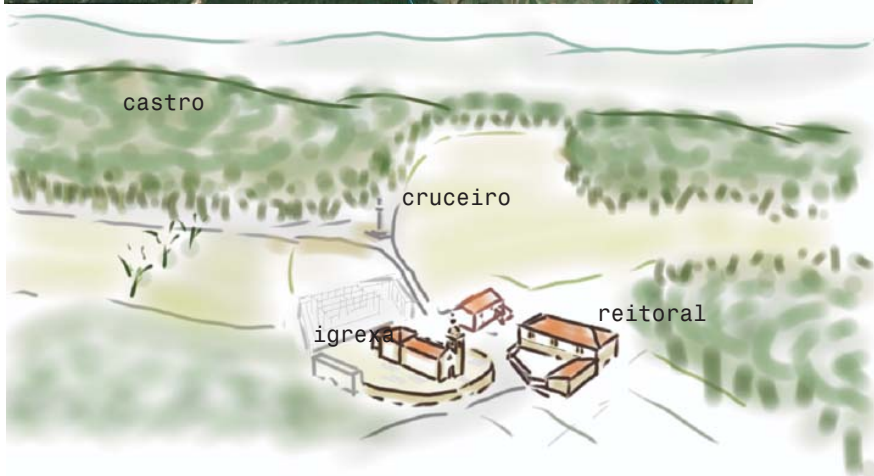
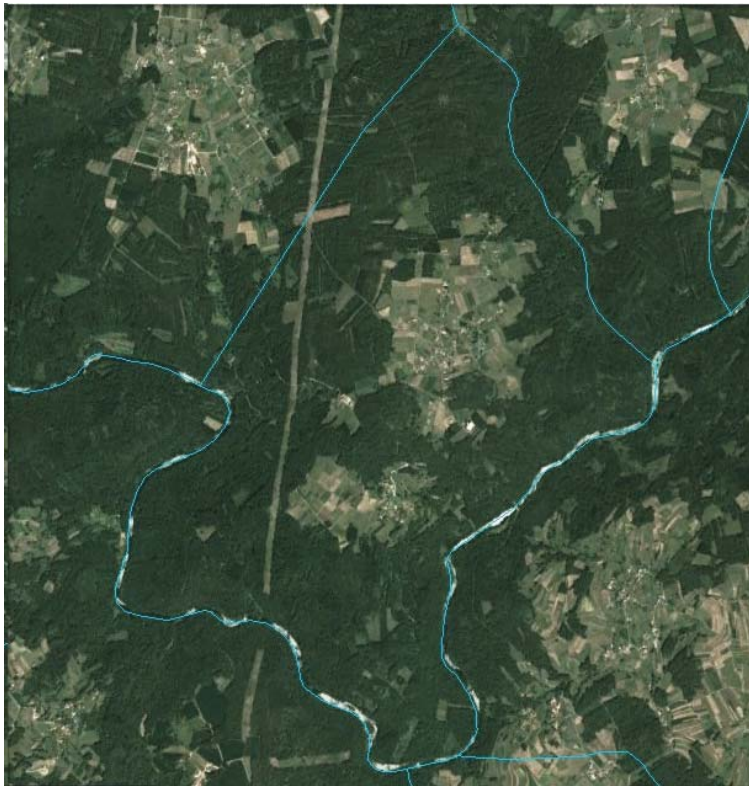
traseiras dos nichos

pazo de santa maría de melide

02.2 Arzúa-Melide Novefontes (Touro)

A parroquia de Novefontes no concello de Touro ten unha extensión de 6,35 km². Tres dos seus lados teñen uns límites naturais moi claros. Está limitada ó sur e o oeste pola curva do río Ulla, ó leste polo Rego de Lañas, mentres que ó noroeste sepárase da veciña parroquia de Fao polo monte Quintas e o Coto Grande.

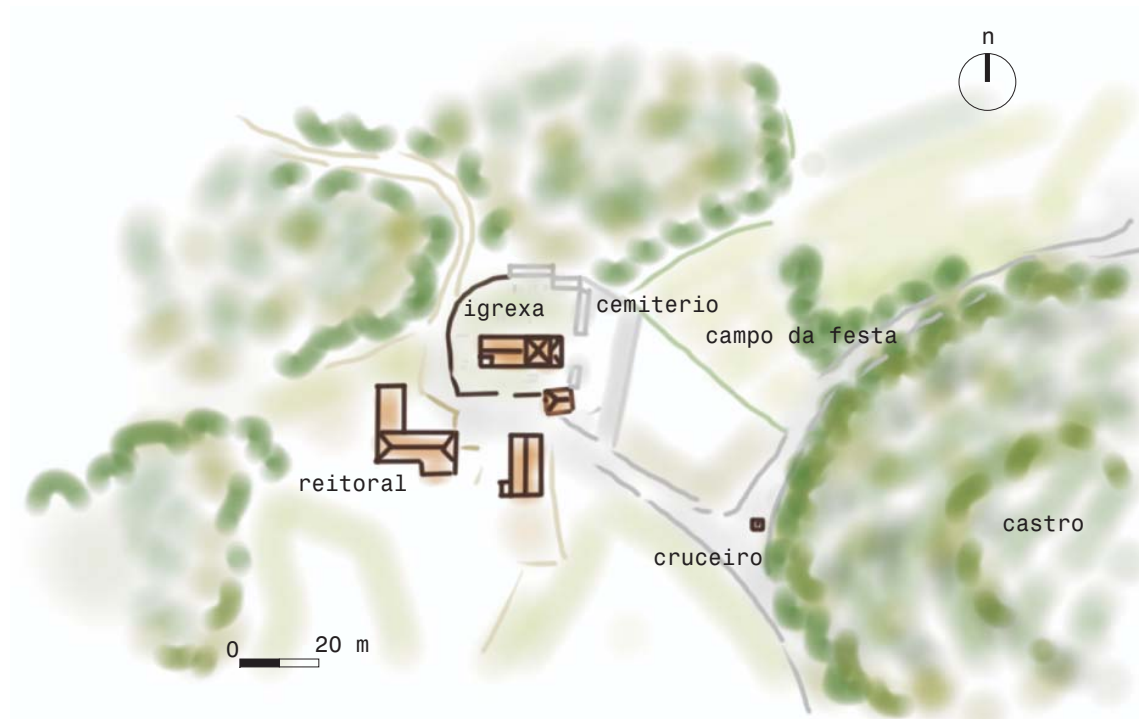
As súas agras ocupan dúas zonas ó norte e ó sur do pequeno outeiro onde está o castro orixinario da parroquia, no centro da mesma. O igrexario sitúase equidistante, nunha posición illada na aba oeste do castro.

Trátase dunha parroquia afastada das principais vías de comunicación e en fase de abandono poboacional.

Atópase na ribeira do río Ulla, nunha zona de gran valor natural e paisaxístico.

Nas súas masas forestais abonda o monocultivo de especies non autóctonas.

02.2 Arzúa-Melide Novefontes (Touro)

Debilidades	Ameazas
Estado ruinoso da reitoral. Colonización da carballeira e campo da festa polas ampliacións do cemiterio.	Abandono poboacional. Afastamento das principais liñas de comunicación.
Fortalezas	Oportunidades
Configuración tradicional da paisaxe cultural. Situación do igrexario no centro de gravidade da parroquia.	Proximidade ó espazo natural da ribeira do Ulla. Ruta da Ribeira do Ulla PR-G 93. Fervenza do Inferniño.

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR a referencia e centralidade do igrexario para fixar as novas dotacións da parroquia ó seu redor.
2. CONSOLIDAR a configuración dos elementos do igrexario, especialmente a contorna inmediata do cruceiro, adecuando o pavimento ó seu redor. Adecuar a contorna das novas ampliacións do cemiterio.
3. CORRIXIR a situación de ruína do edificio da reitoral. Procurarase a súa restauración como elemento fundamental do igrexario. Haberá que buscar un uso axeitado, preferiblemente como equipamento comunitario. Restituír a plataforma de chanzos de granito do cruceiro (hoxe de formigón).
4. RECUPERAR a carballeira e o campo da festa, hoxe descochado e en gran parte invadido pola ampliación do cemiterio. Coidar a súa relación co cruceiro.

igrexa

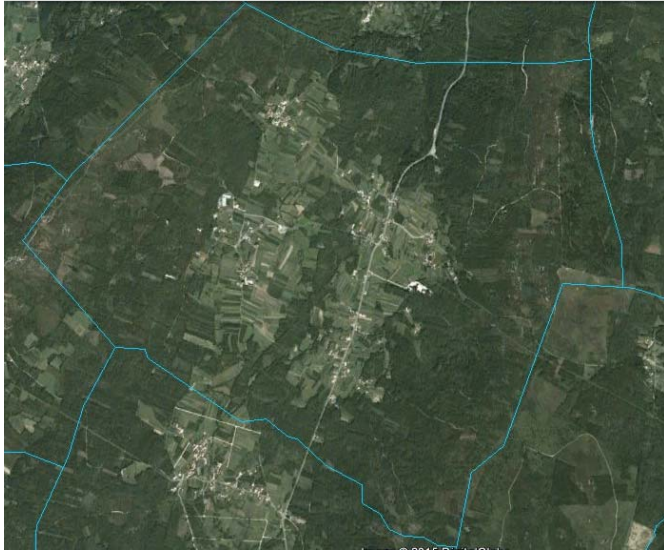

cruceiro

reitoral

03.1 Bergantiños Borneiro (Cabana)

A parroquia de Borneiro atópase na zona occidental da comarca de Bergantiños. Trátase dunha parroquia de 12,45 km² de extensión con contorna en forma de trapecio.

As súas agras ocupan a parte central da parroquia e atópanse divididas en dúas zonas por unha pequena elevación norte-sur. Na zona do oeste, o núcleo principal é Dombate, xunto ó famoso dolmen.

Sobre as agras do leste aséntase o igrexario, a menos de 500 m do Castro da Cidá.

No centro da parroquia, na veiga do rego do Fornelos atópase a Carballeira de Briño, que acolle a Capela das Virtudes, de fermoso barroco rural e a súa fonte milagreira.

As agras do leste vense asucadas de norte a sur pola estrada que vai de Laxe a Baio e ó longo dela foron aparecendo edificacións.

A parroquia de Borneiro ten dous extraordinarios activos culturais: o dolmen de Dombate e o castro da Cidá de Borneiro.

O conxunto dos elementos do igrexario forman unha serie lineal que atravesa o núcleo rural de Borneiro ata a igrexa, conformando un interesante percorrido secuencial de gran calidade ambiental. O desdoblamento da estrada permitiu que o camiño do igrexario conservara as súas características tradicionais, cos seus muros de cachotería e os seus valados, ademais da serie de ata cinco cruceiros nos respectivos cruces.

A carballeira e a capela de Briño non fan máis que enriquecer o conxunto da parroquia.

Desgraciadamente, non faltan as ameazas, especialmente a que representa a planta de formigón xunto ó núcleo de Vista Alegre, desmerecendo o seu nome (a menos de 200 m do campo do cruceiro).

igreja

reitoral

carballeira e cruceiro

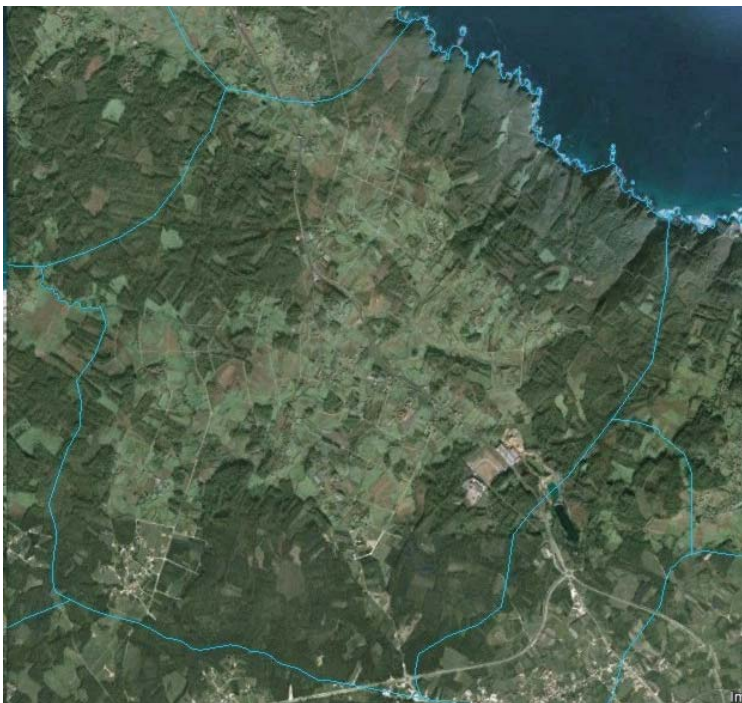
03.1 Bergantiños Borneiro (Cabana)

Debilidades	Ameazas
Contorna inmediata da igrexa algo descoidada.	Planta de formigón e canteira.
Fortalezas	Oportunidades
Trama rural tradicional pouco alterada. Secuencia de elementos constitutivos do igrexario: Cruceiro na Carballeira, Cruceiro da Igrexa, Igrexa e Reitoral.	Proximidade a importantes monumentos arqueolóxicos: Dolmen de Dombate e castro Cidade de Borneiro. Paso da ruta de turismo activo e cultural "Camiño dos Faros".

Propostas de actuación.

1. APROVEITAR a potencialidade do itinerario entre o núcleo de Borneiro e a Igrexa e a secuencia dos seus elementos; carballeira con cruceiro, praza do cruceiro da igrexa, igrexa e reitoral. Poñer en valor a singularidade da praza e carballeira do cruceiro e potencia-la como espazo público da parroquia.
2. CONSOLIDAR o itinerario mediante a posta en valor dos elementos do patrimonio etnográfico que se atopan no mesmo; hórreos, cruceiros, muros de peche, valados. Dotar ó itinerario dun pavimento brando máis acorde co carácter do conxunto.
3. CORRIXIR o impacto da explanada inmediata á igrexa que serve na actualidade como aparcadoiro. Actuar sobre o pavimento. Incluír mobiliario urbano e arborado.
4. RECUPERAR o edificio da reitoral mediante a súa rehabilitación. Un posible uso podería ser como edificio auxiliar do patrimonio arqueolóxico da parroquia.

03.2 Bergantiños Cerqueda (Malpica)

A parroquia de Cerqueda ten unha extensión de 16,43 km². Ten forma sensiblemente rectangular, está separada por tres dos seus lados por masas forestais das parroquias veciñas mentres que polo norte dá á liña de costa.

No centro da mesma atópanse as zonas cultivables, asucadas por unha rede de regos e regatos. Abondan os topónimos relacionados coa estrutura das agras: Agra de Cerqueda, Agra do Ceán, Agra das Salgueiras, Agra de Ardeleiro, Agra de Taraio, Agriña. Polo medio das mesmas discorre a estrada AC-414 que comunica a vila de Malpica con Carballo. O castro (A Croa do Castro) atópase nunha posición centrada dentro da parroquia.

As pezas do igrexario forman un fermoso conxunto arredor dunha praza onde se atopa o cruceiro.

Este conxunto está constituído pola igrexa dentro do seu adro coa casa da fábrica, a reitoral fronte a igrexa e o cruceiro na praza. Un hórreo de tipoloxía bergantiñán no linde sur do adro completa o conxunto.

Pola parte negativa, un par de vivendas recentes e de arquitectura atipolóxica e de pobre calidade atópanse na contorna máis inmediata.

A xeito de espazo público, unha explanada de xabre fai as veces de aparcadoiro e eventual campo da festa.

03.2 Bergantiños Cerqueda (Malpica)

Debilidades	Ameazas
Presencia de edificacións atipolóxicas e de baixa calidade arquitectónica. Presenza de postes e cableado aéreo. Estado descoidado do campo da festa.	Expansión dos fenómenos urbanos.
Fortalezas	Oportunidades
Configuración tradicional do conxunto do igrexario. Boa calidade ambiental.	Evidencia de actividade hostaleira vinculada ó turismo rural.

casa reitoral

casa da fábrica

igrexa parroquial

cruceiros do igrexario e do cemiterio

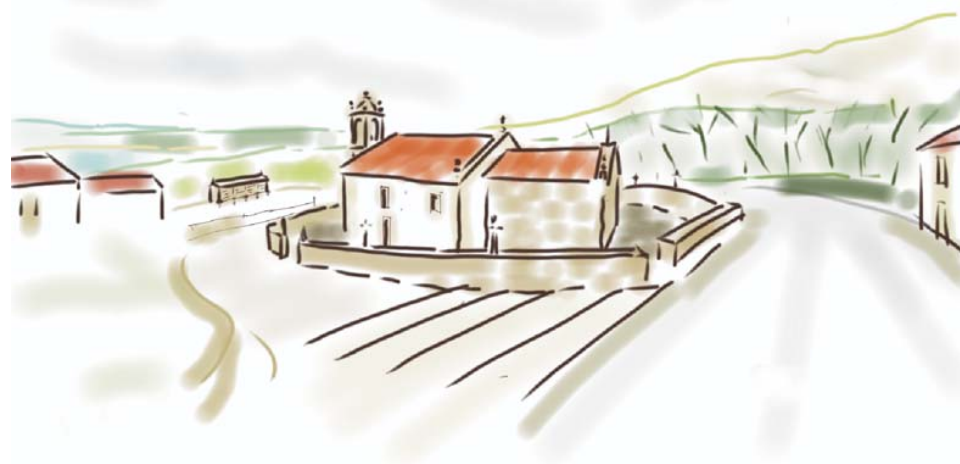
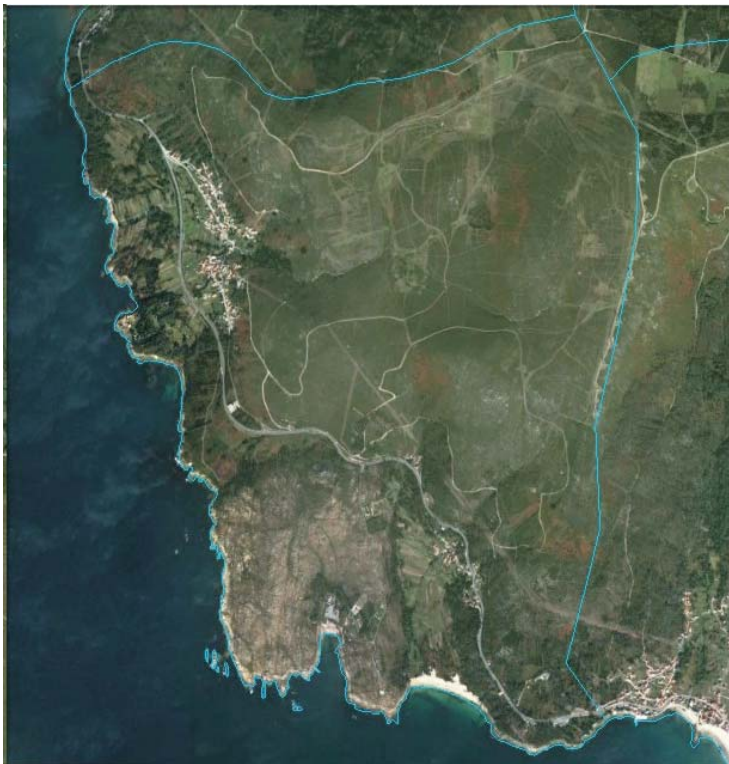
conxunto do igrexario

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR a referencia e centralidade do igrexario para fixar as novas dotacións da parroquia ó seu redor.
2. CONSOLIDAR a configuración dos elementos do igrexario, especialmente a praza dianteira onde se atopa o cruceiro, adecuando o seu pavimento. Incorporar arborado.
3. CORRIXIR a situación de ruína do edificio da casa da fábrica. Os dous cruceiros precisan tratamentos de restauración.
4. RECUPERAR o campo da festa. O espazo destinado á mesma atópase completamente descoidado. Incorporar pavimentos brandos, mobiliario público e arborado, tendo a referencia da carballeira tradicional como guía na intervención.

04.1 Fisterra Ameixenda (Cee)

A parroquia de Ameixenda ten unha extensión de 7,92 km cadrados.

De eles a gran maioría (máis do 90%) son de monte, e as súas agras, na zona máis achegada ó litoral distribúense en dúas manchas xunta ós núcleos da Igrexa (0,52 km²) e Gures (0,20 km²).

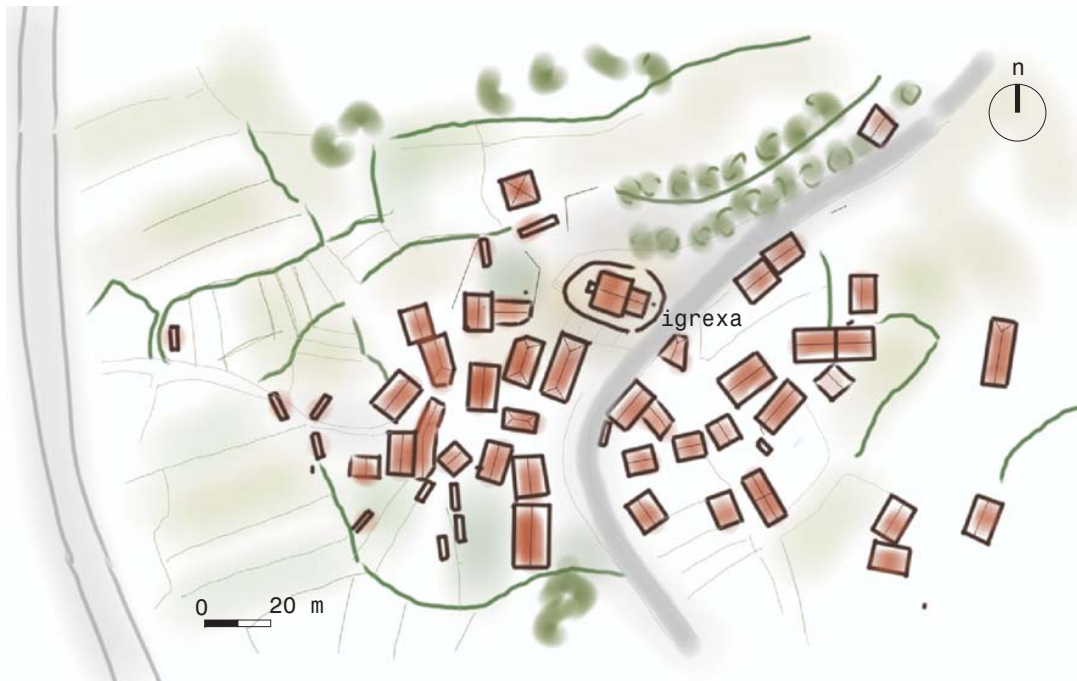
O pequeno tamaño da zona de agras en comparación coa extensión da parroquia está se cadra na orixe da concentración do poboamento no núcleo rural compacto que acolle o igrexario.

A igrexa atópase dentro do núcleo de Ameixenda, na parte norte do mesmo, dentro do seu adro oval, pechado con murete de cachotaría..

As súas vías laterais están lousadas e baixan con largos chanzos.

O acceso desde a estrada faise por un espazo alongado con arborado resultante da transformación da carballeira.

Diante da igrexa, unha praciña aberta ás vistas ó mar no que ten especial presenza un hórreo diante da súa eira.

04.1 Fisterra Ameixenda (Cee)

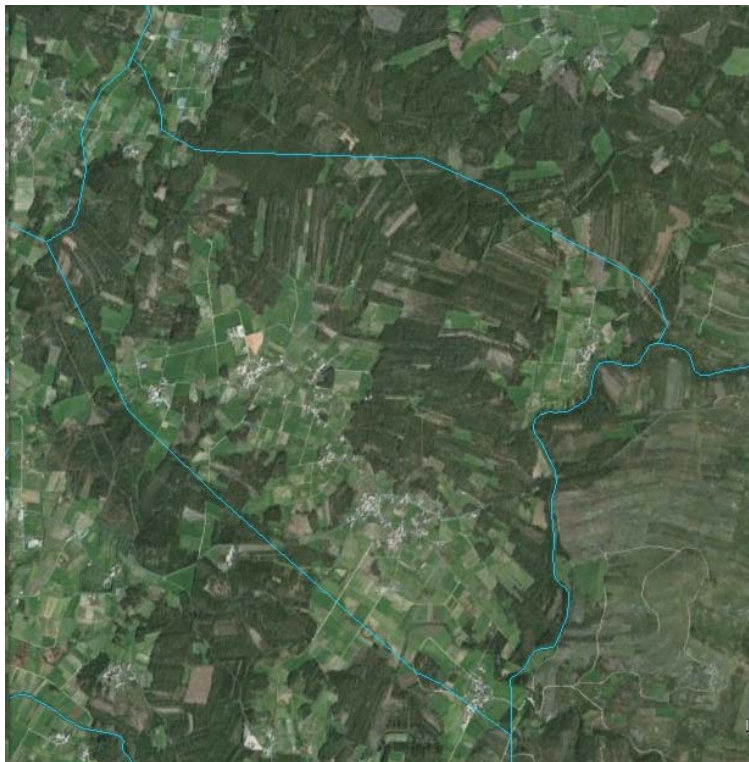
Debilidades	Ameazas
Falta de algúns dos elementos do igrexario: cruceiro e reitoral. Paso da estrada pola contorna inmediata da igrexa.	Introdución de construcións con tipoloxías alleas ó conxunto. Desconfiguración por reformas non axeitadas de edificios de arquitectura tradicional.
Fortalezas	Oportunidades
Imaxe do núcleo de alta calidade, con forte presenza de arquitectura vernácula. Boa configuración das contornas da igrexa e o adro.	Contorna natural de gran beleza con fermosas panorámicas marítimas.

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR e reforzar a imaxe da igrexa no seu adro como elemento central de referencia do núcleo rural.
2. CONSOLIDAR os espazos públicos inmediatos á igrexa, especialmente os laterais da mesma e a vía de acceso desde o norte en forma de arboreda. Porase especial coidado á praza dianteira ó oeste, reforzando a imaxe coa pequena eira e hórreo inmediatos. Protexeranse as vistas ó mar desde estes espazos.
3. CORRIXIR o impacto que o paso da estrada polo igrexario ten. Unha boa opción sería dotar ó ámbito dianteiro ó adro dun pavimento brando tipo chapacuña ou similar, que impida o tráfico a altas velocidades e dote ó conxunto de unidade.
4. RECUPERAR e completar os elementos do igrexario coa adecuación do acceso norte desde a estrada a xeito de carballeira mediante a introdución de novo arborado neste espazo

04.2 Fisterra Vilastose (Muxía)

A parroquia de Vilastose ten unha extensión de 8,42 quilómetros cadrados. Polo leste ten o seu límite natural no río do Castro. Polo norte, as zonas boscosas do Alto da Minas e o Monte de Vilastose sepáranas da veciña parroquia de San Martiño de Ozón.

Os núcleos principais son os de Vilastose, onde se atopa o igrexario, Senande, Cibrán e Calo (os tres últimos con casas brasonadas), aínda que a toponimia oficial recolle o nome de ata nove lugares; Agrodosío, Baltar, Calo, A Casanova, Cibrán, A Grixá, A Penela, Senande e Vilastose.

As súas principais zonas cultivables ocupan a zona central da parroquia, xunta ós núcleos de Senande e Vilastose, regadas polo Rego do Vao do Lobo e o Rego de Vilastose. No extremo nordeste hai outra zona de agras no lugar de Cibrán.

Aínda se conservan un bo número de topónimos relacionados coa vella estrutura agraria: Agra Nova, Agra do Medio, Agra de Senande, Agra da Insua.

04.2 Fisterra Vilastose (Muxía)

Debilidades	Ameazas
Estado de abandono da reitoral. Falta de adecuación da praza do cruceiro.	Novas edificacións non tradicionais. Alteracións da topografía orixinal na contorna inmediata.
Fortalezas	Oportunidades
Configuración tradicional da paisaxe cultural. Forte presenza de arquitectura vernácula. Situación do igrexario no centro de gravidade da parroquia.	Paso do Camiño de Santiago a Muxía e Fisterra.

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR a boa imaxe do conxunto como elemento importante no paso do Camiño de Santiago polo rueiro.
2. CONSOLIDAR os espazos públicos inmediatos á igrexa, especialmente o acceso desde o rueiro. Porase especial coidado á praza dianteira, reforzando a imaxe do cruceiro, o arborado que nela se atopa, o campanario exento e hórreo inmediatos. Dotar ó conxunto dun pavimento brando que lle confira unidade.
3. CORRIXIR o impacto das edificacións adxectivas con materiais non axeitados e sen acabados (bloques de formigón e fibrocemento). Corrixir o impacto das traseiras dos nichos na contorna do cemiterio.
4. RECUPERAR a reitoral, abandonada na actualidade para uso público. Aproveitar as oportunidades que ofrece o paso do Camiño de Santiago a Muxía e Fisterra.

cruceiro da cancela

cruceiro da igrexa

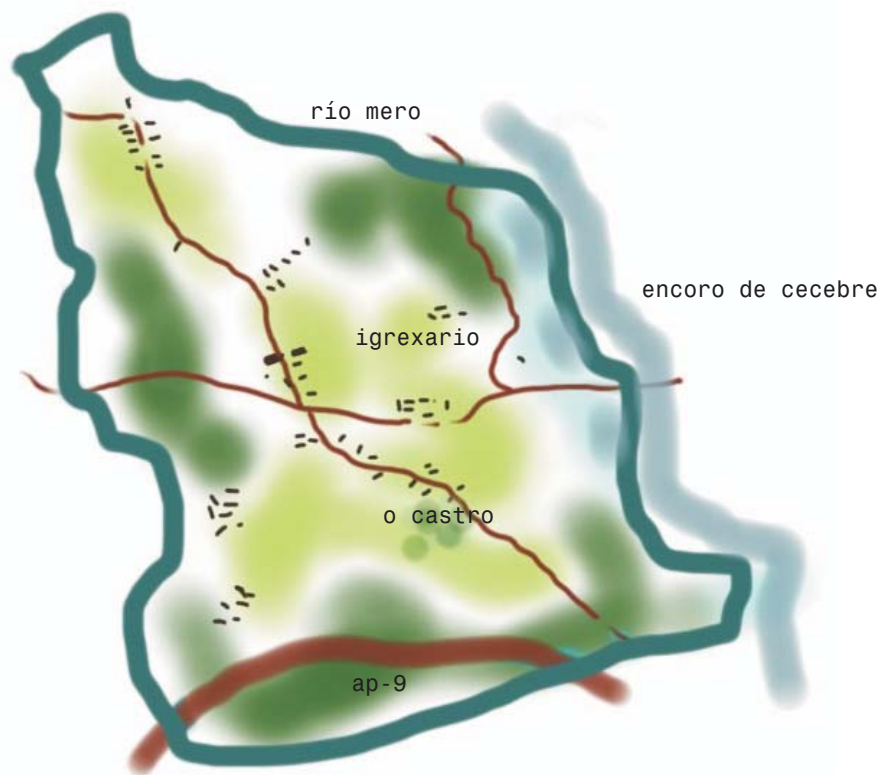
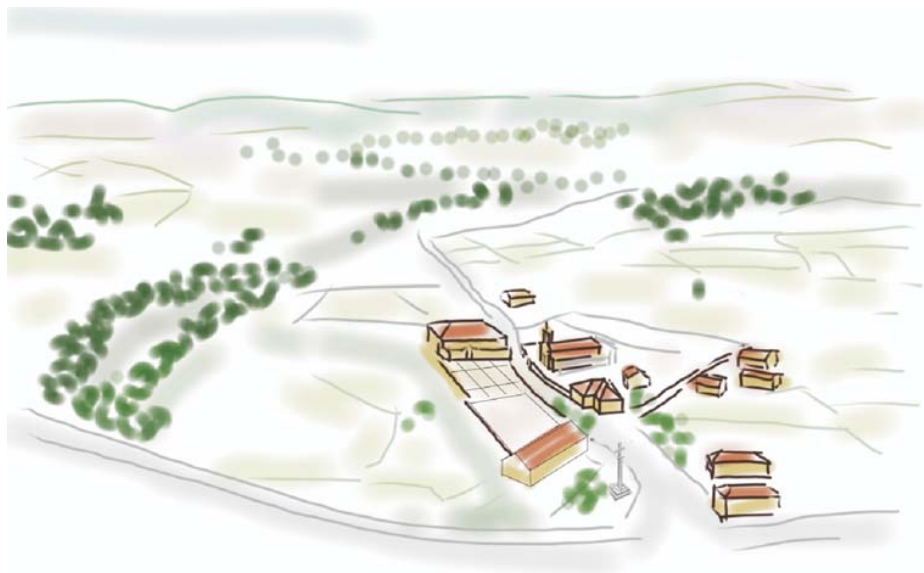
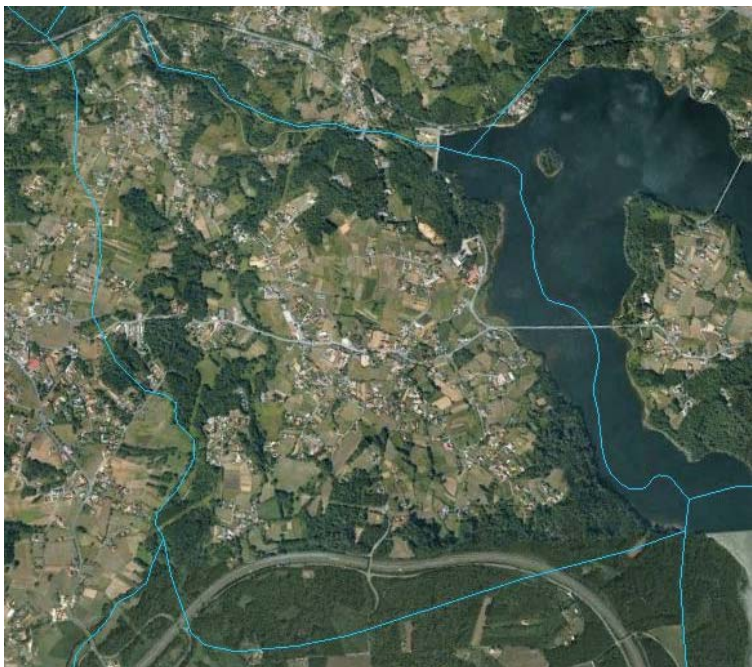

reitoral

rueiro

05.1 Golfo Ártabro Bribes (Cambre)

San Cibrao de Bribes é unha parroquia de 3,96 km² da zona central do Golfo Ártabro. Atópase limitada ó norte polo río Mero e ó leste polo encoro de Cecebre (incluído na Rede Natura). Polos bosques do seu lado sur discorre a autopista AP 9. Polo seu lado oeste, o río Brexa, masas forestais e cambios de divisoria ofrecen unha certa continuidade coa veciña parroquia de Brexo.

O igrexario atópase no centro da parroquia. O castro orixinario do poboamento atópase ó sur do igrexario, no lugar de O Castro, a pouco máis de 600 metros.

O conxunto do igrexario e os seus espazos públicos e equipamentos inmediatos son habitualmente utilizados polos veciños.

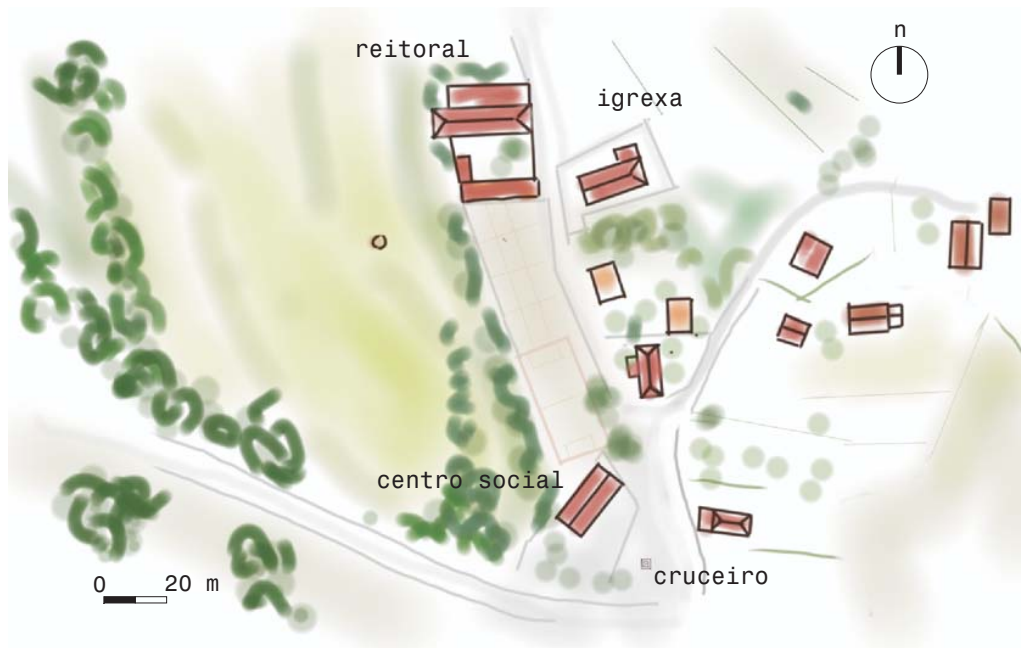
O conxunto forma unha praza rectangular cun dos seus lados abertos a un terreo en pendente que cae cara o río Brexa. A praza está dominada polo monumental edificio da reitoral, antigo mosteiro, desgraciadamente en ruínas, nun dos testeiros.

No outro testeiro, onde está o cruceiro atópase o centro social, que aínda que non destaca pola súa arquitectura, tampouco é agresivo co conxunto.

No lado longo leste está a igrexa parroquial no seu adro. Algunhas edificacións, tradicionais e novas completan o conxunto.

Polo igrexario de Bribes pasa a ruta de sendeirismo ou “roteiro mariñán” “Ríos de Cambre”.

05.1 Golfo Ártabro Bribes (Cambre)

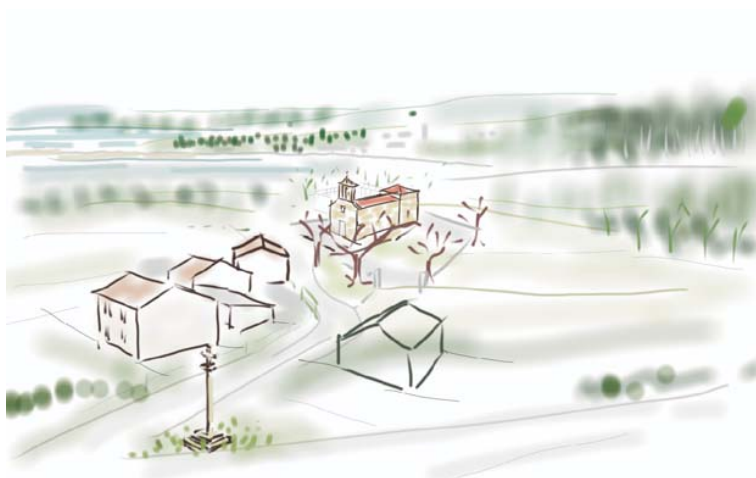
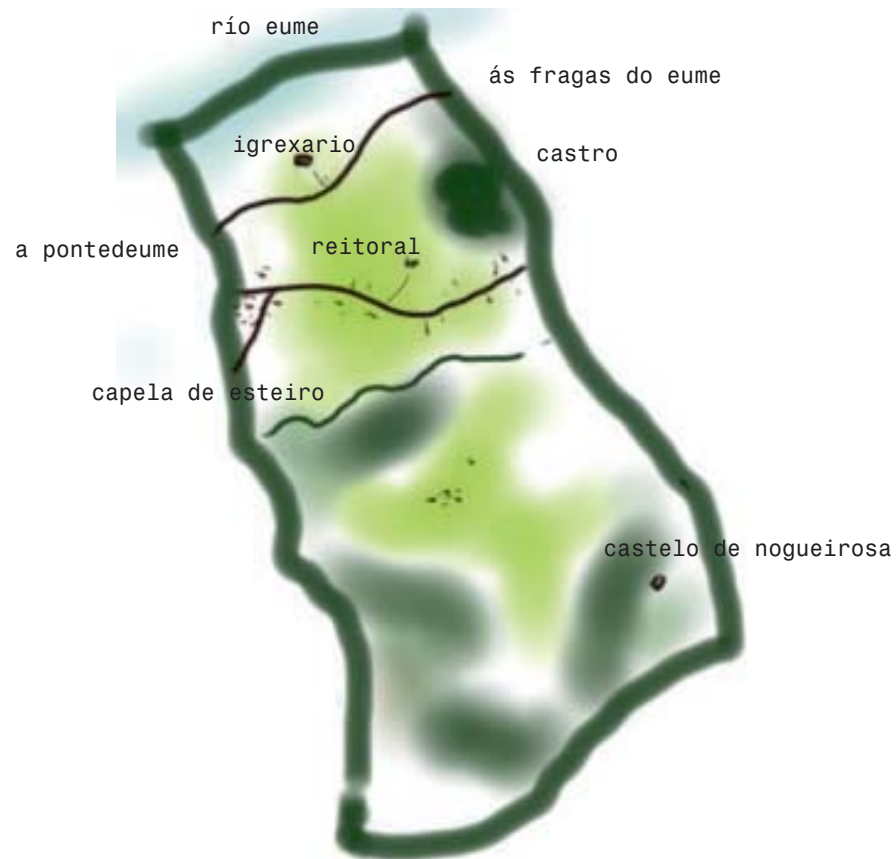
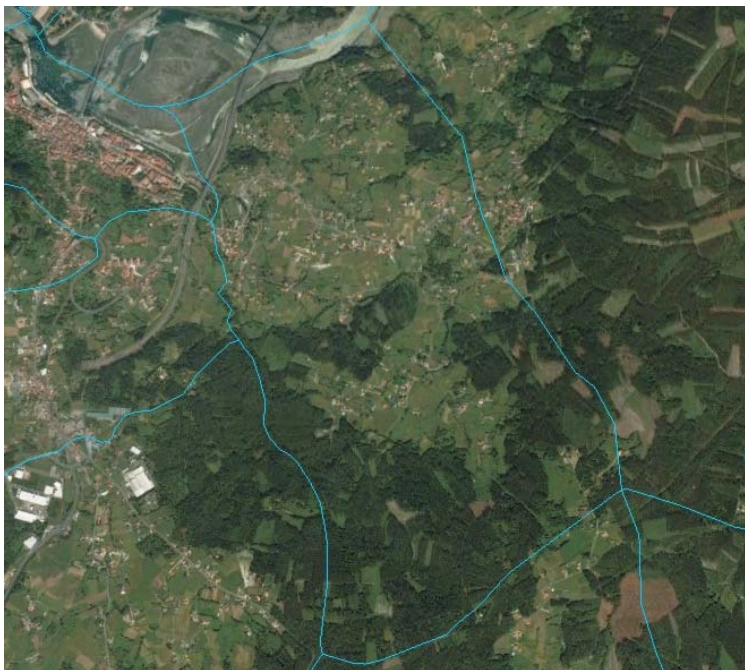

Debilidades	Ameazas
Estado ruinoso da reitoral. Presenza dalgunhas edificacións atipolóxicas.	Presión edificatoria.
Fortalezas	Oportunidades
Monumentalidade do edificio da reitoral. Potente configuración da praza do igrexario, aberta á paisaxe por un dos seus lados e actuando como referencia visual na contorna. Acondicionamento da praza do igrexario. Uso habitual dos espazos públicos do igrexario polos veciños.	Proximidade ó espazo Rede Natura Encoro de Cecebre. Proximidade á ruta peonil do río Mero. Paso polo igrexario do roteiro mariñán "Ríos de Cambre", promovido polo Consorcio das Mariñas.

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR a potencialidade da praza do igrexario como espazo público efectivamente utilizado da parroquia.
2. CONSOLIDAR a contorna máis inmediata da igrexia con pequenas actuacións no adro que leven a paliar certas inadecuacións no mesmo; muro de peche do adro non axeitado, traseiras dalgúns nichos pouco coidadas, etc.
3. CORRIXIR a grave situación de ruína do edificio da reitoral. Urxe a súa restauración como elemento fundamental do igrexario. Haberá que buscar un uso axeitado, preferiblemente como equipamento comunitario.
4. RECUPERAR o espazo natural que se estende entre a praza e o río Brexa, pertencente á reitoral. Deste xeito se consolida a presenza do conxunto dos elementos do igrexario como referencia visual na contorna.

05.2 Golfo Ártabro Nogueirosa (Pontedeume)

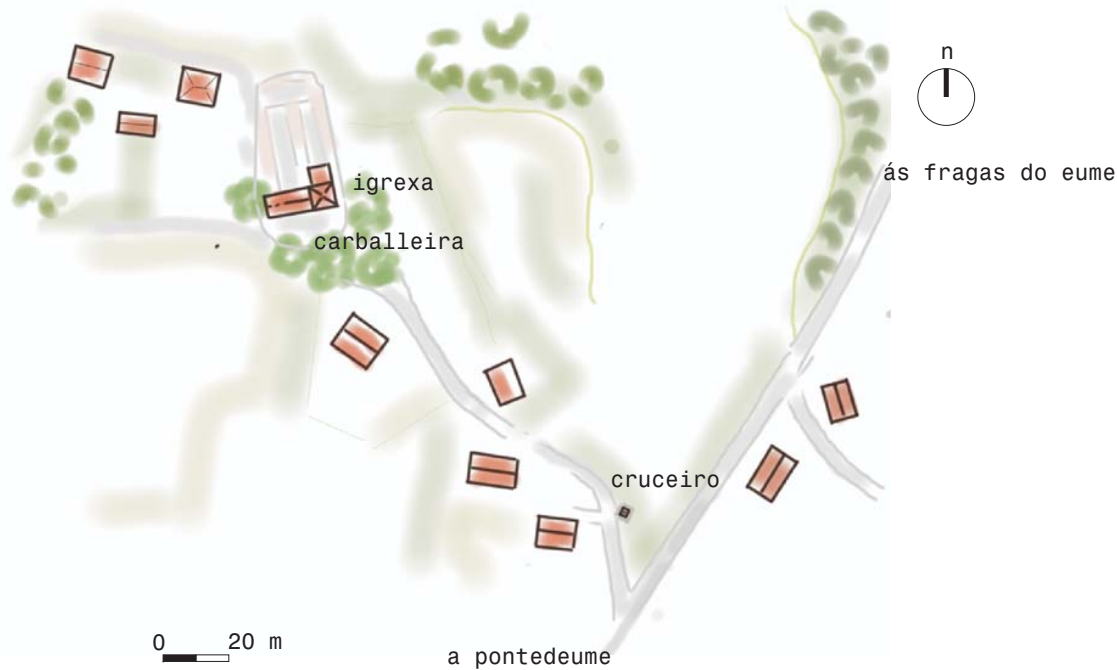

A parroquia de Nogueirosa é porta do Parque Natural das Fragas do Eume. A súa topografía en pendente ata o esteiro do río Eume constitúe un anfiteatro con fermosas vistas sobre a ría. A súa parte superior, cuberta de bosques está coroada polo castelo de Nogueirosa ou Torreón dos Andrade. A súa contorna describe unha forma sensiblemente rectangular cun dos seus lados curtos dando ó río. As agras divídense en dúas zonas principais; a primeira e maior delas ocupa a maior parte da metade inferior da parroquia mentres que a outra atópase a media altura, ós pés do castelo.

O igrexario atópase preto da orella, a escasa distancia do castro que deu orixe ó poboamento. A igrexa co seu cemiterio atópanse illados dos núcleos, tan só algunhas vivendas recentes se atopan preto dela.

O cruceiro atópase no cruce coa estrada que vai de Pontedeume a Caaveiro, a 150 metros da mesma. A reitoral pola contra atópase nunha posición máis centrada, a uns 675 metros da igrexa, no lugar da Cruz do Cabildo, nunha zona de poboamento espallado, nucleado no lugar de Esteiro, no paso do río Covés, que limita a parroquia polo oeste. Neste lugar atopamos a Capela do Carme, inicio do que podería ter sido un traslado da parroquial e non chegou a ser.

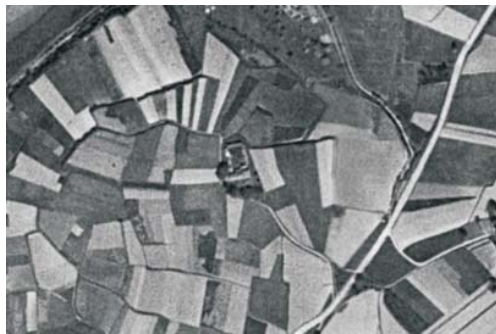
05.2 Golfo Ártabro Nogueirosa (Pontedeume)

Debilidades	Ameazas
Desconfiguración do adro. Cruceiro nunha contorna descoidada.	Presión urbanística.
Fortalezas	Oportunidades
Proximidade ó esteiro do Eume. Veciñanza á vila de Pontedeume. Igrexa en bo estado.	Situación na porta do Parque Natural das Fragas do Eume. Paso do Camiño Inglés de Santiago.

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR o bo estado da igrexa parroquial, preto da estrada de acceso ó Parque das Fragas do Eume.
2. CONSOLIDAR o conxunto do igrexario e a súa carballeira dianteira. Demilitarase este espazo, coidando o seu pavimento. Substituíranse cando sexa preciso os plátanos actuais por carballos.
3. CORRIXIR o estado de abandono da contorna inmediata do cruceiro.
Adecuar o espazo triangular sobre o que se atopa e aproveitar o cruceiro como elemento de referencia que conteña sinalización referida ó Parque Natural e á contorna inmediata. Aproveitar o elemento como alto no camiño nos itinerarios peonís.
4. RECUPERAR o adro da igrexa. As últimas actuacións teñen independizado o recinto do cemiterio, deixando a igrexa e os seus espazos circundantes sen delimitar. Recuperarase o trazado do adro coa reconstrución do murete de cachotería que restableza os diferentes ámbitos.

igrexario no voo americano de 1956

igrexa de nogueirosa

carballo diante do adro

capela de esteiro

reitoral

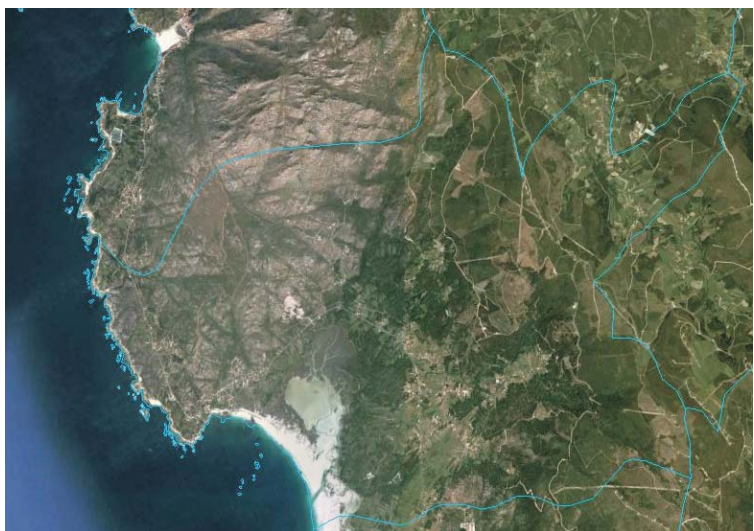

cruceiro

castelo de nogueirosa

06.1 Muros-Xallas San Mamede de Carnota

A parroquia de San Mamede de Carnota está limitada ó norte pola maxestuosidade do monte Pindo, o “Olimpo Celta”. A parroquia baixa en pendente desde os altos da Paxareira ó leste ata á praia de Carnota, no oeste. Polo seu costado sur amosa continuidade coa veciña parroquia de Santa Comba de Carnota.

A vía principal discorre de norte a sur paralelo á costa. O núcleo costeiro de Caldebarcos, o maior da parroquia atópase nesta estrada preto do límite norte ó pé do Pindo.

As terras de cultivo ocupan unha pequena parte dos 29,83 km² da superficie total da parroquia.

O igrexario atópase no centro da parroquia, na estrada que sube ó leste cara Santa Comba e A Coruña.

Destaca pola monumentalidade do conxunto que forman a igrexa e a súa reitoral.

06.1 Muros-Xallas San Mamede de Carnota

Debilidades	Ameazas
<p>Paso dunha estrada de alta densidade de tráfico.</p> <p>Falla de algúns dos elementos do igrexario: cruceiro, carballeira.</p> <p>Certa presenza de edificacións tipolóxicamente alleas ó conxunto.</p>	<p>Presión especulativa polo turismo.</p> <p>Incidencia dos incendios forestais.</p>
Fortalezas	Oportunidades
<p>Imaxe de alta calidade aínda que mellorable.</p> <p>Monumentalidade dos elementos do igrexario.</p> <p>Forte presenza de arquitectura vernácula.</p>	<p>Contorna natural excepcional.</p> <p>Inclusión en Rede Natura.</p> <p>Iniciativas da poboación de prácticas sustentables.</p> <p>Proxecto Mar de Lira.</p> <p>Proxecto Monte Pindo Parque Natural.</p>

igrexia

hórreo da reitoral

cruceiro de canedo

casa da fábrica

muiños e hórreo

hotel rural no igrexario

Propostas de actuación:

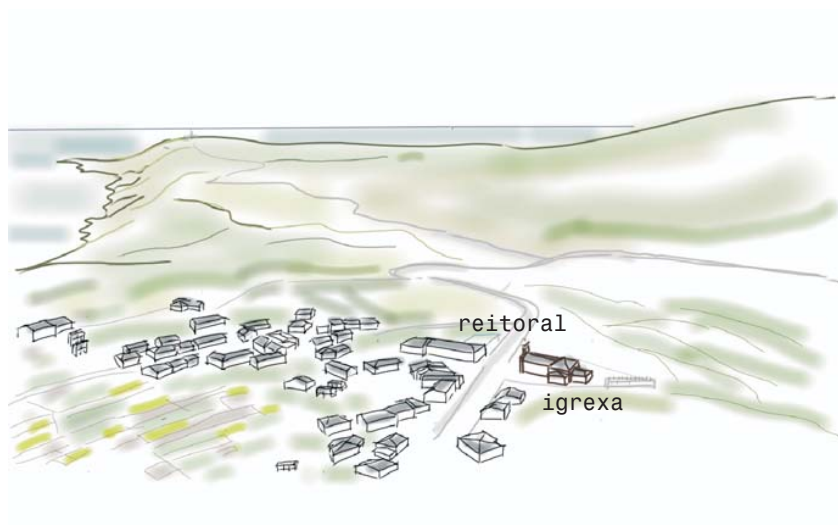
1. APROVEITAR e reforzar a boa calidade e monumentalidade da igrexa e a súa reitoral, así como a potente imaxe do hórreo da mesma.

2. CONSOLIDAR a potencialidade da contorna natural do regato inmediato e a serie de muiños que nel se atopan. Coidado da vexetación autóctona do mesmo.

3. CORRIXIR o impacto que o paso da estrada polo igrexario ten. Unha boa opción sería dotar ó ambito dianteiro ó adro dun pavimento brando tipo chapacuña ou similar, que impida o tráfico a altas velocidades e dote ó conxunto de unidade.

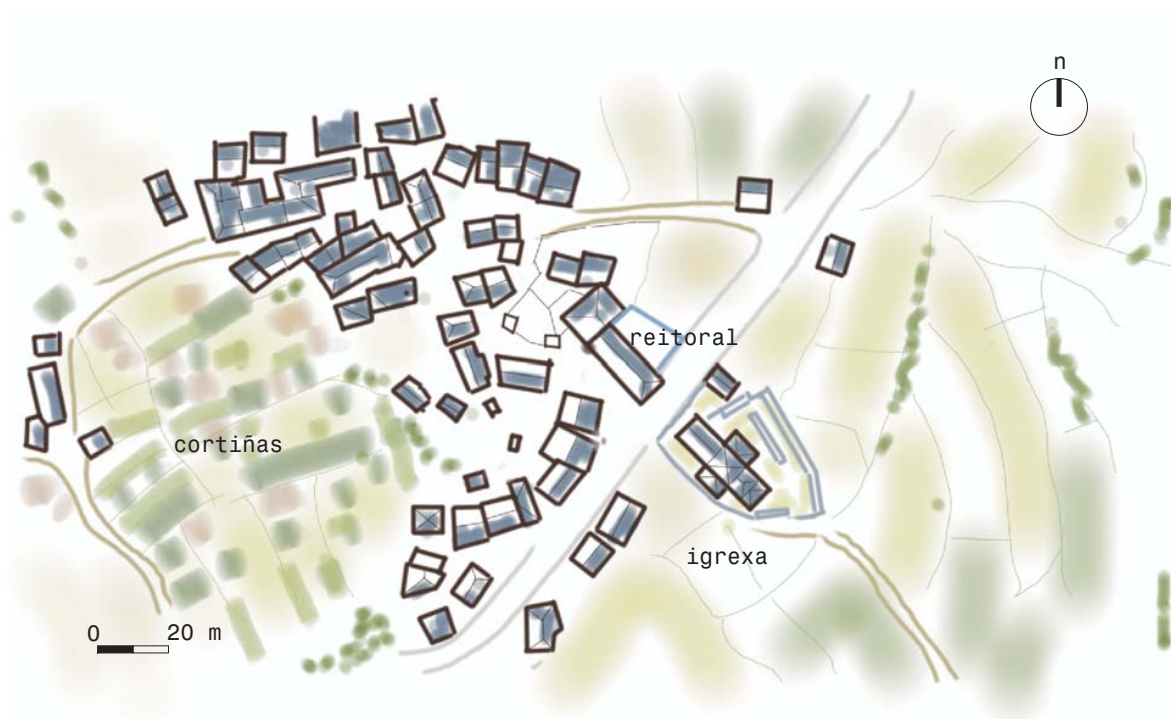
4. RECUPERAR e completar os elementos do igrexario coa restitución da carballeira mediante a introdución de arboado neste novo espazo público.

07.1 Ortegál Bares (Mañón)

A parroquia de Bares é a máis setentrional das estudadas. Ocupa unha extensión de 8,34 km² sobre unha península rematada polo faro da Estaca de Bares. Conta con dous núcleos de poboación; a vila de Bares, núcleo rural de configuración agraria tradicional coas súas agras e cortiñas e o porto mariñeiro de Bares, co seu antigo peirao supostamente da Idade Antiga que algúns remontan ata os fenicios.

O igrexario atópase no centro da parroquia, na Vila de Bares, na súa contorna leste. A estrada atravesa o núcleo por este costado, entre o núcleo e a igrexa.

07.1 Ortegal Bares (Mañón)

Debilidades	Ameazas
Uso particular da reitoral. Instalacións comerciais de tipoloxía industrial fronte á igrexa.	Introdución de novas construcións con patróns tipolóxicos non congruentes coa imaxe do conxunto.
Fortalezas	Oportunidades
Abundancia de arquitectura vernácula. Situación do igrexario no centro de gravidade da parroquia.	Singularidade xeográfica. Contorna natural. Proximidade ó peirao fenicio.

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR a referencia e centralidade do igrexario para fixar as novas dotacións da parroquia ó seu redor.
2. CONSOLIDAR a configuración dos elementos do igrexario, adecuando o pavimento ó seu redor. Adecuar a contorna das novas ampliacións do cemiterio.
3. CORRIXIR o impacto que o paso da estrada polo igrexario ten. Unha boa opción sería dotar ó ámbito dianteiro ó adro dun pavimento brando tipo chapacuña ou similar, que impida o tráfico a altas velocidades e dote ó conxunto de unidade. Corrixir o impacto da construción industrial anexa á reitoral e fronte á igrexa.
4. RECUPERAR os espazos inmediatos á igrexa para uso público, dotando ó conxunto do igrexario dunha carballeira, no que se incluírán espazos de aparcamento para o núcleo rural.

peirao fenicio

vivendas na vila de bares

faro da estaca de bares

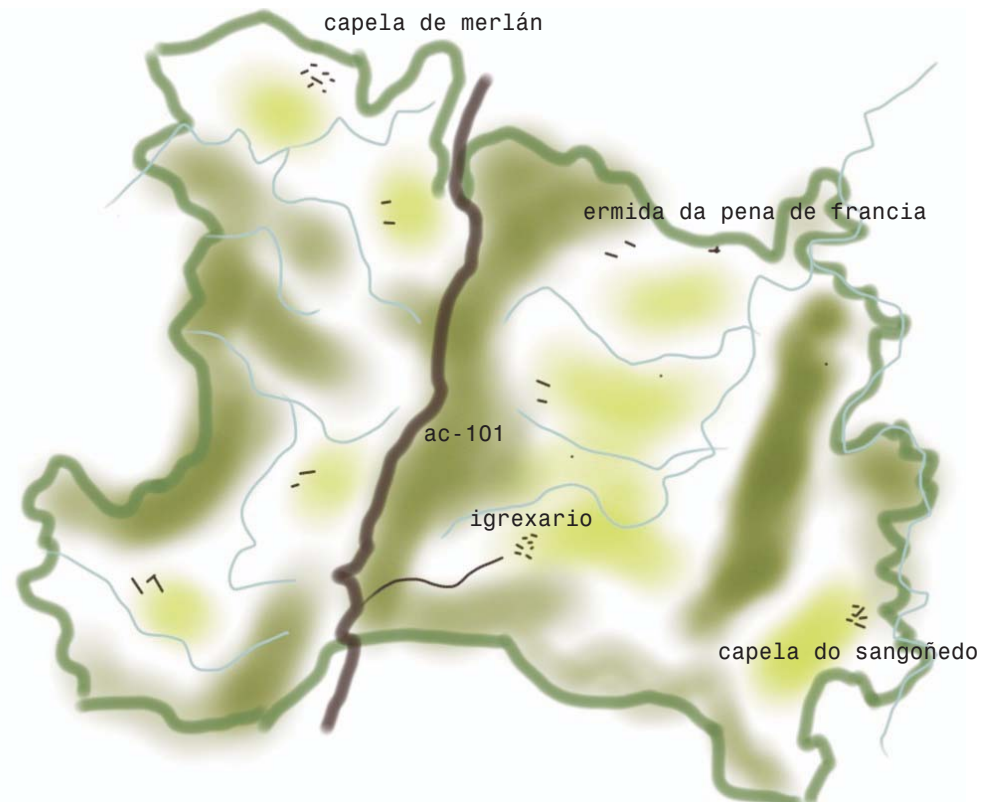
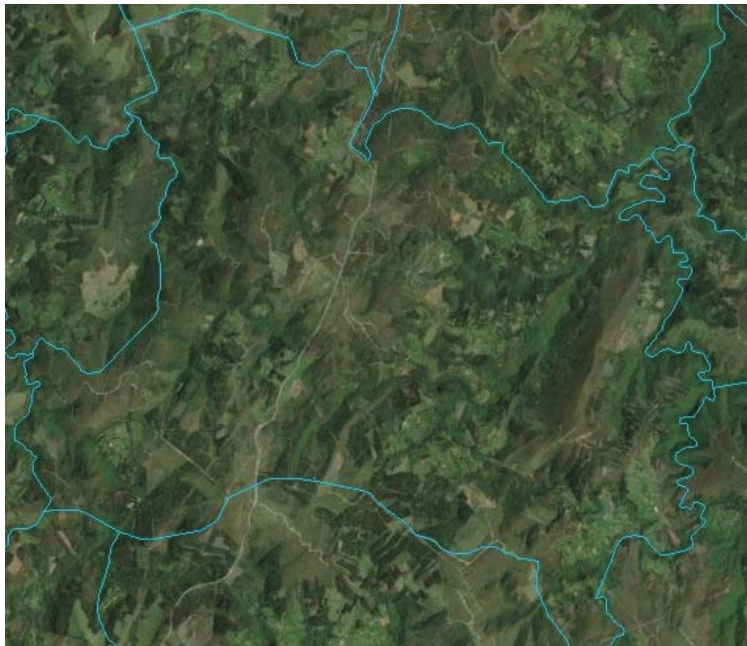

reitoral

igrexa

07.2 Ortegál O Freixo (As Pontes)

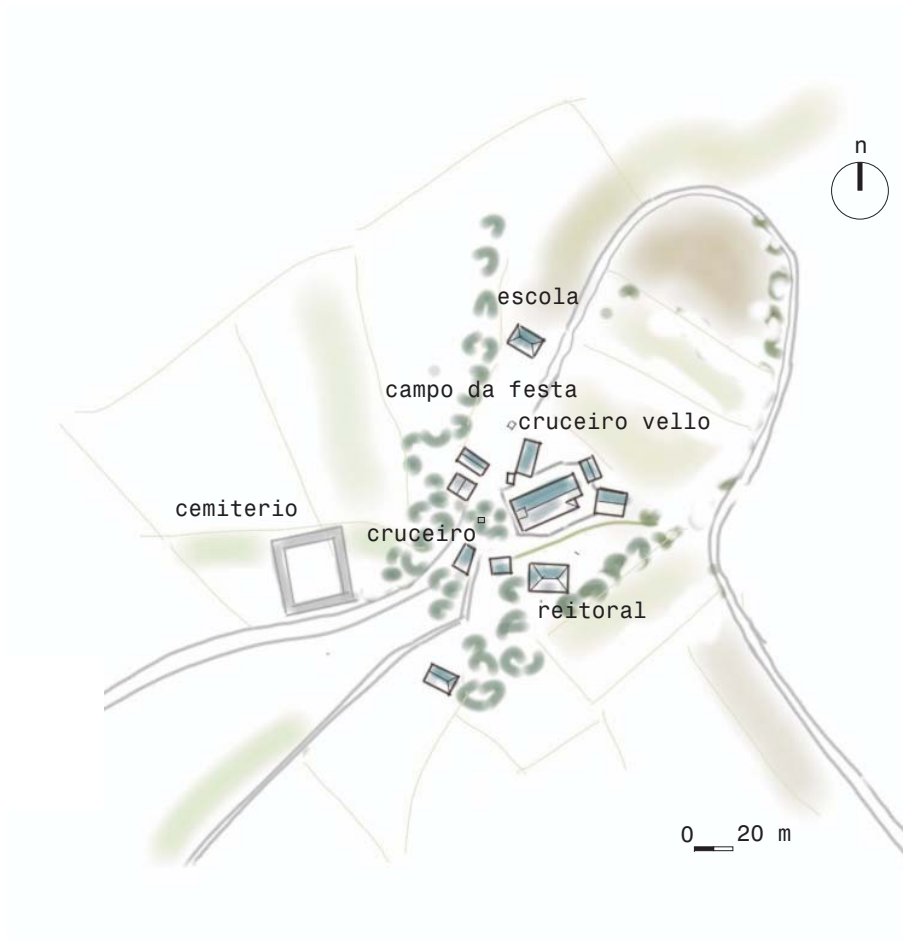

A parroquia de San Xoán do Freixo, é unha parroquia de gran extensión; 43,71 km². O conxunto comprende as cabeceiras de dúas bacías; Rego do Batán na zona leste e Rego do Seixo ó leste. As dúas concavidades están separadas pola divisoria que marca a Serra da Faladoira pola que discorre a estrada AC-101 co seu punto máis alto no Alto do Caxado.

A parroquia posúe un poboamento disperso de pequenos asentamentos. O nomenclátor oficial da Xunta de Galicia rexistra ata 45 lugares. Trátase dunha das zonas máis despoboadas do ámbito estudado.

No igrexario, ademais da igrexa parroquial, a reitoral, o cemiterio e dous cruceiros atópase a escola, promovida pola "*Sociedad de Instrucción, Beneficencia y Protección Mutua Naturales del Ayuntamiento de Puentes de García Rodríguez*". Existen dúas capelas na parroquia, a de Merlán no noroeste e a do Sangoñedo no sur leste, dous dos núcleos máis alonxados do igrexario.

A Ermida da Pena de Francia constitúe o lugar da romaría, nunha fermosa paraxe na ribeira do Rego Soloso, no norte de parroquia.

cristo vello

cemiterio

ermida da pena de francia

igreja

reitoral

antiga escola (centro social)

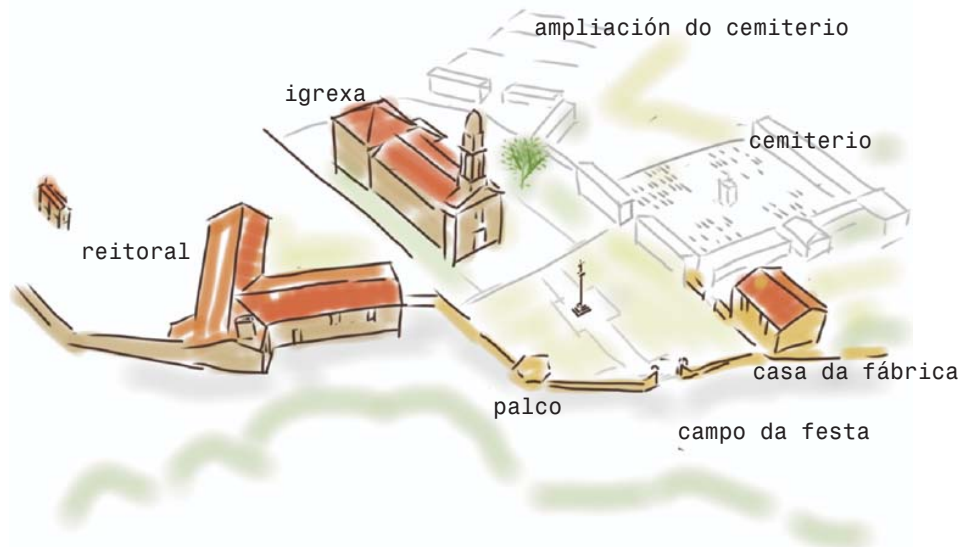
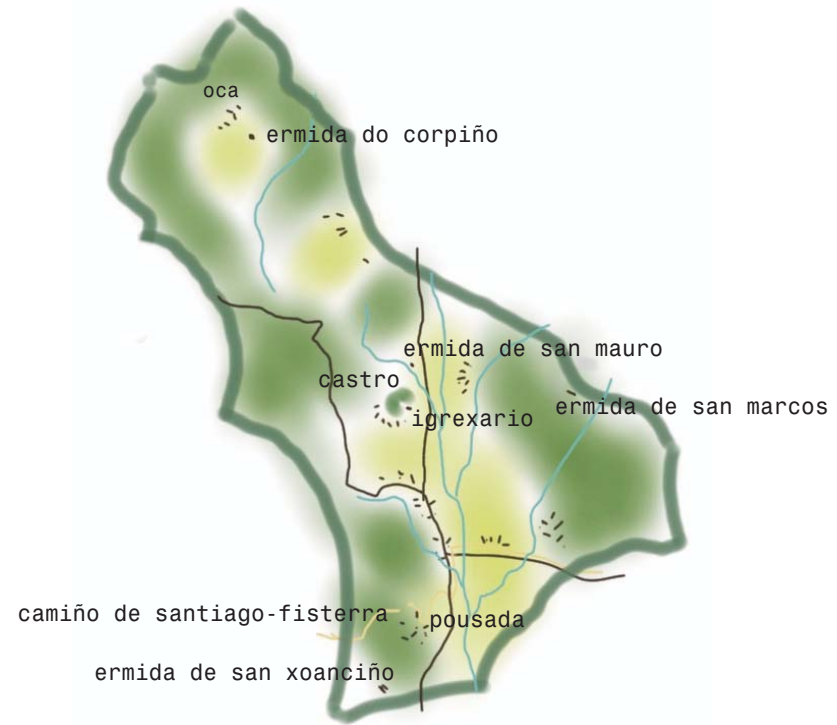
07.2 Ortegál O Freixo (As Pontes)

Debilidades	Ameazas
Estado de abandono da reitoral. Presencia de algunhas edificacións con materiais non axeitados.	Abandono poboacional.
Fortalezas	Oportunidades
Configuración tradicional da paisaxe cultural. Situación do igrexario no centro de gravidade da parroquia. Presenza de equipamentos públicos.	Paso da ruta de sendeirismo "Roteiro dos Arrieiros". Gran abundancia de monumentos megalíticos.

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR a referencia e centralidade do igrexario para fixar as novas dotacións da parroquia ó seu redor.
2. CONSOLIDAR a configuración dos elementos do igrexario, adecuando o pavimento ó seu redor. Adecuar a contorna das novas ampliacións do cemiterio.
3. CORRIXIR o impacto que o paso da estrada polo igrexario ten. Unha boa opción sería dotar ó ámbito dianteiro ó adro dun pavimento brando tipo chapacuña ou similar, que impida o tráfico a altas velocidades e dote ó conxunto de unidade. Corrixir o impacto da construción industrial anexa á reitoral e fronte á igrexa.
4. RECUPERAR os espazos inmediatos á igrexa para uso público, dotando ó conxunto do igrexario dunha carballeira, no que se incluírán espazos de aparcamento para o núcleo rural.

08.1 Terras de Santiago Ames (Ames)

A parroquia de Santo Tomé de Ames ten una extensión de 16,43 km².

Ten unha forma alongada co seu lado maior extensión na dirección noroeste-sur leste. As súas agras forman unha mancha alongada na mesma dirección, que se ven asucadas polos regos dos Pasos e Armeiro. Trátase dunha parroquia que conserva a grandes trazos a estrutura orixinal, a pesares de soportar unha importante carga de edificacións novas relacionadas coa área urbana de Compostela.

O igrexario atópase no centro da parroquia, no límite oeste das terras cultivables e ó pé do castro orixinario do poboamento. A igrexa e a reitoral forman un importante conxunto monumental que fai de clara referencia visual na contorna. As ampliacións do cemiterio non desvirtúan en liñas xerais a configuración do igrexario. Porén, a ampliación do adro e a explanada dianteira da igrexa, completamente asfaltada e con grandes desmontes contra a contorna do castro constitúen unha clara agresión á imaxe do conxunto.

A parroquia conta con varias ermidas satélites do igrexario; a de San Amaro, co seu campo da festa moi preto da parroquial e a carón do rego; o San Xoanciño de Pousada, no sur da parroquia e a Ermida do Corpiño en Oca, no norte da mesma, nunha pequena cunca satélite da principal. As ruínas da ermida de San Marcos, no monte do mesmo nome completan o conxunto.

O Camiño de Santiago a Fisterra pasa de leste a oeste polo sur da parroquia, co seu punto máis importante na Ponte de Augapesada.

08.1 Terras de Santiago Ames (Ames)

reitoral

casa da fábrica

adro e desmontes

ermida de san amaro

ermida do corpiño

san xoanciño

camiño a fistera

igrexa

Debilidades	Ameazas
Actuacións agresivas diante da igrexa; explanada do campo da festa e desmontes na contorna do castro.	Presión edificatoria. Presenza de edificacións con tipoloxías alleas. Desconfiguración da paisaxe cultural mediante actuacións urbanísticas.
Fortalezas	Oportunidades
Monumentalidade do conxunto da igrexa e a reitoral.	Soporte posible dun poboamento sustentable relacionado coa área metropolitana de Compostela. Paso do Camiño de Santiago a Fistera polo sur da parroquia.

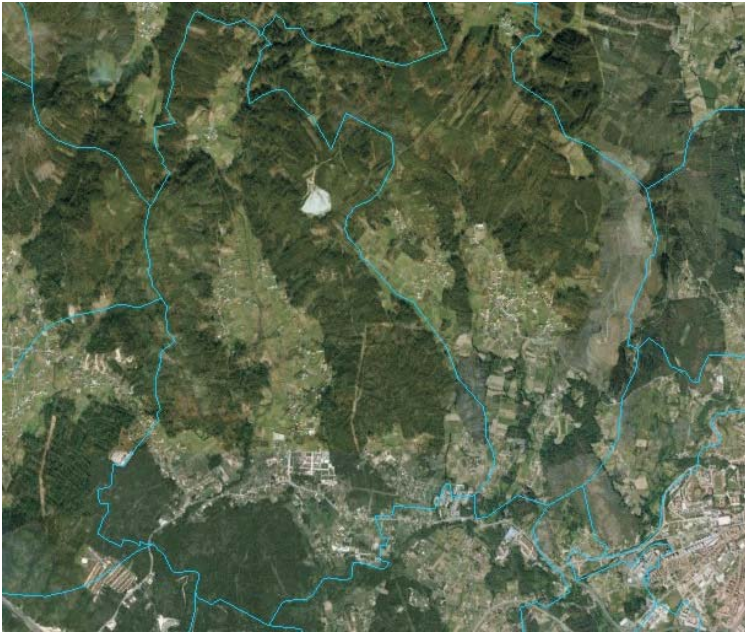
1. APROVEITAR e reforzar a boa calidade e monumentalidade da igrexa dentro do seu adro e a súa reitoral. Aproveitar a potencialidade do paso do camiño de Santiago a Fistera polo sur da parroquia.

2. CONSOLIDAR os diferentes elementos do igrexario, buscar usos axeitados para aqueles que estean sen uso, restaurar o pombal e o hórreo da reitoral.

3. CORRIXIR o impacto que a explanada dianteira do igrexario ten. Unha boa opción sería dotar ó ámbito dianteiro ó adro dun pavimento brando tipo chapacuña ou similar, que impida o tráfico a altas velocidades e dote ó conxunto de unidade.

4. RECUPERAR e completar os elementos do igrexario coa restitución da carballeira mediante a introdución de arborado e mobiliario auxiliar neste espazo público.

08.3 Terras de Santiago Vilvestro (Santiago)

A parroquia de Vilvestro ten unha extensión de 12,43 km². Ten unha forma alongada co seu lado maior extensión na dirección norte sur. As súas agras forman un T invertido, que toman como eixos o río Sar (ó sur da parroquia cruzando de leste a oeste) e o Rego de Roxos que ven en sentido perpendicular desde o norte.

As vías de comunicación tamén seguen estes eixos principais, sendo o máis importante a estrada de Santiago a Noia, na parte sur.

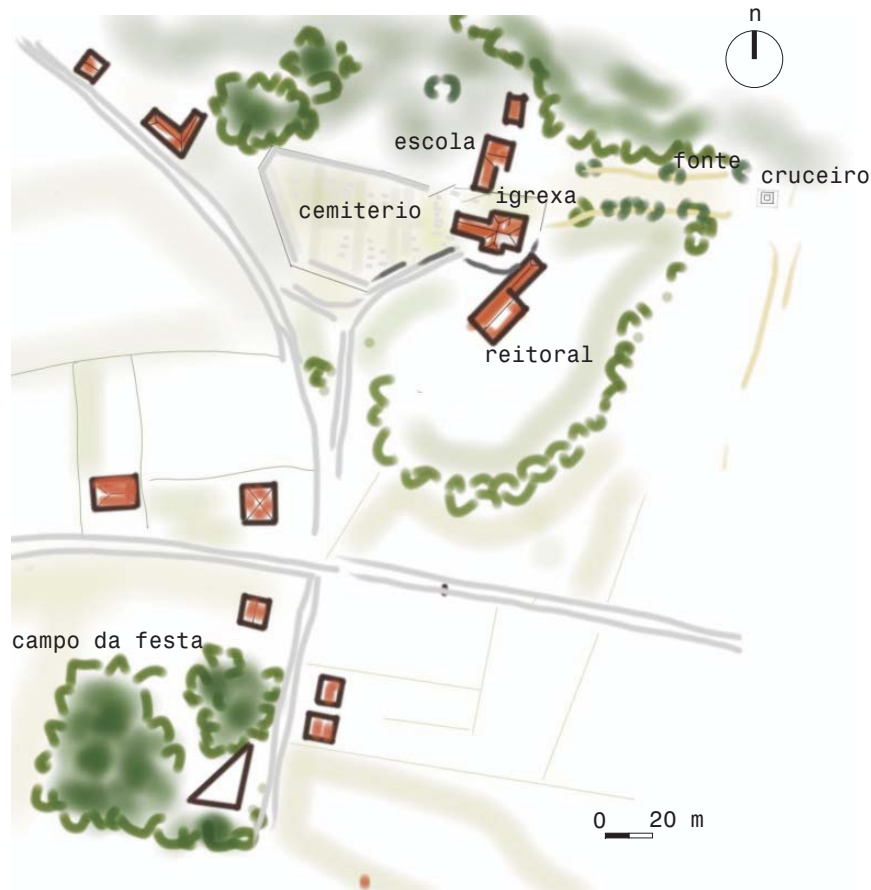
O igrexario sitúase no centro da parroquia, ó leste das súas agras. O castro orixinario do poboamento atópase a 500 metros.

O núcleo de Roxos, na parte sur, no encontro dos dous eixos, dada a súa mellor comunicación foi adquirindo co decurso do tempo a maior importancia da parroquia. Nesta zona abundan as segundas residencias e as vivendas de habitantes de feito da área metropolitana de Compostela. Isto inclúe novas urbanizacións de baixa densidade pero con criterios compositivos alleos a estrutura agraria tradicional.

En suma, trátase dunha parroquia que garda en liñas xerais a súa estrutura tradicional a pesares da súa gran veciñanza á área urbana de Compostela.

08.3 Terras de Santiago Vilvestro (Santiago)

Debilidades	Ameazas
Abandono da reitoral. Presenza dalgunhas edificacións atipolóxicas.	Presión edificadora. Aparición de novas tipoloxías urbanísticas. Canteiras de granito.
Fortalezas	Oportunidades
Monumentalidade do conxunto do edificio da reitoral coa igrexa. Carballeira dianteira a xeito de alameda. Campo da festa con centro social de nova construción.	Proximidade ó Camiño de Santiago a Fisterra. Posibilidade de actuar como soporte de poboamento próximo á área metropolitana con estándares sustentables e naturais.

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR e reforzar a boa calidade e monumentalidade do conxunto que forman a igrexa e a súa reitoral, así como o edificio da antiga escola.
2. CONSOLIDAR o conxunto coa adecuación da carballeira-avenida que se estende entre a igrexa e o cruceiro. Adecuarase a contorna máis inmediata do cruceiro e da fonte.
3. CORRIXIR o estado de abandono da reitoral e do resto dos seus edificios anexos. Procurarase a súa restauración como elementos fundamentais do igrexario. Haberá que buscar un uso axeitado, preferiblemente como equipamento comunitario.
4. RECUPERAR a relación entre a carballeira-campo da festa e o resto dos elementos do igrexario. Tratarase a vía de conexión entre eles para facilitar a comunicación peonil, poñendo especial coidado na praza triangular baixo o cemiterio.

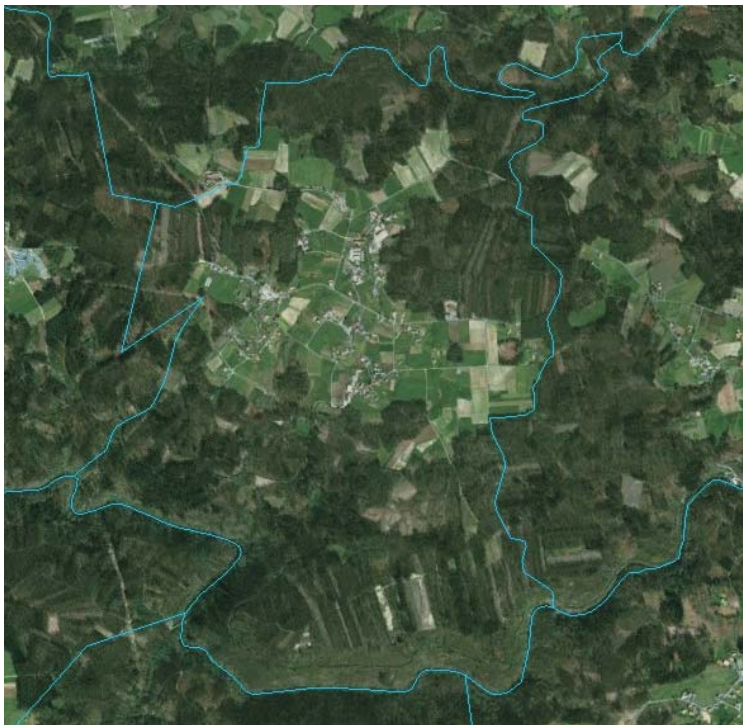

igrexario

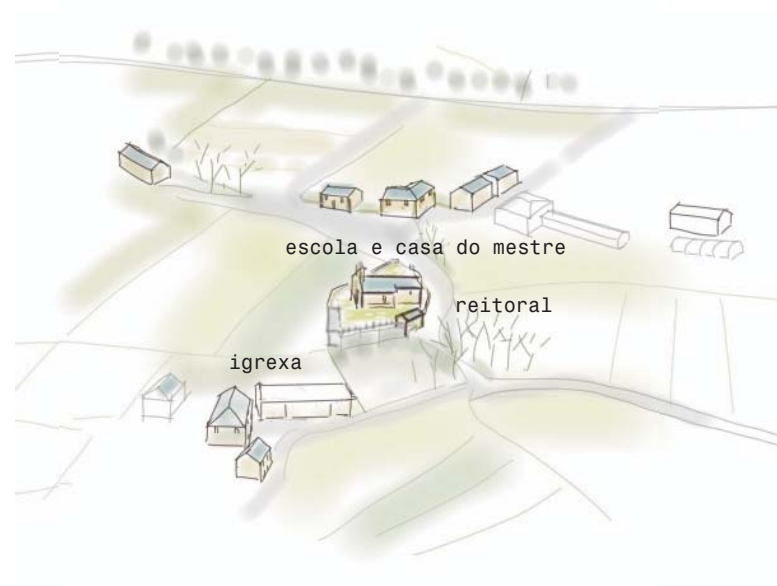
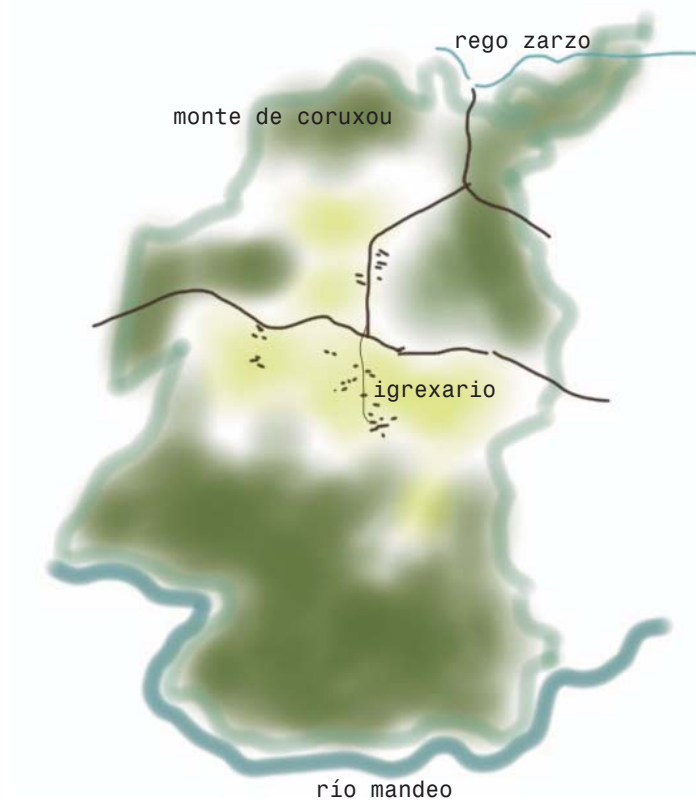
carballeira e centro social

09.1 Serras Centrais Coruxou (Irixoa)

A parroquia de Coruxou ten unha extensión de 3,61 km². Atópase limitada polo sur polo río Mandeo. Ó norte, tralo monte de Coruxou o Rego Zarzo fai de límite natural.

O seu igrexario reproduce modelos repetidos; pequenas prazas triangulares xunta ó adro que acollen os seus diferentes elementos pero dun xeito máis “laico”; no lugar da reitoral a escola e a casa do mestre; no lugar do cruceiro un sinxelo monumento ó mestre Cándido López “precursor do ensino nesta parroquia”.

09.1 Serras Centrais Coruxou (Irixoa)

monumento ó mestre

igreja

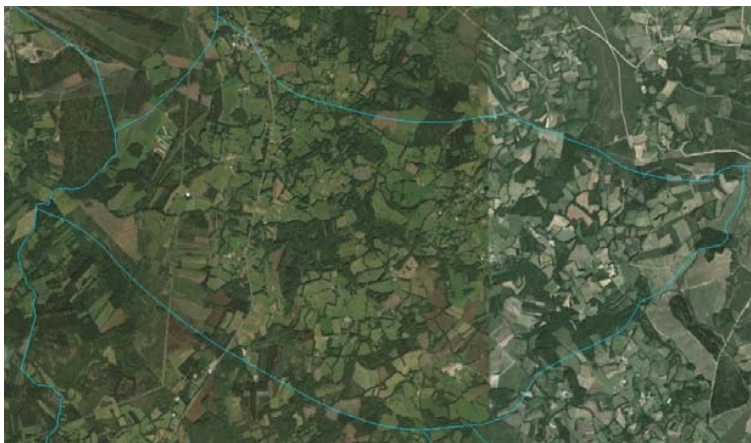
antiga escola e casa do mestre

Debilidades	Ameazas
Falta de algún dos elementos do igrexario, (cruceiro, carballeira). Afastamento das principais vías de comunicación.	Abandono poboacional. Construcións seguindo modelos alleos.
Fortalezas	Oportunidades
Configuración esquemática da parroquia segundo o modelo da paisaxe cultural tradicional.	Centralidade do igrexario para fixar os elementos dotacionais da parroquia ó seu redor. Veciñanza da área natural das Ribeiras do Mandeo (Rede Natura). Iniciativas de voluntariado vinculadas ó patrimonio (proxecto Fragas do Mandeo).

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR a referencia e centralidade do igrexario para fixar as novas dotacións da parroquia ó seu redor.
2. CONSOLIDAR o esquema da trama urbana do igrexario actuando sobre as dúas prazas ó seu redor; a principal delas entre a igrexa e a escola.
3. CORRIXIR pequenas inadecuacións de linguaxes no peche do adro, traseiras dos nichos, edificacións auxiliares construídas con materiais non axeitados, etc.
4. RECUPERAR a carballeira diante da igrexa mediante a adecuación da praza dianteira, actuando sobre os seus pavimentos, incorporando mobiliario auxiliar e arborado autóctono.

09.2 Serras Centrais Cumbras (Sobrado)

A parroquia de Cumbras en Sobrado ten 13,60 km² de extensión. Ten forma alongada coa súa maior dimensión do leste ó oeste.

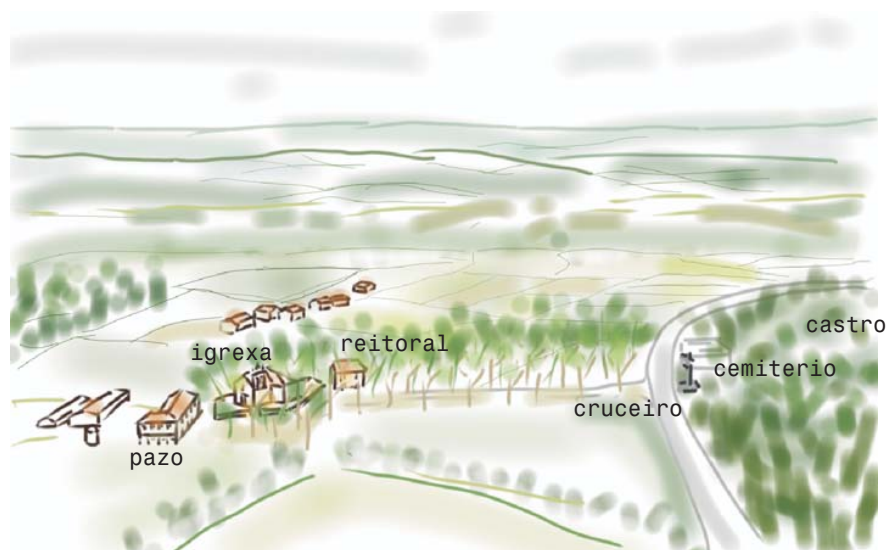
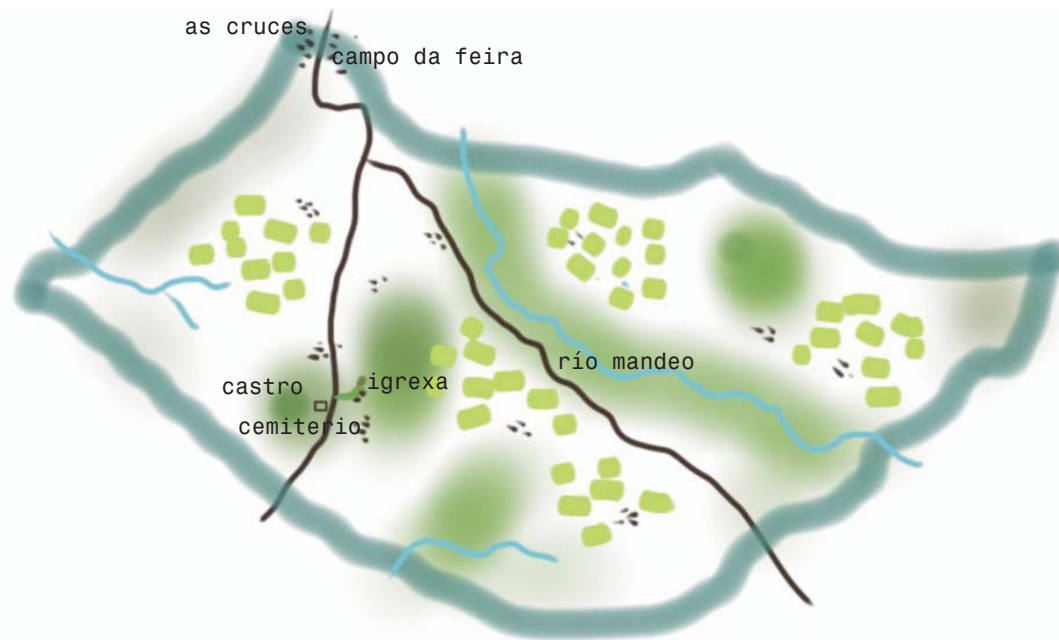
Trátase dunha parroquia cruzada diagonalmente pola divisoria de dúas bacías; asucada polo curso alto do río Mandeo e cunha gran rede capilar de regos e regatos que van ó Tambre e que lle aportan ó conxunto unha estrutura agraria moi fragmentada, dentro da tipoloxía de Bouhier de “agras e socalcos pechados”.

A principal vía de comunicación percorre a parroquia de norte a sur. No norte, no límite coa veciña parroquia de Grixalba está o núcleo das Cruces, co seu campo da feira.

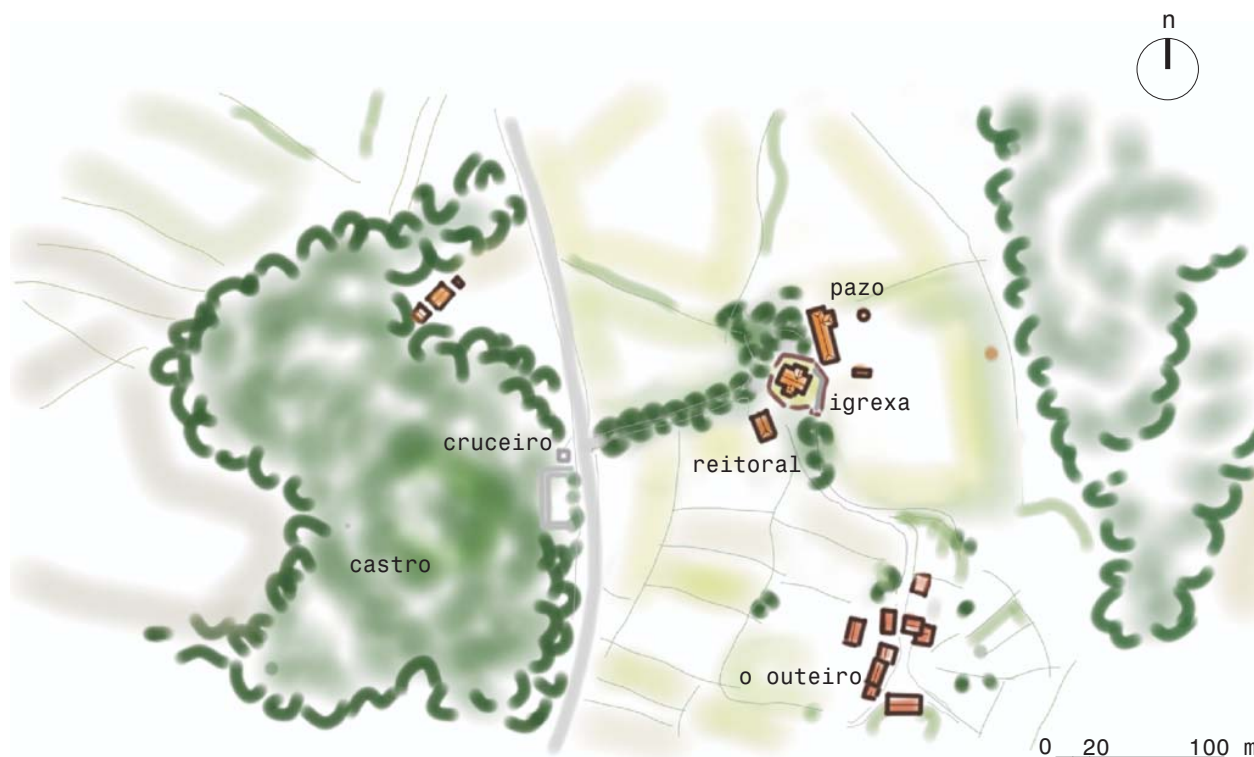
O igrexario se atopa na parte sur da parroquia, a 350 metros do castro orixinario do poboamento.

Hai constancia documental da “villa” medieval de San Xulián de Cumbras do ano 995.

O conxunto, a pouca distancia do núcleo rural do Outeiro, está formado pola igrexa, a reitoral e o pazo de Cumbras e sepárase da estrada por unha avenida de carballos.

09.2 Serras Centrais Cumbras (Sobrado)

Debilidades	Ameazas
Estado ruinoso da reitoral.	Abandono poboacional.
Fortalezas	Oportunidades
Potente imaxe e gran calidade ambiental do igrexario coa súa carballeira e a avenida de carballos de enlace do mesmo co cruce na estrada principal.	Proximidade ó espazo natural da ribeira do Mandeo. Configuración tradicional da paisaxe cultural. Proximidade ó Camiño Primitivo de Santiago.

Propostas de actuación:

1. APROVEITAR a singularidade e a calidade ambiental do conxunto da carballeira e a avenida de carballos que unen o igrexario co cruceiro e o cemiterio novo, ós pés do castro.
2. CONSOLIDAR a configuración dos elementos do igrexario, especialmente a carballeira diante da igrexa, poñendo atención ós seus pavimentos. Coidarase a avenida de acceso conservando os seus muros e peches laterais.
3. CORRIXIR certas inadecuacións sobre a contorna inmediata do cruceiro e o cemiterio novo, acondicionando o pavimento ó seu redor e procurando que o cemiterio non adquire protagonismo visual.
4. RECUPERAR o edificio da reitoral. Procurarase a súa restauración como elemento fundamental do igrexario. Haberá que buscar un uso axeitado, preferiblemente como equipamento comunitario. Actuar sobre a contorna inmediata do cruceiro e o cemiterio novo, adecuando o pavimento ó seu redor e procurando que o cemiterio non adquire protagonismo visual.

igreja de cumbras

avenida de carballos

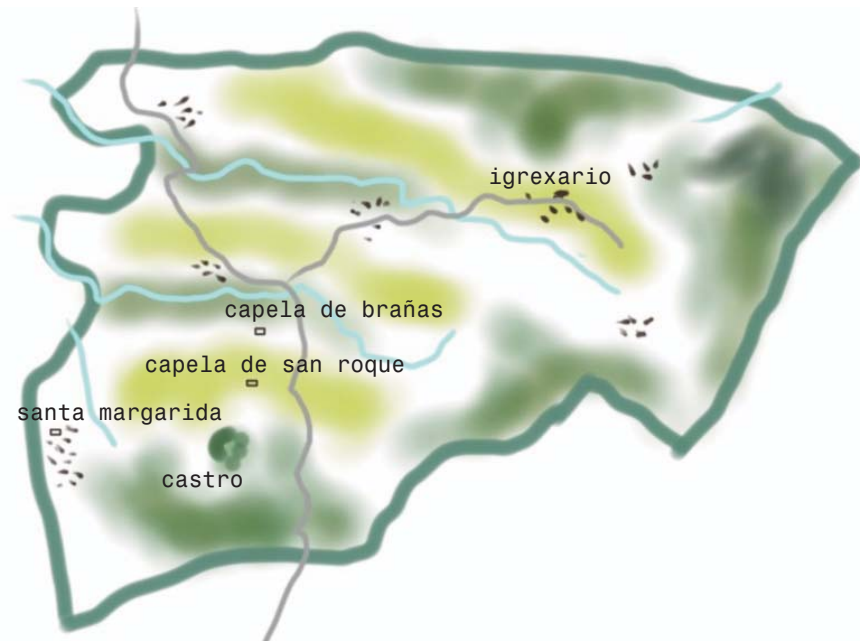
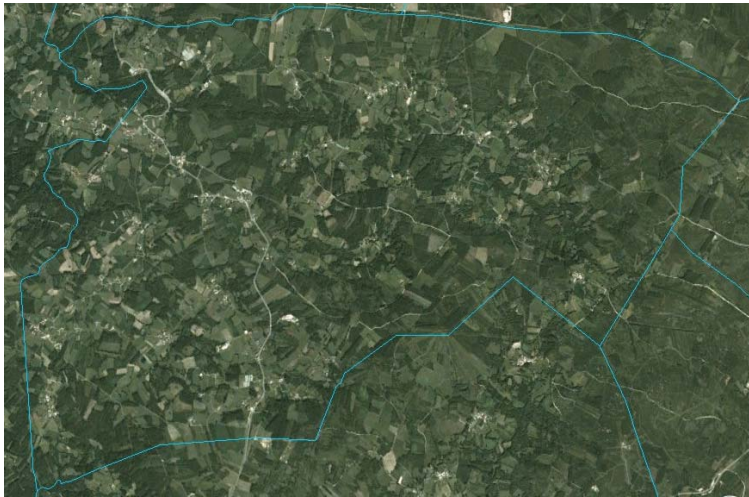

reitoral

capela no campo da feira

10.1 Zona de Transición Montemaior (Laracha)

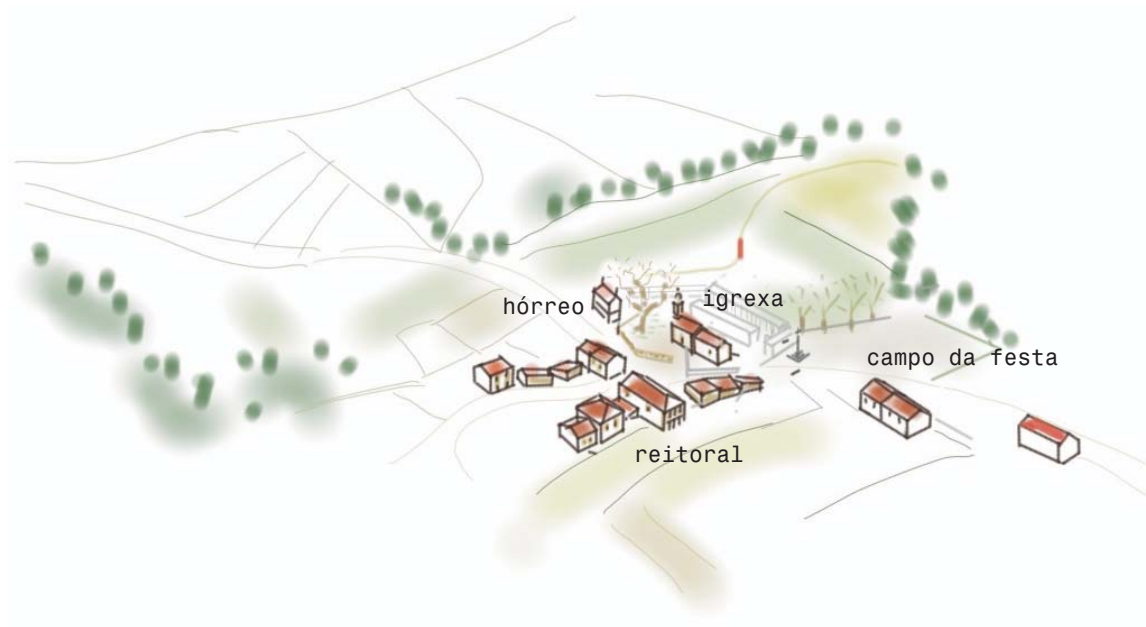
A parroquia de Montemaior atópase nunha zona de transición sobre a serra do mesmo nome entre as zonas de Bergantiños e as agras do interior. Trátase dunha parroquia de gran tamaño; 22,24 km².

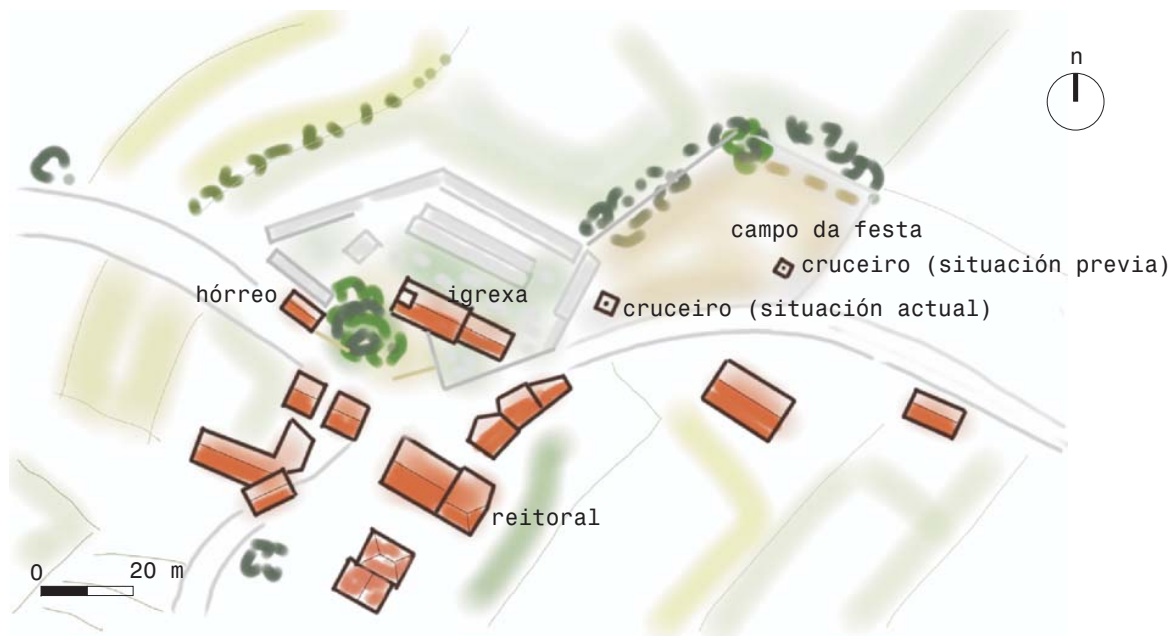
A parroquia está asucada por un par de regos do curso alto da bacía do río Anllóns; o Rego Bardoso e o Rego do Viso, que cruzan a parroquia de leste a oeste. Deste xeito, as principais zonas cultivables quedan divididas en tres bandas leste-oeste.

O igrexario atópase ó norte das agras septentrionais, ó pé do Coto do Outeiro (511 m)

O castro orixinario do poboamento sitúase de xeito simétrico ó sur das agras meridionais, preto da ermida de San Roque da Pena.

No extremo oeste da parroquia, atópase o campo de romaría de Santa Margarida, nunha posición estratéxica preto das parroquias de Sofán (Carballo) e Rodís (Cerceda)

10.1 Zona de Transición Montemaior (Laracha)

Debilidades	Ameazas
Actuacións no adro contrarias ó simbolismo tradicional do mesmo. Traslado recente do cruceiro achegándoo á igrexa.	Abandono poboacional.
Fortalezas	Oportunidades
Configuración tradicional da paisaxe cultural. Referencia visual formada pola igrexa e o hórreo no adro. Bo estado do edificio da reitoral.	

Propostas de actuación:

igrexario desde o oeste.

ermida de santa margarida

ermida de san roque da pena

reitoral

adro

conxunto do igexario

1. APROVEITAR a referencia do igrexario para fixar parte das novas dotacións da parroquia ó seu redor. A contorna da Capela de Santa Margarida pode servir como segundo polo.
2. CONSOLIDAR a configuración dos elementos do igrexario, incluíndo o hórreo de tipoloxía bergantiñana que actúa como referencia na aproximación ó igrexario desde o oeste.
3. CORRIXIR a contorna das novas ampliacións do cemiterio pola súa parte oeste. Trátase dunha zona de gran visibilidade na que a igrexa e o hórreo actúan como referencia clara.
4. RECUPERAR a unidade simbólica do adro da igrexa, actuando sobre as compartimentacións no seu acceso. Na medida do posible habería que corrixir o peche do adro contra a propia igrexa, que desvirtúa a concepción do peche do adro.

Agradecementos

Non quixera deixar pasar a ocasión de agradecer ás persoas que dun ou outro xeito ofreceron a súa inestimable colaboura, o seu consello ou a súa crítica para entre todos rematar este estudo sobre a rede de igrexarios no noroeste da península.

En primeiro lugar á miña muller e compañeira de oficio, María Blanco-Rajoy, que me acompañou polas aldeas e corredoiras da nosa xeografía na fermosa procura que deu base ó traballo de campo desta tese.

En segundo lugar ó meu titor, Plácido Lizancos, que sempre me orientou nas pescudas que lle deron forma a este traballo para convertelo nun traballo de investigación.

Agradecer tamén ós técnicos da Oficina de Rehabilitación do Consorcio de Santiago, especialmente a Idoia Camiruaga e Ángel Panero que me abriron os ollos a unha nova visión da arquitectura histórica e á intemporalidade da mesma.

Quero agradecer tamén ós técnicos do Servicio de Restauración e Conservación de Bens Culturais da Xunta de Galicia, especialmente a Federico Garrido, Manuel Chaín, Manuel Vecoña e Juan Naveira, que me abriron as portas á investigación dos bens obxecto desta tese e fixeron posible este traballo.

E ós outros compañeiros que me deron o seu consello ou que me permitiron utilizar partes do seu traballo, de xeito especial, Jesús Álvarez e Daniel Beiras.

E por último un abrazo á miña familia; ós que están e ós que xa non están.

BIBLIOGRAFÍA

AGRAFOXO PÉREZ, Xerardo

O poboamento castrexo na rexión occidental da provincia da Coruña.

Santiago 1989. ISBN 978-84-404-4785-2

ARIAS VILAS, Felipe

A romanización de Galicia.

Edicións A Nosa Terra

ISBN-84-604-3279-3 (p. 35-36)

BALBOA LÓPEZ, Xesús

O monte en Galicia.

Edicions Xerais de Galicia Vigo 2007.

ISBN-13: 978-8475074740

BALLESTEROS ARIAS, Paula

La arqueología rural y la construcción de un paisaje agrario medieval: el caso de Galicia

Laboratorio de Patrimonio; Consejo Superior de Investigaciones Científicas

A paisaxe agraria de Elviña: os elementos e as formas

Cadernos de Arqueoloxía e Patrimonio (CAPA 15)

BAS LÓPEZ, Begoña

As construcións populares: un tema de etnografía en Galicia

A Coruña: Edicións do Castro, 2002.

272 p.: il. ; 24 cm. -- (Cuadernos do Seminario de Sargadelos; 44)

ISBN 84-7492-173-2

BONET CORREA, Antonio

La arquitectura en Galicia durante el siglo XVII

Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1984

ISBN: 978-84-00-02646-2

BURGOA FERNÁNDEZ, Juan Jose

Os cruceiros do municipios da Capela e Cabanas

Cátedra. Revista Eumesa de Estudios nº 8. p 101-112 ISSN: 1133-9608

BOUHIER, Abel

Galicia: Ensaio xeográfico de análise e interpretación dun vello complexo agrario, 2 vols.

Santiago de Compostela. Xunta de Galicia. Consellería de Agricultura, Gandería e Política Agroalimentaria-Caixanova. 2001, 1407 páxs - ISBN 84 4532 7690

CAAMAÑO SUÁREZ, Manuel

A casa popular.

1999 Cadernos do Museo do Pobo Galego. 8M

115 p.: il. ISBN 84-88508-19-0

As construcións adxectivas.

1999 Cadernos do Museo do Pobo Galego. 9M

118 p.: il. ISBN 84-88508-20-4

CABANA IGLESIA, Ana

Lo que queda de las agras: La evolución del paisaje agrario en Galicia. El caso de la comarca lucense de Terra Cha

Actas do XII Congreso Agrario. Córdoba 2008

CALVO IGLESIAS, María Silvia; MÉNDEZ MARTÍNEZ, Gonzalo; DÍAZ

VARELA, Ramón Alberto

Los paisajes culturales de agras en Galicia y su dinámica evolutiva

CEDDAR: DT 20 (2010-2) ISBN: 978-84-92582-55-6

CARBALLO ARCEO, Xulio

Povoamento castrexo e romano da Terra de Trasdeza.

1986 Arqueoloxía/Investigación, 2. Xunta de Galicia. Santiago

Los castros de cuenca media del río Ulla y sus relaciones con el medio físico.

1990 Trabajos de Prehistoria, vol. 47. Madrid; pp. 161-199.

Espacio e povoamento castrexo de Galiza

1993 en Concepcións espaciais e estratexias territoriais na Historia de Galicia. Asociación Galega de Historiadores. Santiago; pp. 52-82.

O espacio na cultura castrexa galega

1996. A Cultura Castrexa Galega a Debate. Instituto de Estudios Tudenses. Tuy. Pp. 107-138.

Os castros galegos: espazo e arquitectura.

1996 Gallaecia 14/15. Santiago.

CARRILLO LISTA, María del Pilar; FERRÍN GONZÁLEZ, J. Ramón
Planimetría de las iglesias románicas de la provincia de A Coruña

Actas del Primer Congreso Nacional de Historia de la Construcción, Madrid, 19-21 septiembre 1996, eds. A. de las Casas, S. Huerta, E. Rabasa, Madrid: I. Juan de Herrera, CEHOPU
1996, ISBN 84-7790-252-6 , págs. 115-120

CASARES GALLEGO, Amparo

As carballeiras en Galicia. Un patrimonio para conservarmos. Xunta de Galicia.

ISBN 978-84-453-4623-5

CASTEL, Yves-Pascal

Atlas des croix et calvaires du Finistère

Société Archéologique du Finistère. Quimper, Francia 1980

CLÉMENT, Gilles

Manifiesto del Tercer Paisaje

Gustavo Gili, 2007

ISBN: 978-84-252-2125-5

CRIADO BOADO, Felipe

Arqueología del paisaje: las formas del espacio en la Galicia Antigua

CSIC <http://hdl.handle.net/10261/66142>

CURRÁS REFOJOS Brais X.

Mapa de usos potenciales de la tierra de Galicia. Una perspectiva arqueológica

TRABAJOS DE PREHISTORIA 71, N.º 1, xaneiro-xuño 2014, pp. 23-41,
ISSN: 0082-5638

doi: 10.3989/tp.2014.12122

DALDA ESCUDERO Juan Luis; G. DOCAMPO, Manuel; G. HARGUINDEY, Javier

Cidade difusa en Galicia

Xunta de Galicia 2006

ISBN: 84-453-4180-4

D'EMILIO, James

Los documentos medievales como fuentes para el estudio de las parroquias e iglesias gallegas: El distrito de Monte de Meda (Lugo)

CUADERNOS DE ESTUDIOS GALLEGOS, Tomo XLIII, Fascículo 108, Santiago 1996.

DÚO RÁMILA, Diana

Maestros canteros de Trasmiera en Galicia (siglo XVI)

UNED. Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII, Historia del Arte, t. 24, 2011

FARIÑA JAMARDO, Xosé

A personalidade da parroquia rural galega.

Vigo 1976,

La parroquia rural en Galicia.

Madrid 1981.

FARIÑA TOJO, José

Los asentamientos rurales en Galicia

Instituto de Estudios de Administración Local (1980)

ISBN-13: 978-8470882494

FERRÁS SEXTO, Carlos

Un ideario de cidade en rede policéntrica ubicada nun grande xardín.

O caso da eurorrexión Galicia-norte de Portugal

Universidade de Santiago REVISTA DE ESTUDIOS REXIONAIS Nº 1

Edita: Fundación CEER ISSN (España): 1887-6382 DL.: C 2853-2006

FRAGUAS FRAGUAS, Antón

Romarías e Santuarios. (1988).

Editorial Galaxia ISBN: 84-7154-602-7

GALLEGO JORRETO, Manuel

O medio rural

Revista Obradoiro, ISSN 0211-6065, Nº. 1, 1978 , páx. 8-17

GEDDES, Patrick

Cities in evolution.

Williams & Norgate 1915

New and Revised Edition by JACQUELINE TYRWHITT. London: Barnes and

Nobles, 1949.

GEORGE, Pierre

Précis de Géographie Rurale

Presses Universitaires de France. 1963.

Geografía Rural. Ariel Geografía 1983 (Edición española)

ISBN: 84-344-3431-8

GONZÁLEZ-CEBRIÁN TELLO, José

Intervención sobre el Medio Rural en Galicia. Una aproximación a su realidad territorial.

DRU3. Universidade da Coruña. Dep. Prox. Arq. e Urbanismo. 2009 ISBN

978-84-9749-370-3

Intervención sobre el medio rural en Galicia. Una aproximación a su realidad territorial.

Documentos de Reflexión Urbanística nº 3

Edita: Departamento de Proyectos Arquitectónicos y Urbanismo. ETSAC

ISBN: 978-84-9749-370-3

GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, Antoni

La restauración objetiva (Método SCCM de restauración monumental)

Memoria SPAL 1993-1998. Diputació de Barcelona

Àrea de Cooperació Servei del Patrimoni Arquitectònic Local

GONZÁLEZ PÉREZ, C.

Os cruceiros. 2003

Cadernos do Museo do Pobo Galego 12. ISBN 84-88508-32-8

LEMA SUÁREZ, Xosé María

Bamiro, un estudio do habitat rural galego

Santiago de Compostela. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia,

1977. ISBN: XXXX00014143

A Arte Relixiosa na Terra de Soneira.(3 tomos).

Ed. Fundación Universitaria de Cultura., 1993

LLANO CABADO, Pedro de

Arquitectura popular en Galicia: razón e construción;

fotografías: Juan Rodríguez; documentación gráfica: Alfonso Salgado. A

Coruña. Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, 1996. ISBN 84-85665-

26-0 COAM 5568 00001803

LISÓN TOLOSANA, Carmelo

Antropología cultural de Galicia

Ediciones Akal ISBN: 8446021625 ISBN-13: 9788446021629

Perfiles simbólico – morales de la cultura gallega

Ediciones Akal ISBN 84-460-2161-7

LÓPEZ CUEVILLAS, Florentino

La civilización céltica en Galicia. Porto 1953

O culto das fontes no noroeste peninsular. 2002 Cadernos do Museo do Pobo Galego nº 15

39 p. ISBN 84-88508-31-X

LÓPEZ CUEVILLAS, Florentino, LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín; e FERNÁNDEZ HERMIDA, Vicente.

Parroquia de Velle.

2005 Coed. Deputación Provincial de Ourense. 332 p.: il. ISBN 978-84-96503-09-0 (1º ed. 1936)

LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín.

A casa. Vigo: Galaxia, D.L. 1982.

MARTÍN RUIZ, Luis

Cruceiros na provincia da Coruña.

Deputación da Coruña. ISBN 84-89652-27-9

MURADO, Miguel Anxo

Outra idea de Galicia

Debate. ISBN-10: 8499923461

NÁRDIZ ORTIZ, Carlos

El territorio y los caminos en Galicia.

Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos. Madrid 1992.

La construcción de los bordes de las carreteras en Galicia

Consellería de Política Territorial. Obras Públicas e Transportes.

Universidade da Coruña.

A Coruña 2008. ISBN 978-84-9749-326-0

NUÑEZ RODRIGUEZ, Manuel

Algunas reflexiones sobre el románico rural gallego

Anuario Brigantino nº 6 1983. pag 119 ISSN 1130-7625

O'FLANAGAN, Patrick

Xeografía histórica de Galicia

Edicións Xerais de Galicia

ISBN: 84-7507-969-5

PALLARES MÉNDEZ, María del Carmen

El poblamiento rural gallego en la Edad Media

Revista Obradoiro, ISSN 0211-6065, Nº. 2, 1978, páx. 3-14

PAZO LABRADOR, Alberto José

Análisis y representación cartográfica de los asentamientos rurales.

ADAXE 8 1992 (153-168)

PAZO LABRADOR, Alberto José; MORAGÓN ARIAS, María Pilar

Cartografía del despoblamiento en Galicia a escala parroquial. La Galicia Occidental

Revista de Investigación en Educación, nº 8, 2010, pp. 39-54

ISSN: 1697-5200 / eISSN 2172-3427 | 39

PAZO LABRADOR, Alberto José, SANTOS SOLLA, Xosé Manuel

Poboación e territorio. As parroquias galegas nos últimos cen anos

(1995) ISBN 84-605-3156-2

PÉREZ NAYA, Antonia

Arquitectura del silencio y la memoria. Análisis de los cementerios de la Costa da Morte gallega. Tese Doutoral.

PÉREZ VALCÁRCEL, Juan

La orientación de las iglesias románicas del Camino de Santiago

Actas del Segundo Congreso Nacional de Historia de la Construcción, A Coruña, 22-24 octubre 1998, eds. F. Bores, J. Fernández, S. Huerta, E. Rabasa, Madrid: I. Juan de Herrera, SEdHC, U. Coruña, CEHOPU, 1998.

PORTELA SILVA, Ermelindo; PALLARES MÉNDEZ, María del Carmen

De Galicia en la Edad Media. Sociedad, espacio y poder

1993 Xunta de Galicia ISBN 84-453-0959-5

PRECEDO LEDO, Andrés

Geografía humana de Galicia

Oikos-Tau Ediciones (1998) ISBN-10: 8428109486 ISBN-13: 978-8428109482

RAMOS GUALLART, Javier; PANERO PARDO, Ángel; CAMIRUAGA OSÉS, Idoia;
TOMÉ FERREIRO, Pablo; FERNÁNDEZ HERMIDA, Ramón.
A arquitectura histórica e os criterios da rehabilitación. A
rehabilitación de Santiago. A cidade histórica de Santiago de
Compostela, soporte da vivenda do século XXI.
Consorcio de Santiago. 2002

RISCO, Vicente
Unha parroquia galega nos anos 1920-1925.
1993 Alicerces (reedición de traballos breves) Museo do Pobo Galego.
50 p.: il. ISBN 84-88508-02-6

RIVAS BARRÓS, Manuel
Galicia, el bonsai atlántico.
El País Aguilar 1994

SAMPAIO, Alberto
As vilas do norte de Portugal (1892)
Obras, de Alberto Sampaio. Edição da Sociedade Martins Samento,
Guimarães, 2008.

SÁNCHEZ PARDO, José Carlos
Sobre los orígenes y evolución de las primeras iglesias rurales en la
alta edad media: el caso de Terra de Celanova (Ourense)
REVISTA AQVAE FLAVIAE ISSN: 0871-4061
Las iglesias rurales y su papel en la articulación territorial de la
Galicia Medieval (SS. VI-XIII).Un caso de estudio.
Institute of Archaeology, University College London
Una propuesta de análisis geohistórico de las aldeas tradicionales
gallegas
CUADERNOS DE ESTUDIOS GALLEGOS, LIV N.º 120, enero-diciembre
(2007), pp. 103-134 ISSN 0210-847 X

SANTA CRUZ CHAO José Manuel.Tesis Doctoral. Noviembre de 1995
Relación entre variables del medio natural, forma y disposición de los
asentamientos en tres comarcas gallegas.

SLOTERDIJK, Peter. Esferas I (Burbujas). Microesferología.
2003 Madrid: Siruela.

SHARP, Thomas
The English Village, the Anatomy of the Village
Penguin Books 1946

SORALUCE BLOND, José Ramón
Arquitectura románica de La Coruña: Faro – Mariñas – Eume
Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia.
ISSN: 0211 – 6073.
VIGO 1983.
Arquitectura gótica en Galicia.
Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia, Universidade de Santiago de
Compostela.
ISBN: 84 – 85665 – 12 – 0.
VIGO 1986.

TABOADA CHIVITE, Xesús
O culto das pedras no noroeste peninsular
RAG 1965 A Coruña

TORRES LUNA, Mª Pilar; LOIS GONZÁLEZ, Rubén; e outros.
A Parroquia en Galicia, pasado, presente e futuro
Xunta de Galicia - SITGA
ISBN 978-84-453-4777-5

VÁZQUEZ VARELA, J. M.
La territorialidad de la cultura castreña: una pimera aproximación
metodológica.
1983 II Seminario de Arqueología del Noroeste Peninsular (Santiago,
1980). Madrid; pp. 95-102.